

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	17
Efiafi	Mōnite, 15 Sune 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 17/2020 FAKATAHA
‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

Efiafi: Mōnite 15 ‘o Sune, 2020

Taimi: 4.20 pm

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021• Fakamatala Patiseti 2020/2021• Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2020/2021 – 2022/2023 4.2 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai 4.3 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale 4.4 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’angá mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga 4.5 Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2020/2021
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu.....	8
Ui ‘a e Fale.....	8
Me’a ‘a e Sea	8
Me’a ‘a e ‘Eiki	9
Kei fai ngāue ke liliu Lao Polisi ke lava fakamo’ui ngaahi tu’unga fakatotolo he potungāue	9
Tui ‘e tokoni ka ngāue’aki silini mei he kau faihia ke fakapa’anga ‘aki fakatotolo hia.....	10
Tokanga ke ‘i ai ha teunga malu’i ma’a e kau polisi ki he hao mo e malu ‘enau mo’ui.....	11
Tokoni ki ha ivi fakapa’anga e fakaivia ngāue kau polisi mo ‘enau ngāue ‘ovataimi.....	12
Tali Minisita Polisi ki he kole ke fakaivia ‘Apitanga Polisi ‘i Houma.....	13
Tokanga hanga <i>COVID-19</i> hulu’i mai tokosi’i kau polisi ki he malu e fonua	13
Tui ke ‘i ai ha ‘api polisi he ngaahi vāhenga lalahi ‘i Vava’u	14
Poupou ke fakakaukau’i mo ha taha polisi ke faifatongia ‘i Ha’apai 13	14
Poupou ki ha patiseti ke ‘ai teunga fakamalu’i ma’a e kau polisi	15
Fakama’ala’ala Vouti Fika 15 - Potungāue Mo’ui	15
Polokalama ke faka’ai’ai to’onga mo’ui lelei.....	16
Fokotu’utu’u ke langa falemahaki Vaiola.....	16
Fakakātoa Patiseti e Potungāue Mo’ui.....	16
Kau ngāue Potungāue Mo’ui	16
Fakama’ala’ala ki he fokotu’utu’u ngāue ki he kau ngāue lainemu’a (<i>frontliners</i>)	18
Ngaahi pule’i fakalukufua ngaahi ngāue ki he <i>COVID-19</i>	19
Fakama’ala’ala 5 miliona vahea he Patiseti fakapatonu ki he KŌVITI-19	19
Ngaahi me’angāue malu’i ki he KŌVITI-19	20
Ngaahi ngāue ke siofi lelei taimi fakaava ai kau’āfonua	20
Vakai ki he kaha’u fekau’aki mo e mahaki fakalilifu kolonavailasi	22
Tui tonu ke takimu’a Fale Alea he fakafepaki’i e NCD (mahaki ‘ikai pipihi).....	23
8.5 miliona ki he ‘inivesi he tafa’aki ki he <i>e-Health</i>	23
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Vouti Potungāue Mo’ui.....	23
Kole ki he Pule’anga ke fakakakato ngaahi fiema’u fakanaunau falemahaki Ha’apai.....	25
Kole ki ha toketā nifo ki Ha’afeva mo Nomuka	27

Tokanga ki he tōnounou fo’i ‘akau faka-faito’o ma’a e mahaki <i>NCD</i>	27
Fehu’ia tu’unga mateuteu Ha’apai ki he <i>COVID-19</i>	28
Tokanga ke fakatokanga e palani ngāue Potungāue Mo’ui ki he’ene ‘Esitimeti.....	29
Tokanga ki he tu’unga mateuteu Potungāue Mo’ui mo ‘ene ngaahi me’angāue ki he <i>COVID</i>	30
Fehu’ia pe kuo ‘osi tesi’i mīsini sivi <i>COVID</i> pe ‘ikai	31
Tali Pule’anga ki hono fehu’ia tu’unga ‘i ai mīsini sivi <i>COVID</i>	32
Fokotu’utu’u Potungāue Mo’ui ki he fakafoki mai hotau kakai mei muli	32
Fakamālō he tokangaekina Pule’anga ngaahi lakanga ‘atā e Potungāue	35
Fakamālō’ia tokangaekina Pule’anga ke langa falemahaki Vava’u	35
Poupou ke ‘oua leva kuo maa malie Potungāue Mo’ui kae toki fakaava ‘a e kau’āfonua .	35
Tokoni ki he ‘uhinga fā’a nounou ai fo’i ‘akau ki he ngaahi mahaki ‘ikai pipihi	36
Poupou ke mateuteu pe mo Tokelau ki he mahaki kolonavailasi.....	36
Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai fakalahi vāhenga kau ngāue fakaneesi	37
Tokanga ki he faka’ohovale ‘ōmai vaka tahi mai naunau fakafaito’o mei Siaina.....	37
Tali ki he ‘uhinga ‘omai vaka tahi naunau fakafaito’o mei Fisi ki Tonga.....	37
Tokanga ki he ‘ikai mahino lahi silini ke fakahoko ‘aki Potungāue Mo’ui ‘ene ngāue kae tuku ‘i Fale Pa’anga	38
Fakamahino kuo ‘osi vahevahe silini he Patiseti ki he polokalama 6 Potungāue Mo’ui.....	38
Hoha’a na’e tokanga ange Pule’anga ki he tanu hala he mateuteu ki he <i>COVID-19</i>	38
Kole Pule’anga ke hoko atu lele ‘a e Fale.....	40
Me’a e Sea.....	40
Talamonu ki he Potungāue Mo’ui he fuafatongia nau hoko	40
Kole ke tu’u talifaki mokohunu ki he fiema’u e fonua	41
Fakamālō’ia fakakau taialasisi he palani ngāue fakalukufua e Potungāue Mo’ui	44
Tokanga ki he tokoni fakapa’anga ki he kau tu’u lavea ngofua taimi hoko mai <i>COVID-19</i>	45
Tali Pule’anga ki he fehu’ia hano tokonia ‘a kinautolu tu’u lavea ngofua ka hoko mai <i>COVID-19</i>	45
Tali Minisita Mo’ui ki he fehu’ia ngāue ki he taialasisi mo e tokateu atu ki he <i>COVID-19</i>	46
Fakahā Pule’anga nau mateuteu ke faitokonia Potungāue Mo’ui he teuteu atu ki he <i>COVID-19</i>	47
Fehu’ia pē ‘oku kau Senitā Mo’ui Vainī hono faka’aonga’i ki he ngaahi ngāue makehe....	48
Fokotu’u pea poupou’i ‘o tali Vouti Potungāue Mo’ui	49

Vouti fika 16 – Potungāue Ako & Ako Ngāue	49
Fakama’ala’ala he Vouti ‘a e Potungāue Ako	49
Fakapa’anga ‘esitimetri Potungāue Ako	50
Peseti ‘e 59 vāhenga kau ngāue he ‘esitimetri Potungāue Ako.....	50
Vahea 1.178 miliona ‘esitimetri Potungāue Ako fakataumu’a ki he <i>COVID-19</i>	51
3.3 miliona vahea ia ki he sikolasipi e Pule’anga	51
Fokotu’utu’u ngāue ki he ako taimi ka tō mai <i>COVID-19</i> ki he fonua ni	52
Tokanga na’a lava ke hiki tokoni Pule’anga ki he ngaahi ako siasi	53
Tali ki he 2 miliona na’e to’o he Patiseti fakataumu’a ki he ngāue monomono Potungāue Ako.....	54
Tali ki he fehu’ia fokotu’utu’u ngāue Potungāue Ako ki he ako taimi tō mai ai <i>COVID-19</i>	54
Tali ki hono fehu’ia fokotu’utu’u Potungāue Ako ki ha taimi sivi fānau ako	54
Fehu’ia Palēmia tu’unga ‘i ai polokalama ako maaka haohaoa mo e maaka <i>standard</i>	55
Tali Minisita Ako ki he fehu’i fekau’aki mo e fakamaaka ngāue fānau ako	56
Fiema’u fokotu’u fakakaukau mei Fale Alea ki he Palani Ako ta’u ‘e 5-20 ka hoko	56
Tui kuo taimi ke fokotu’utu’u fo’ou palani ngāue fonua ki he ako ke taau mo e senituli 2157	
Tali Tongatapu 1 ki he founa maaka ngāue’aki maaka totonu mo e maaka ‘enisinia’i.....	59
Fakahā Pule’anga lolotonga tokoni’i \$700 fakafo’i ‘ulu ngaahi ako siasi.....	61
Tokanga ke faitokonia pō ako e fānau he Pule’anga	64
Fehu’ia ‘a e vahe e kau ako Kolisi Fakafaiako	65
Kole ke muimui’i Pule’anga alea mo Siaina ke tokoni’i ako’anga Fokololo	65
Fokotu’u pē ‘e malava Pule’anga fakaa’u tokoni fakafo’i ‘ulu ki he ako ngaahi siasi ke ‘inasi ai fānau ako	66
Fakama’ala’ala he tokoni e Pule’anga fakafo’i ‘ulu ki he ngaahi ako e siasi.....	67
Fokotu’utu’u Pule’anga ke uki kakai tangata ke nau ako he Kolisi Fakafaiako.....	68
Fokotu’u Ako Tokamu’a ‘e 15 e Pule’anga.....	68
Polokalama ako Tu’uloa ma’a e fānau nofo motukia mei he ako.....	69
Pololokalama tokoni ‘a e Pule’anga ki he fānau ako koe’uhi ko e <i>COVID-19</i>	69
Fokotu’u pea poupou’i ‘o tali Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue	70
Vouti fika 17 – Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (<i>MIA</i>)	71
Founa fakapa’anga patiseti e Potungāue <i>MIA</i>	71
Ngaahi polokalama patiseti e Potungāue <i>MIA</i>	72
Vā’a Sipoti mo e Va’inga	72

Va'a Langa Fakalalakaka mo e Pule'anga Fakakolo	73
Va'a Fakalalakaka e To'utupu	74
Fokotu'u na'a lava 'omi pa'anga he totongi veve & 'uhila ki he MIA ke tokoni hikoveve fakakolo & to'utupu faikakolo.....	74
Tokanga ki he patiseti 'oku vahe'i ke tokoni'i Vā'a Sipoti e <i>MIA</i>	75
Fakahā Minisita Pa'anga ko ē levi tānaki he sipoti 'oku fakapa'anga 'aki tokoni ki he sipoti	76
Fehu'ia pe 'oku lahi pe 'a e patiseti 2 kilu 5 mano tupu vahea ki he Va'a Sipoti	76
Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he 1 miliona tuku 'i Fale Pa'anga ke tokoni'i sipoti...	77
Tokangaekina lahi patiseti ki he kau toli koe'uhi ko 'enau lī pa'anga tokoni mai ki Tonga	77
Tokanga ki he polokalama ke tokaekina e kakai, to'utupu mo e kakai fefine.....	79
Fokotu'u ke fokotu'u Potungāue Sipoti e Pule'anga	79
Tali Pule'anga sai pē tukumai fokotu'u ki he sipoti ke fakakaukua he Pule'anga	81
Fehu'ia e malu'i mo hano tokoni'i kau ngāue toli kuo uesia 'enau ngaahi ma'u'anga mo'ui he <i>COVID-19</i>	81
Tali Pule'anga ki hono faitokonia kau ngāue toli & honau ngaahi fāmili	82
Tali Vouti Potungāue MIA	82
Vouti fika 18 - Potungāue Ngoue & Vaotātā.....	82
Fokotu'u ke alea'i Vouti 24 fakataha mo e Vouti 18.....	83
Kole ke alea'i kehekehe pe ongo vouti	83
Fakama'ala'ala he 'Esitimeti Potungāue Ngoue & Vaotātā	85
Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga he Vouti Potungāue Ngoue & Vaotātā.....	87
Tokanga ki he fakamole 11 miliona he hū moa mai mei muli.....	88
Fokotu'u lava he ngaahi kosilio fakakolo ke lisi ha kekekele ke ngoue ai honau vāhenga..	89
Kelesi	90
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	91

Fale Alea ‘o Tonga

Efiāfi: Mōnite, 15 Sune 2020

Taimi: 1630-1635

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke mou hiva mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki

Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

<007>

Taimi: 1635-1640

‘Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé.

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele 'Ene 'Afió kae'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, kae 'atā ke fakahoko e ui 'o e Falé ki he efiāfi ni.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Sea, ko e ngata'anga ē taluí, ko e poakí hangē pē ko ia 'oku ke mea'í, ko e Hou'eiki Mēmipa 'e toko 3 kei 'i tu'apule'angá, kei hoko atu pē 'enu poakí. Ko e toenga ko eni 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me’a ‘a e Sea

‘Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotongá, tapu pea mo e Hau 'o e ‘otu Tongá TamaTu'í Tupou VI, kae'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā Kapinetí, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Hou'eiki, mālō ho'omou kei laumālie lelei pē he efiāfi ni, ke hoko atu 'etau fakataha hono 2 ki he 'ahó ni. Ko u kole atu Hou'eiki ke hoko atu pē feme'a'akí, ...

<008>

Taimi: 1640-1645

‘Eiki Sea: ... mei he haafe nimá ‘o tau toki mālōlō pē ki he haafe fitú. ‘A ia ko e fo’i houa ‘e ua faingamālie ai ‘a e feme’a’aki he Kōmiti Kakatō ke hoko atu ‘etau ngāue ki ai. Hou’eiki ‘i he hili

ko eni tau fakataha 'i he efiāfi ni 'i ai pē ki'i me'a 'ilo 'oku teuteu atu 'e he Falé ki he Hou'eiki. Talamonū atu ki he feme'a'akí tau liliu 'o Kōmiti Kakato. (**Liliu 'o Kōmiti Kakato**)

(Pea na'e liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakató, Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Me'a 'a e 'Eiki

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi fakalaumālie lelei e Fale ni pea u kole ke u hūfanga atu he lotu mo e tala fakatapu kakato feia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kole ke tau hoko atu 'etau ngāué 'oku tau lolotonga 'i he Vouti 'a e Potungāue Polisi mo e Tāmate Afi.

Kei fai ngāue ke liliu Lao Polisi ke lava fakamo'ui ngaahi tu'unga fakatotolo he potungāue

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, kole pē mu'a Sea ke u ki'i fakahoha'a atu pē koe'uhī 'o fekau'aki pea mo e me'a na'e tokanga mai ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 ko eni 'o Tongatapu pea pehē foki ki he Fika 5 ko eni 'o, na'e 'i ai pē 'ene fakahoha'a 'Eiki Sea ko e, Sea ko e tu'unga ko eni ko ē ki he me'a ko ē na'e hoha'a ki ai ko ē 'a e Fakafofonga Fika 4 ko ē 'o Tongatapu 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e anga ko ē fokotu'utu'u e Potungāué hangē ki he ngaahi va'a pea mo e ngaahi feitu'u na'e fai hono feliuliuaki 'Eiki Sea. Ko e tali pē ko ē ki ai 'Eiki Sea 'oku fai e ngāue ke liliu e Laó ke lava ke to e fakamo'ui e 'ū va'a ko eni pea mo e anga ko ē hono founa hono fakalele he ko u tui pē 'oku mea'i pē ia 'e he Fakafofongá. Ko e Lao foki ko eni ko e Lao eni e Polisi ki he 2008. 'A ia na'e fakahoko mai ko eni 'o lele mai 'aki ko eni 'o a'u mai ki he taimi ni pea kuo 'osi 'ilo'i pē 'e he Komisiona pea mahalo mo e kau polisi 'oku taimi pē ke fai pē hono fakalelei'i 'o fekau'aki pea mo e ngaahi ta'au ko eni 'o e 'ahó. Hangē ki he ngaahi, he 'oku lahi e ngaahi me'a ia 'Eiki Sea 'oku tonu, ke fakahoko atu ka koe'uhī ko e pelepelengesi ko ē 'o e Potungāué hangē ko ē ko e me'a pē ko ē na'e me'a atu 'aki 'e he Fakafofonga Fika 4 'oku lahi e ngaahi hu'unga ia mo e ngaahi founa ngāue ke mea'i pē foki he 'aho ni 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia he fonua ni ko ha me'a fakapulipuli he ngāue 'a e Facebook pea mo e social media pea 'oku pehē pelepelengesi ko ē 'o e ngāue he 'aho ni.

'A ia ka ko 'ene tu'u ko ē 'a e Potungāue ko e meimei ko e kau polisi foki 'Eiki Sea ko nautolu 'oku nau ma'u 'a e fatongia ke fakatotolo pea mo faka'ilo. Pea 'i he'ene tu'unga pehē leva 'Eiki Sea 'oku fu'u pelepelengesi 'aupito leva ke fai hano fakamatala'i fakalukufua 'a e founa ngāue hangē ko e me'a ko ē na'e fehu'i 'anenai ko ē 'a eni ko ē ko ē he Nōpele Fika 1 ko ē 'o Tongatapu ni. Kuo pau pē ko e hangē ko e taimi 'oku fiema'u ai e ngaahi me'a pehē kuo fiema'u ke pau ke 'i ai 'a e pa'anga 'e 'ave ke fakahoko 'aki e ngaahi fatongia ko ia he 'uhī he 'oku pelepelengesi e anga ko ē hono fakahokó. Ka ko ia Fakafofonga 'oku makatu'unga pehē 'oku tonu ke to e fai hano vakai'i e Laó koe'uhī ko e 'ū me'a 'oku tokanga ki ai pea mo e anga e ngaahi pole ko ē 'o e 'aho ni tautautefito ki he faito'o konatapu he ko e me'a foki ko ē 'oku mahinó 'e makatu'unga 'a e me'a kotoa pē 'Eiki Sea he fakapa'angá. Kapau he 'ikai ke lelei 'a e tu'unga fakapa'anga ko ē 'e 'i ai ko ē 'a e kau polisi ko e faingata'a lahi ia. Ko e pole lahi ia ke 'uhī he koe'uhī ko e mono atu e ki'i sēniti mo e hā 'oku 'aonga ange e ki'i sēniti ia he kumi mai 'ete fo'i mā 'a kita ia kae kehe foki ko e 'uhinga' ...

Taimi: 1645-1650

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ko e ‘ikai ke feau ko ē pea ko ē, ko u tui pē mahalo ‘e toki fai pē ‘a e ngāue ki ai ke fakalelei’i ‘a e ‘ū tafa’aki ko iá. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘a e ko ē fakahoko ange ki he Fakafofonga Fika 4 ko eni ‘o Tongatapu ko e ‘uhingá pē ‘oku hoha’a ki ai ‘oku fai ‘a e ngāue ke fakatonutonu e Laó kae lava ‘o fakafoki mai ‘ū tu’unga hangē ko e fakatotolo. Lahi e ‘ū fa’unga fatongia ia ‘i he potungāué ‘e ‘Eiki Sea ‘oku tonu pē ke fai pē hano to e sio ki ai. Ko e *operation* mo e me’a ‘oku pule pē ‘oku ma’u e mafai ko iá he *Commissioner* pea ‘oku ‘i ai pē mo e mafai ‘oku ‘i he ‘Eiki Minisitā ka ‘oku ‘ikai ke fekolosi’aki ia ha taimi ‘a ia ‘oku fiema’u pē ke fai e ngāue fakataha. Pea ko ia Fakafofonga Fika 4 ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai ‘oku fai ko ē hono fakakaukau’i ke fakalelei’i.

Ko e me’a hono uá ‘Eiki Sea ‘oku, ko e ‘ū *station* ko eni ko ē ‘a ē ko ē polisí. ‘Oku ou toki lave’i hifo au Fika 6 ta ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘a Houma ia he me’á ‘i he vahevahe ko eni ko ē ‘ū *station* ko ē ‘a ē ko ē ‘oku ‘omaí. ‘A ia ‘oku mahino ia mahalo na’a ‘oku ‘i ai pē ha tokotaha ai mahalo ‘oku tuku atu ai ke tokanga’i e falé. Ka ‘oku me’a mālie ho’o hanga ko ē ‘o fakahoko maí ke ‘uhí ke fakakakato koe’uhí ko e feitu’u ko iá hangē ko e me’a ko ē na’e ‘omaí ko ē ‘e Tongatapu Fika 9 fu’u mama’o e ‘ū feitu’ú ke kolosi mei he mui’ifonua ko ē ke kolosi mai ki loto fonua ki Nukunuku. Pea ‘oku pehē pē hangē ko e me’a ko ē na’e tokanga ki ai ‘a Fika 9 ko Halaliku ‘oku tonu ke ‘i ai pē ha feitu’u ai ke nau kolosi ofi hifo pē.

Pea ko ia ‘oku pehē ‘a e tokanga atu ko ē ki hení ko e Laó ‘oku fakaliliu’i ke fakalelei’i pea mo e ‘ū me’a ko eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ko ē ‘a e Hou’eikí ke fai ha ngāue ki ai ke ‘uhí ke lava ke fai e fatongia he ko e ta’au lahi ko ē ‘o e ‘ahó ní ko e KŌVITI-19. Ka ko e faingata’a lahi taha ia ko ē ‘oku fetaulaki pea mo e fonuá ko e faito’o konatápú. He koe’uhí ko e KŌVITI-19 ia ‘e ha’u pē ia pea kapau te tau tauhi lelei ‘e sai pē. Ko e faito’o konatápú ia kapau ‘e ‘ikai tokanga’i ia ‘e uesia fakalukufua ‘aupito e fonuá ia tautēfíto ki he fānau.

Peá u faka’osi atu pē Sea mahalo ‘oku ‘i ai e Lao mahalo ‘oku 10 tupu mei he tulēfiki (*traffic*) ‘o a’u ki he kaiha’a fa’ahinga me’a kehekehe ‘oku fakamālohi’i he Potungāue Polisí ‘a e ngaahi Lao kātoa ko ení. Pea ko e me’a ia ‘oku fai atu ko ē tokanga ki ai hangē ko e me’a na’e hoha’a ki ai e Fika 4 ko e maau ‘a e fonuá mo e me’á ko e me’a eni ko ē ‘oku ‘omaí ke fai ‘aki e ngāué ko e 15 miliona pea ‘oku fai pē hono ngaue’aki ‘a e ki’i me’a ko ē ‘oku ‘omaí. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Māteni Tapueluelu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tui ‘e tokoni ka ngāue’aki silini mei he kau faihia ke fakapa’anga ‘aki fakatotolo hia

Māteni Tapueluelu: Ka u faka’osi atu ai pē au ia he me’a ko ení. Ko u fakamālō atu ‘Eiki Sea ki he ‘Eiki Minisitā ‘i hono ‘omaí e fakama’ala’ala ko ia. Ka ko e fakahoha’a ko ē ‘oku mau fai

atu 'e mautolu mahalo ko hono 'ēlító 'ona ke fakamahino pē Sea 'a e ngaahi founa 'e fakamahino'i 'oku kau 'a e tafa'aki ko eni 'i he *priority*. Pea ko u tui Sea 'e kau ki ai 'a e founa pa'anga ngāue ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá hono tānaki mai 'a e ngaahi *proceeds* pē ko e pa'anga 'oku puke mei he ni'ihi faihia 'i he tafa'aki ko eni ke fakafoki ke kau mo'oni ki hono fakatotolo'i ko ē hiá pea kaunga ai 'oku to'o ma'ama'a ai e ngāue 'a e kau fakatotoló. Pea tahá pē ko e 'ovataimí ke fakapapau'i mai Sea 'oku 'i ai ha 'inasi ai 'o e kau polisi hangē pē ko e fānau 'i he Tau Malu'i ke nau ongo'i pē Sea ko e mo'oni 'oku tau hanga 'o fakahounga'i mo fakamamafa'i 'a e ngāue 'oku nau faí he fo'i poini ko eni he vaha'a taimi 'o e *lockdown* mo hono tokanga'i 'o e kakaí mo e maaú. Pea kau ai 'Eiki Sea 'a e fakatangi 'oku 'omai he 'Eiki Minisitā Polisi 'i he peesi 12 'o 'ene palaní ke 'i ai ha kau *recruit* fo'ou 'e toko 50 mahalo ko e 'ēlito ia ko ē 'o e fakahoha'á Sea.

Tokanga ke 'i ai ha teunga malu'i ma'a e kau polisi ki he hao mo e malu 'enau mo'ui

Ka u faka'osi atu au 'i he peesi 13 'aitemi 2.3.3.2 tu'unga malu 'a e kau polisi. 'A ia 'oku kaunga eni 'Eiki Sea ki he tokanga 'a e mātu'á ni ke fakapapau'i pē ka u hanga pē 'o lau atu. Ko e 'ātakai 'oku ngāue ai 'a e kau polisi 'oku makehe pea lahi e taimi 'oku tu'u lavea ngofua ai 'a e kau ngāué. 'E malava ke uesia fakaesino mo fakae- ...

<002>

Taimi: 1650-1655

Māteni Tapueluelu: ... faka'atamai ai 'a e kau ngāue koe'uhi' ko e ngaahi pole 'oku nau fehanga'angai mo ia. 'I he'ene pehē 'oku fai ai 'a e tōkanga makehe ke fakapapau'i 'oku malu'i mo hao 'a e kau ngāue 'a e Potungāue Polisi 'aki hano fakatau ha ngaahi teunga malu'i 'o fakatatau mo e kūonga. Ko e tokoni eni 'a e ngaahi hoa fēngāue'aki, ka ki he kaha'u vave mai 'e fakafatongia 'aki eni 'a e Potungāue pea 'e fiema'u leva hano patiseti. 'A ia Sea, ko e anga ia ko ē 'a e taki 'a e tōkanga, ko e ngaahi fiema'u ē, 'e kau ia he fiema'u vivili, ka 'oku kole mai hano Patiseti.

Pea ko u tui pē Sea 'e kau ai 'a e pa'anga na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, hono fakapapau'i 'oku malu 'etau fānau 'i he Potungāue Polisi Sea. Ko e vaha'a taimi ne fokoutua ai e motu'a ni ai, ko e mo'oni pē na'e 'i ai 'a e ngaahi fakamana lahi na'e ha'u pea na'e fo'ou 'aupito kiate kimautolu 'a e fakamana ko ia. 'Ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'e fai mai ki he Potungāue 'i he fo'i *level* ko ia. Pea ko u poupou pē au ki he Minisitā Polisi 'i he faifatongia 'oku ne fai' pea pehē ki he Komiona Polisi ke poupou'i ke mātu'aki malu 'etau fānau 'i he Potungāue Polisi. Sea, 'e tokoni lahi 'aupito kapau 'e me'a mai pē 'a e Hou'eiki Pule'angá, 'e lava 'o fakapapau'i mai 'a e fanga ki'i me'a ko eni 'oku mau tōkanga atu ki ai ki he fānau Polisi Sea, ka tau toki hoko atu. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu pē. Tapu ki he Sea kae'uma'a 'a e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Sea, na'e fai pē e ki'i fakatangi ki he 'Eiki Minisitā Polisi. Mea'i foki 'e he Feitu'u na, ko Tongatapu 6 'oku kau he vāhenga, mahalo ko e tokolahi taha 'o e kau lēsisita 'a e vāhenga ko eni. Pea 'ikai ke ngata ai ka 'oku ki'i mafola e nofo. 'A ia 'oku lele hake

ia pea me ‘Utulau ‘o a’u ki Houma pea Lōmaiviti ki Makapaeo, Hōfoa ki Fatai. ‘A ia ko e ngaahi kolo ia. Na’e ‘uhinga ‘a e fakatangi Sea he na’e ‘ikai ko Houma pē ia na’e tōkanga ki he ‘api polisi ko ia ‘i Houma, ka na’e tōkanga kātoa ki ai ‘a e ngaahi kolo ko ē ofi atu ki ai.

Ko e tu’unga ‘i he taimi ni, sai ‘a e ngaahi kolo ko eni ‘i Fatai mai ki Hōfoa, ‘oku ki’i ofi atu ‘a e ‘apitanga polisi ko eni ‘i kolo. Ko e ngaahi kolo ko eni mei Lōmaiviti ki Makapaeo, ‘a ‘Utulau ki Houma, ‘oku nau fetu’utaki nautolu ki Nukunuku. ‘A ia ko e ‘apitanga polisi ko ē ‘i Houma mahalo ko e polisi pē ia ‘e taha ‘oku nofo ai. Ka ‘oku mau foki ‘a e ‘apitanga polisi, ka na’e fai ‘a e fakahoha’ a ki he ‘Eiki Minisitā Polisi na’a lava ‘o ki’i fakanaunau pea mo fakatokolahi ‘a e kau polisi ko eni, ka ‘oku mahino pē ia na’e ‘ikai ke fai ha patiseti ki ai, ka ‘oku ‘i ai e sēniti ‘oku faingamālie ‘o hangē ko e feme’a’aki ko ē ‘anenai na’a lava, he ko e taimi faingata’a foki eni. ‘Ikai ke ngata he me’a ka ku, taimi ko ē ‘oku ō ange ai ‘a e kau tila faito’o konatapu ko eni mei Tongatapu 7 mo Tongatapu 5 ki Tongatapu 6 Sea, ‘ikai ke to e ‘i ai ha feitu’u ke mau, tukukehe ‘a 4 mo me’a ‘oku nau fa’a ō ange pē ‘o ‘eva ange. Pau pē ke mau kumi mo’ui pea ko e ki’i lele ko ē ‘a e kāinga mo e kau ‘ofisakolo ki Nukunuku Sea, ‘oku ki’i mama’o. Ko e ‘uhinga ia fai ‘a e fakatangi na’a faingamālie ai leva he ta’u fakapa’anga ko eni ke ki’i kake’i ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai, faka-me’angāue pea mo faka-kau polisi ‘a Houma. Mālō ‘aupito.

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole ‘Eiki Sea, ko u pehē ‘e au ‘Eiki Sea ko e me’a hake ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o me’a mai ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘i he’ene Potungāue ke fai ‘aki ‘a e ‘ovataimi ko eni. Tā ko ē ko ‘ene lāunga ‘a’ana ia ‘e taha, ‘o to e lāunga pē ki he Minisitā ko ē kae ‘ikai ke tokoni ki he Minisitā. ‘Ai ke kole ange ke nau tokoni mai ki he kaveinga ko ē ke fakapapau’i.

Tokoni ki ha ivi fakapa’anga e fakaivia ngāue kau polisi mo ‘enau ngāue ‘ovataimi

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ko fakahua ai ko ē heni. Ko e taimi pē eni hangē ko ē ko e KŌVITI-19 ‘oku malava ai ke fai ha tokoni ke’uhi ki he me’a ko ē ‘a e kau polisi, ngāue faka-‘ovataimi, ke’uhi he ko e ngāue mavahe pea ‘oku ai pē. He ko e tu’u ko ē ‘a e Potungāue, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai ai ‘a e lave ko ē ki ai ke vakai’i e Lao, he ‘oku ‘ikai foki ke ngāue ‘ovataimi ‘a e kau polisi mahalo ‘oku tatau pē mo e Tau Malu’i Fonua, ka ‘oku tonu leva, kapau leva ‘oku pehē, he ‘oku ‘inasi ‘a e ‘ū Potungāue kehekehe ko ē ‘a e Pule’angá ia ‘i he fatongia ko ia. Ka ko e ‘uhinga ko e me’a ko ē ‘oku lau, ko e fatongia foki ia ko ē ‘o e polisi, ‘oku fisikale pē ia pea ko e anga ko ē ‘o e mo’ui, ‘a e malu, ‘oku ‘ikai ke fu’u malu fe’unga. Ka ko e ‘uhinga ‘oku tonu ke faka’ai’ ai ‘aki, he ko e *recruit* ko ē na’e toki ‘osi ‘e Fakafofonga Fika 4, na’e fiema’u ia ke tokolahi ‘aupito, ka na’e ‘ikai ke fu’u, si’isi’i ‘aupito ‘a e kakai ia ‘oku nau fu’u tokangaēkina ...

<003>

Taimi 1655-1700

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ke hū ki he Potungāue, ‘aki ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ia, ‘uhí ko e ngaahi monū’ia ‘oku ‘ikai ke vahevahe tatau ‘a e anga ko ē tu’u ‘a e monū’ia, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai ‘a e tokanga ko ē ke fakalelei’i ‘a e Lao koe’uhí ke lava ke to e vakai’i ‘enau tu’unga vāhenga. Kā ko e tu’unga ko ē ‘i he taimi ni ‘i he KŌVITI-19, ‘oku tonu leva ke hū mai ha ki’i me’a ke tokoni kā nautolu ‘i he ngāue tu’a taimi, he ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘oku tokoni ‘i he tafa’aki

ko ia, pea 'oku ou tui na'a me'a atu pē Sea ko eni ko ē *task force* ko eni ko ē ki he *health emergency*, te nau ala tokoni ai, pea 'oku ou tui pē ki ai pea ko e hangē ko eni ko ē ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku fai 'a e ngāue ke fakalelei'i he 'oku tala ia 'i he *recruit* 'e 'osi 'a e me'a fiema'u 'a e toko 50 ia mahalo pē 'e a'u 'o 40 'a e me'a, ko e 'uhingá foki ko e ngaahi me'a ko ena ko ē 'oku mou feme'a'aki ai, kā 'oku fai 'a hono fakakaukau ke hiki ē 'ū tu'unga ko ia, pea mo e 'ū me'a pē mahalo 'oku 'i ai pē ha palopalema pehē 'i loto faka'api ngāue ke fakalelei'i, 'a ia ko e Lao 'oku tonu ke fai ki ai 'a e sio 'uluaki.

Tali Minisita Polisi ki he kole ke fakaivia 'Apitanga Polisi 'i Houma

Ko e me'a ko eni ko ē 'a Houma, 'oku ou kole ange ai pē ki he Sea ko eni ko ē 'o e *task force* ko ia tuku mai ai leva ha ki'i me'a ke 'oatu ha kau polisi ke nau ke 'uhi ke nau ngāue'aki he taimi ni pea toki tali 'a e Patiseti pea fakapa'anga atu ai pē 'a e ngāue ko ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Fakafeta'i Sea, kau ia 'i he fakataha hoko ke fakaivia 'a e fiema'u 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, 'Eiki Minisitā, faka'ata pē he 'oku 'i he'etau tu'utu'uni 'oku ngofua pē ke fakalahi ha aitemi 'o ha vouti he 'Esitimetri, 'ia moutolu pē Pule'anga mo ho'omou ngaahi tu'utu'uni mo e palani fakapotungāue, kole 'oku fai mei he tēpile ko ē, mālō, me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa Sea. Hangē pē ko 'eku fa'a fakamalanga ko ē 'i mu'a ne 'i ai pē ki'i kato ia 'oku 'osi teuteu pē 'e he Fale Pa'anga ko e taimi ko ē 'oku lele atu ai pē ngāue ia pea 'i ai ha fiema'u fakavavevave 'a e ngaahi Potungāue, pea 'oku fakalelei'i pē ia 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga mei Vava'u, ai ha tau lelei mei Vava'u.

Tokanga hanga COVID-19 hulu'i mai tokosi'i kau polisi ki he malu e fonua

Dr. Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae'uma'āā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, ko 'eku tu'u hake pē au Sea ko e fakamālō ki he Minisitā Polisi pea mo ene Potungāue 'i he hono tokangaekina 'a e malu 'o e fonuá 'i he vaha'a taimi ko eni faingata'a ko eni Sea. Pea hangē ko eni ko e feme'a'aki e hiki 'a e patiseti ko ē 'a e Potungāue Polisi 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u loko 'ilonga ha me'a 'oku meimei tatau pē Sea. Kā ko e fatongia mafatukituki 'oku nau fakahoko. Hanga 'e he KŌVITI-19 Sea, pea mo e faito'o konatapu 'o hulu'i mai 'a e fo'i 'ata totonu 'o e tu'unga kaunga tāmaki 'a e kau 'ofisa polisi, ko hono tokangaekina 'a e malu 'o e fonua.

Sea ko e taimi ko ē 'oku kaungatāmaki pehē 'e lahiange leva honau fatongia ke fai mo e ngaahi houa te nau ngāue ai, kā 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha ki'i tokoni ia 'e to e fai Sea. 'Oku ou poupuu atu Sea ki he 'ovataimi ke ki'i tokoni kia kinautolu hangē 'oku nau to e ma'u ivi he taimi faingata'a ko eni Sea. Pea mahino pē fokotu'utu'u ia Sea ki he toko 50 *recruitment* 'a e Potungāue Polisi, kā ko e hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'e 'osi ange fo'i *recruitment* ko ia toko 50, na'a 'osi ange me'a ko e toko 40 pē toko 35. Kā 'oku 'i ai fo'i taimi ia 'e fai 'a e *training* Sea, ko u tui Sea ko e me'a ia 'oku mahu'inga ke tau hanga 'e tautolu 'i he taimi ni 'o fakaivia 'a e ngaahi polisi fakakolo,

he 'oku hanga 'e he COVID- 19 'o talamai 'a e mahu'inga mo e 'aonga 'o e kau polisi fakakolo 'i he taimi ni. Pea 'oku ou tui 'e tokoni lahi ia Sea.

Tui ke 'i ai ha 'api polisi he ngaahi vāhenga lalahi 'i Vava'u

Pea ko 'eku fiefia Sea 'i he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi ngaahi fokotu'utu'u ki he ngaahi 'apitanga polisi ki Vava'u Sea. Mahino 'aupito pē kaungatāmaki Sea, pea 'Eiki Minisitā 'i ai ngaahi vahe lalahi 'i Vava'u ko e vahe Leimātu'a na'e fai ki ai 'a e sio ko e vahe hahake, ko e vahe Pangaimotu, 'osi mahino 'a Falevai. Ko u tui ko e tu'u ha ki'i 'apitanga polisi 'o 'i ai ha polisi 'e 2 pē 3 pea nau fengāue'aki vāofi mo e kau polisi fakakolo, 'e tokoni lahi ia Sea ki he KŌVITI - 19, ua, pea 'e tokoni lahi ki hono fakafepaki'i ko ia 'o e faito'o konatapu.

Ko ia ai Sea ko e fakamanatu pē ki he 'Eiki Minisita ...

<005>

Taimi: 1700-1705

Dr. Saia Piukala: ...kuo 'osi 'i ai 'a e 'api polisi ia 'i Falevai kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha kau ngāue ai, 'osi 'i ai 'a e 'api polisi 'i he vahe Leimātu'a 'ikai ke 'i ai ha kau ngāue ai, toe pē ua ko vahe hahake pē vahe hihifo kātaki tolu mo vahe Pangaimotu ko 'ene faingamālie ia 'a hono tokanga'i ke to e malu ange 'o e kakai 'o e fonua 'i he vaha'a taimi faingata'a ko eni Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e pou pou atu ki he me'a ko eni na'e fakahoha'a ki ai 'a Tongatapu 4 kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni ke fai ha tokanga makehe ki he 'ovataimi 'a e si'i kau ngāue ko eni Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai tokoni atu ai pē 'a e motu'a ni 'ikai ke u fiekau he malanga 'a e 'Eiki Minisitā Polisi. Ko Vava'u ia 'oku tukufetuli 'a 'uta tukufetuli mo tahi. 'Oku 'ikai ke ngata pē he fonua 'oku 'i 'Uta Vava'u kā 'oku to e 'i ai mo e 'iote ia 'i Vava'u 'ikai ke mau lava mautilo 'o tuli holo he 'ū motu he 'otu motu lalo, ka 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Fakafofonga, 'e to e malu ange 'etau nofo kapau 'e fakaivia 'a e Pule'anga mo ki'i fakatekiteki 'enau kau ngāue ka nau 'ā'ā ki he 'enau ngāue ko e 'ikai pē ke 'oange ha'ane ipu kofi te nau ki'i fa'a tule mohe pea nau tākoto nautolu 'o toka 'i honau ngaahi 'api, ko u lave'i kuo hangē kuo

Māteni Tapueluelu: Sea faka'osi pē fakamolemole

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai

Pou pou ke fakakaukau'i mo ha taha polisi ke faifatongia 'i Ha'apai 13

Māteni Tapueluelu: 'Eiki Sea ko e pou pou atu pē eni ki he me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 'oku 'i ai mo e 'api polisi pehē 'i Ha'apai 13 hangē kia au 'oku 'osi tu'u e fale kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha kau ngāue ia ai pea 'oku pou pou atu ke fakakaukau'i fakataha pē.

Poupou ki ha patiseti ke 'ai teunga fakamalu'i ma'a e kau polisi

Sea pea ko e kole atu pē eni ia Sea ko e 'uhinga ko e kole ko ē ki he teunga malu'i 'o e kau 'ofisa polisi ko e lave'i pē ia he motu'a ni ko e *body amour* 'oku fakataimi pē Sea ko 'ene 'osi pē hono taimi tonu 'oku *expire* ia tonu koā 'eku ma'u ko e hangēhangē kiate au ko e konga lahi e teunga 'oku nau ngāue'aki he tafa'aki ko eni kuo'osi *expire* ia mahalo ko e 'uhinga ia e kole mai he 'Eiki Minisitā Polisi fiema'u leva hano patiseti 'a e kole ko ia 'oku hā he peesi 13 pea 'oku ou poupou atu Sea ki he kole 'oku fai mai he 'Eiki Minisitā Polisi he ka 'ikai Sea 'oku nau tui atu ha fu'u me'a *expire* pea ko 'ene lue mai pē 'a e mahafu he taimi ni 'o lue ia ki he faha'i 'e taha. Ko e tokanga ia ke malu'i 'etau fānau Sea pea mo e poupou atu pē 'oku mau fokoutua pē 'o fanongoa 'a e fokotu'u ki he fakakaukau e Lao pea 'oku mau kei poupou atu Sea ko e Lao ki he Tau'atāina e Komisiona Polisi ke tuku pē mu'a ke kei tau'atāina 'o fakatatau ki he'ene lele he taimi ni mālō 'aupito e ma'u taimi 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga ko u lave'i pē fakatokanga'i 'Eiki Minisitā Polisi me'a mai

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e fakamālō atu pē koe'uhī ki he ngaahi feme'a'aki ko eni 'oku fai he 'oku tokoni pē ki he potungāue hangē ki he ngaahi fiema'u ko eni ko ē fiema'u ki he Potungāue Polisi 'oku fai pē fengāue'aki pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakalelei'i e ngaahi me'a ko eni hangē ko e teunga mo e ngaahi me'a ko ia 'e 'Eiki Sea kā ko e me'a ko eni hangē ki 'Uta Vava'u ko u tui 'oku tonu pē ke to e vakai'i fakalelei pē 'a e fanga ki'i nofo'anga polisi fakaikiiki he 'oku tokoni pē ki he tu'unga 'oku 'i ai e KŌVITI 'i he 'aho ni pea tautautefito ki he faito'o konatapu 'Eiki Sea pea 'oku ma'uma'uluta'ange ia e fonua Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko u lave'i kuo maama lelei eni 'a e Vouti 'a e Minisitā Polisi tau hoko leva ki he Vouti fika 15 Potungāue Mo'ui me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui mālō.

Fakama'ala'ala Vouti Fika 15 - Potungāue Mo'ui

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga pea 'oku ou fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Kōmiti Kakato kae 'atā kiate au ke fakahoko atu 'a e *Budget* 'a e Potungāue Mo'ui. Ko Sihova ko e talitau'anga ia 'o e Potungāue Mo'ui 'a Tonga ko Sihova ko e tali tau'anga ia 'a e mo'ui 'a e kakai lolotonga 'a e kolosi 'a e ongo fu'u mafi 'e fokoutua KŌVITI-19 mo e fokoutua 'ikai ke pipihi *NCDs* "Tama Tonga tu'u 'o ngāue ko ho'o taimi eni, tama Tonga fai 'osikiavelenga ko ho taimi eni, tama Tonga ko ho taimi eni tu'u 'o kalusefai. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā 'o e Pa'anga 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fisifisimu'a kuo tuku mai 'i he Fakamatala Patiseti peesi 17 ...

<007>

Taimi: 1705-1710

'Eiki Minisita Mo'ui : ... 'oku kaveinga 'uluaki 'aki 'a e mo'ui lelei, 'a ia 'oku 'i ai 'a e fokoutua fakamamani lahi 'o e KŌVITI-19, ngaahi fokoutua 'ikai ke pipihí, mo e mo'ui lelei ke a'usia 'e he tokotaha kotoa pē, *Universal Health Coverage* ke 'oua na'a li'ekina ha taha. Pea ko e ngaahi kaveinga ngāue ko íá, 'i he lele ko ia 'a e fokoutua fakamāmani lahi 'o e KŌVITI-19, na'e fiefia

lahi 'a e finemotu'á ni, 'i he ngāue mo e tākiekina 'a e Minisitā Pa'angá, kae'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmiá mo e Kapinetí. Na'e fokotu'u ai 'a e ngaahi pou tuliki 'e 9, 'a ia ko e ngaahi *clusters* lalahi, 'oku kau ai 'a e Malu ki he Me'atokoní, Mo'ui Leleí, Vaí mo e Ma'á, mo e ngaahi Fale Nofo'angá, 'Eiki Sea, 'oku ne hapai kotoa 'a e ngaahi ngāue 'a e Potungāue Mo'uí, 'oku lolotonga leleaki'i he taimí ni.

Polokalama ke faka'ai'ai to'onga mo'ui lelei

'I he peesi pē ko ení, 'oku 'asi ai 'a e 22.5 miliona, kuo *allocate* 'i he *stimulus package*, ko ia 'a e Pule'angá, pea 'i he peesi hono 18, konga fakamuimuí, 'oku 'i ai 'a e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Potungāue Mo'uí, 'a ia ko e faka'ai'ai 'a e tō'onga mo'ui leleí, pē ko ia ko e ngaahi *lifestyles*. Ko e lelei ange 'a e founa ngāue ki he mo'ui lelei 'a e tokotaha kotoa pē, pē ko e leleaki'i ko ia 'o e kaveinga ko e *Universal Health Coverage* ke 'oua na'a li'ekina ha tahá, fakalelei'i 'a e ngaahi naunaú mo e ngaahi ngāue ki he mo'ui leleí, 'i Vava'u Lahi.

Fokotu'utu'u ke langa falemahaki Vaiola

Ko e falemahaki foki ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'a e finemotu'á ni, *will be the first international standard hospital, state of the art* 'i he senituli hono 21, 'a e falemahaki ko eni 'o Vava'ú. 'Oku fai atu e teu ki hono fatu pea mape'i hono palani, ke malava 'a e senitā ko ení, 'ikai ke ngata pē 'i he'ene tokangaekina 'a kinautolu 'oku puké, ko e senitā eni ke ne faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei 'a e Hou'eiki mo e kakaí. 'Ikai ke ngata pē foki ai, ka 'oku ai 'a e kaveinga ngāue ko ia ki he *e-health* pea mo e ngaahi ngāue 'i he ngaahi *project* faka-komipiuta 'a e Potungāue Mo'uí, kae'uma'ā foki ha fokotu'u ha malu'i mo'uí, ke tokoni ki he ngaahi fakamole 'a e Pule'angá, ki hono 'ave faka-falemahaki ki tu'apule'angá.

Sea, 'i he Polokalama Patisetí peesi hono 235, 'oku 'i ai ai 'a e taumu'a 'a e Potungāue Mo'uí fekau'aki mo e mo'uí, hono pule'i, pea mo e ngaahi ngāue kotoa pē 'oku fakahoko 'i Tongá ni, 'i he loto falemahakí, kae'uma'ā foki 'a e ngaahi kilinikí, kae'uma'ā foki 'a e ngaahi tukui motú, 'o a'u atu ki he ongo Niuá, Vava'u Lahi, Ha'apai Veu pea pehē foki ki 'Eua. 'Oku ai 'a e ngaahi polokalama lalahi 'e 6, he'ikai ke u to e lave fakaikiiki ki ai, ka te mou ma'u pē he peesi 234. Pea 'i he peesi 235, 'oku 'i ai 'a e 'Esitimeti kamata *original estimate* 2019/2020 pea mo e 'Esitimeti ko eni 2020/2021.

Fakakātoa Patiseti e Potungāue Mo'ui

'Eiki Sea, fakalūkufuá, 'oku hiki'aki 'e he Potungāue Mo'uí, mei he 57 milioná ki he 70.6 miliona, 'a ia ko e peseti ia 'e 22, 'a e hiki fakalūkufua ko íá, tatau pē 'i he pa'anga 'a e Pule'angá, kae'uma'ā 'a e ngaahi pa'anga tokoní pea kau ki ai mo e ngaahi *in-kind support* mei he ngaahi *donor partners* mei tu'apule'anga.

Kau ngāue Potungāue Mo'ui

Ko e Potungāue Mo'ui 'e Sea, 'oku 'i ai 'a e kau ngāue pē ko e *post established staff* 'e 1,295, pea 'oku 'i ai pea mo e fo'i *contracts, professional contracts* 'e 5, 'a ia fakakātoa ia ko e 1300. 'I loto 'i aí, 'oku 'i ai 'a e *vacancies* 'e 47. Ko e ngaahi *vacancies* ko ení, 'oku 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe kau pe ...

Taimi: 1710-1715

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ai e kau toketā, kau neesi, kau faka'uli pea mo e ngaahi ngāue he leepi mo e ngaahi tafa'aki kehe pē 'o e Potungāue Mo'ui. 'Oku 'i ai foki mo e kau ngāue lau 'aho 'e toko 70. Sea ko e fakalukufua ko ia e patiseti 'a e Potungāue Mo'ui ko e pēseti 'e 41 'oku 'alu ia ki he vāhenga 'a e kau ngāue, pēseti leva 'e 59 'oku 'alu ia ki he *operations* mei he fakalukufua ko ia 'o e 70.6 tupu miliona.

Sea 'oku 'i ai foki 'a e holo 'i he patiseti ko ia ki he *staff* hangē pē ko e *established staff* kae pehē foki kia kinautolu lau 'ahó pea kuo 'osi fakahoko 'a e ngāue ki he tafa'aki ko eni 'a ia 'o fakahoko 'a e felotoi pea mo e Potungāue Pa'angá ki he *post* 'e 19 kae'uma'ā foki hono tokangaekina 'a e *student nurses post* 'e 32 'oku 'amanaki ke *recruitment* 'i Siulai 'o e ta'u ni ko hono 'uhinga' ko e fu'u fiema'u ke kei hokohoko atu pē 'a e *training* ko eni 'o e kau neesi. 'Oku fakalukufua 'a e kole ko eni fakataha e *post* 'e 19 kae'uma'ā e *student nurses* 'e 32 ki he nima kilu tupu.

Sea na'e 'i ai foki e ngaahi lave fekau'aki pea mo e ngaahi *hospitality* pea 'oku 'i loto 'i he patiseti 'a e finemotu'a ni 'a e ngaahi *hospitality* 'i loto ai Sea ka ko u fie fakamatala'i pē Sea ko e *hospitality* ko eni 'oku si'isi'i fe'unga pē ia pea mo e tūkunga 'a e patiseti mo e tūkunga e pa'anga hotau ki'i fonua ni ka ko e ngaahi ngāue ko ia ke talitali 'e he Potungāue Mo'ui hangē ko ia ko e *open heart international* ko e timi *specialist* tafa mafu eni 'oku nau fa'a 'ahia ma'u pē 'a Tonga ni na'a nau 'i Tonga ni he ta'u kuo 'osí 'o nau fakahoko ai ha ngaahi tafa ki he toko 21 'o e kakai lalahi kae'uma'ā e fānau 'e toko 19 fakalukufua ia ko e *surgery* pē ko e tafa mafu ko eni 'e 40 kae'uma'ā foki 'enau to e sio ki he kakai 'e toko 120 tupu ko e taimi 'oku nau 'ahia ai hotau fonua ni pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi ki he ngaahi pisinisi mo e kakai 'o e fonuá 'oku nau ala mai 'o tokonia 'a e Potungāue Mo'ui 'i he tafa'aki ko eni e *hospitality* he ko e timi ko eni 'iate ia tokotaha pē 'oku kilu 'a e fakamole ko ia hono tokonia kinautolu he taimi 'oku nau ōmai ai ka 'oku nau ōmai pē 'o ngāue *volunteers* kātoa pē 'a e fu'u toko 40 *highly specialist team* 'oku nau 'ahia hotau fonua ni.

Ko e ngaahi tafa ko ē 'oku nau fakahoko 'i Tonga ni 'e lau miliona ha pa'anga te tau fakamole kapau te tau 'ave 'a e ngaahi *specialist* tafa ko eni 'o fakahoko 'i tu'apule'anga pea ko e ngaahi pa'anga ko eni e *hospitality* 'oku tokoni ia ki he taimi 'oku 'i heni ai e ngaahi *specialist team* ko eni' ki he fakahoko fatongia 'a e Potungāue Mo'ui. 'Ikai ke ngata pē foki ai Sea na'e 'i heni e *Starkey Foundation* na'e lava mai ai e taha e kau pilionea 'Ameliká 'o foaki ai e ngaahi *hearing aids* 'o tokoni ki he kakai ko e ngaahi *hearing aids* ko eni fu'u mamafa 'aupito 'aupito. Pea 'oku 'i ai pē foki 'e Sea 'a e *expected* ki he ta'u ni mo e ta'u fo'ou ke 'ahia hotau fonua ni 'i he kau *Philanthropist* 'a e 'Univēsiti 'o Senē kae'uma'ā 'a e kau Palōfesa 'oku nau tākīekina 'a e ngaahi ngāue he *Cath Lab* kae'uma'ā foki 'a e 'a'ahi 'a e Kautaha Mo'ui 'a Māmaní *Regional Director* pea 'oku 'i ai e 'amanaki 'e si'i tokoni 'a e ki'i sēniti si'isi'i pē ko eni 'oku tau ma'u ki he *hospitality* ke lava ke *host* 'aki e kakai ko eni he taimi te nau folaua ai hotau ki'i fonua'.

Sea ‘i he malumalu ko ia ‘o e KŌVITI-19 na’e lava ke siofi ‘a e tūkunga ko ia ‘o ‘etau *vulnerable population* ‘a Tonga ni ko e lula fua ia ke fakahoko ‘aki hono siofi ‘a e ko ‘eni pea mo e kaha’u ‘o e KŌVITI-19 ‘a ia ko kinautolu ia ‘oku ‘ova honau ta’u motu’a he 50, 60 pē to e lahi hake ai ...

<009>

Taimi: 1715-1720

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... kae‘uma’ā foki kinautolu ‘oku nau uesia ‘i he ngaahi fokoutua ‘ikai ke pipihí. Pea ‘i he fakamatala faka-muimui taha na’e ‘omai kiate au ‘oku ‘i he 1 mano tupú ‘akinautolu ‘okú nau lolotonga fokoutua ‘i he ngaahi fokoutua ‘ikai ke pipihí. Pea ‘ikai ke ngata pē foki ai ka ko hono siofi ko ia ko e ngaahi tukui motu ‘o Tongá ‘oku fu’u lavea tu’u lavea ngofua ‘aupito ‘a e ngaahi ‘otu motú ‘o kapau ‘e tō mai ‘a e KŌVITI-19 ki ai.

Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi kaveinga lalahi pē ‘e 10 te u lave ki ai ‘i he ngaahi ngāue ko eni ko ē ki he *COVID-19*. Ko e ‘uluakí ko ‘etau kau *frontliners* pē ko kinautolu ‘okú nau tu’u hake ke nau hanga ‘o malu’i ‘a e toko 1 kilu ‘o Tongá ní. Ko kinautolu ia ko e kilimi ia ‘o e fakahoko fatongia pē ko e teuteu atu ko ia ki he ‘etau tau’i ‘a e fokoutua ko eni KŌVITI-19. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi kiate kinautolu hono kotoa he’enu tu’u hake ‘o *willing* ke nau lava ‘o tākiekina ‘a e *frontline* ko hono ‘uhingá ke hao fakalukufua ‘a e kakai ‘o e fonuá.

Sea ‘i he fakamatala fakamuimui taha na’e ‘omai kiate au mei Siniva fekau’aki mo e mole ‘a e mo’ui ‘a e kau *health professionals* kuo a’u mai ki he toko 600 tupu ‘a kinautolu e kau neesi ka ‘oku kei fakamā’opo’opo ‘a e kau polofesinale kehekehe kuo nau pekia lolotonga ko eni e fu’u ta’au ‘o e KŌVITI -19. Pea ‘oku ‘i ai ‘eku fakamālō lahi ‘aupito ki he kau toketā, kau neesi, kau ‘ofisa mo’ui, kau ngāue ‘i he *lab* ‘a e Potungāue Mo’uí. He na’á nau tu’u hake pē kinautolu ki mu’a ke u kole pē ‘e kole atu ‘a e Pule Lahi e Potungāue Mo’uí ke tākiekina ‘a e ngāue ko eni ki he *COVID-19*, kae‘uma’ā foki ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e he ongo kōmiti lalahi ‘okú na leleaki’i he taimí ni ‘a e malu ‘a e Fua’amotu *Airport* kae‘uma’ā foki ‘a e Uafu Kuini Sāloté kae pehē foki Sea ki he ngāue mā’ongo’onga ‘oku fakahoko ‘e he kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afió. ‘Ikai ke ngata pē ‘i he fonuá ka ko hono to e siofi kotoa ‘a e potu tahi ‘o Tongá ke malu kae pehē foki ki he Polisi Tongá mo e kau polisi fakakoló.

Sea ko u kole ki he Feitu’u na pē te ke laumālie lelei pē ka tau fakahoko mu’a ha pasipasi mei he Fale Alea ‘o Tongá ki he kau *frontliners* ‘o Tonga. (*Pea na’e pasipasi e Hou’eiki Mēmipá.*) Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fakama’ala’ala ki he fokotu’utu’u ngāue ki he kau ngāue lainemu’a (*frontliners*)

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Na’e tali foki ia he Kapinetí ‘a e *hazard allowance* peseti ‘e 50 kae‘uma’ā e peseti ‘e 25 ki he *essential services* kia kinautolu ko e kau *frontliners* ‘oku nau tākiekina ‘a e ngāue ko ení. ‘I he tu’u ko ia ‘etau *frontliners* ‘oku *backup* kinautolu, ‘oku ‘i ai e kau *students* ‘e toko 64 *should there be a surge situation* ‘i Tongá ni kae‘uma’ā e kau *retired nurses* mo e *doctors* ‘oku ‘i he 20 tupú kae‘uma’ā foki ‘a ‘etau *public servants*. Pea ‘oku ‘i ai e fakamālō lahi ki he *PSC*

mo e kau ngāue ‘a e Pule'angá ‘i he'enau loto ma'ulalo ke nau tokonia ‘a e potungāue lolotonga ‘a e ngaahi taimi ‘o e kuohilí kae'uma'ā foki e sio atu kimu'a ki ha taimi ‘e fiema'u ai kinautolu. Ki he tafa'aki ko ia ko ē *ICU* ‘e Sea ‘oku ‘i ai e fengae'aki mo e Pule'anga ‘Asitelēlia, Nu'usila mo Siaina *should there be a need in the future* ‘e fakahoko ‘a e ngaahi tokoni ‘a e ngaahi Pule'anga ko ení ki he Potungāue Mo'uí.

Ngaahi pule'i fakalukufua ngaahi ngāue ki he COVID-19

Ko e fika uá, ko e tu'unga faka-governance pē ko e ngaahi pule'i fakalukufua ‘o e ngaahi ngāue ko eni he KŌVITI-19. Pea ko u 'ilo pē Sea ‘oku ‘osi me'ai pē he Feitu'ú na ‘a e ngaahi *declaration* kae'uma'ā ‘a e ngaahi ngāue kuo fakahoko ki he *Declaration of Public Health Emergency* na'e to e fakalōloa ia kae'uma'ā e *Declaration of Emergency Notifiable Condition* pē ko e Fakahā ‘o ha Mahaki Fanongonongo Fakatu'utāmaki ko e KŌVITI-19 ‘a ia ‘oku ‘alu ia ki he ‘aho 12 ‘o Sepitemá kae'uma'ā ...

<002>

Taimi: 1720-1725

‘Eiki Minisitā Mo'ui: ... ‘a e ngaahi *national lockdown* kuo fakahoko he fonua ni, ko hono ‘uhinga pē ko hono fatu ke malu, pea fatu ‘a e fakanofonofu ‘a e fonua ni ke tau lava pē ke tali teke'i ka tō mai ‘a e fokoutua ko eni.

Ka kuo u fie fakahā pē Sea, na'e fanongonongo pē ‘a e fokoutua ko eni he ‘aho 31 ‘o Tīsema ‘o e 2019 ‘i *Wuhan* ‘i Siaina ki he ‘Ofisi ‘o e Kautaha Mo'ui ‘a māmani. Pea ‘i he ‘aho 27 pē ‘o Sanuali ‘o e ta'u ni, na'e tuku atu ai ‘a e fale'i mei he Potungāue Mo'ui fekau'aki pea mo e KŌVITI-19. Na'e te'eki ai ke a'u ‘o māhina ‘e taha kuo tuku atu e fale'i ko eni ‘a e Potungāue Mo'ui fekau'aki mo e fokoutua ko eni. Pea ‘oku ‘i ai foki ‘a e fakamālō lahi ia Sea ki he Hou'eiki mo e kakai e fonua ‘i he kātekina kotoa pē ‘a e fakataputapui kuo tuku atu ‘e he Potungāue Mo'ui kae'uma'ā foki ‘a e Pule'angá.

Ko e 3, ko e *financial commitment* pē ko e ngaahi *commitment* ‘a e Pule'angá fekau'aki pea mo e KŌVITI-19 pea kuo u fakamālō'ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa'anga *for taking a whole of society approach*. Ko e fokoutua ko eni ko ‘ene malu taha hono siofi fakalukufua ‘a e Pule'angá ni mo e ngaahi tafa'aki kotoa pē pea fakamānava'i he ko ia ‘e poupu lahi taha ki he Potungāue Mo'ui ‘i hono tali teke'i ‘o e fokoutua ko eni.

Fakama'ala'ala 5 miliona vahea he Patiseti fakapatonu ki he KŌVITI-19

Sea, ‘i he Patiseti ko ia ‘a e Potungāue Mo'ui 2020/2021, ‘i loto ‘i he peesi 237, ‘oku ‘i ai ‘a e fo'i *specific allocation* 5 miliona ki he Kōviti -19. Ka ko e ngaahi ngāue kotoa pē kuo leleaki'i mai ‘e he *Cluster* ko eni ‘a e Mo'ui Lelei pea mo e Vai, ‘oku ‘i ai ‘a e 22 miliona, kuo ‘osi fakahoko ‘e he Potungāue Mo'ui ‘a e ngaahi fakatau ‘o e ngaahi me'angāue kae'uma'ā foki e ngaahi langa e *facilities* ‘i he 3.8 miliona. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e pa'anga ‘e 5.8 miliona ‘a e *World Bank*, ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e lisi ‘o e ngaahi me'angāue *priority* ‘a e Potungāue Mo'ui.

Ngaahi me'angāue malu'i ki he KŌVITI-19

Ko e Fika 4, ko e *Personal Protective Equipment*, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he ngaahi *donor partners* 'a Nu'usila, 'Asitelēlia kae'uma'ā Siapani mo Siaina 'i he ngaahi fēngaue'aki kotoa pē ke tokonia 'a Tonga ni 'i he ngaahi me'angāue ko eni, me'angāue malu'i ko eni. 'E Sea, 'i he taimi ni, ko e ngaahi *masks* ko ia ke ngāue'aki 'e he kau ngāue faka-polofesinale, 'oku 'i he tu'unga fakafiemalie pē, 'oku 'i he 9000 tupu. Ko e ngaahi *gloves* kofu nima 'oku 'i he *gloves* 'e nima kilu. Ko e *surgical masks*, 'oku 'i he taha kilu. Ko e ngaahi *apron* pelesitiki 'oku 'i he taha kilu tupu, ko e *shoe cover* 'oku 'i he taha kilu tupu. 'A ia ko e ngaahi naunau eni ki he fo'i māhina 'e 2 ke ne ngāue'aki 'e he Potungāue Mo'ui mo e kau *frontliners* mo e ngaahi tafa'aki kehekehe.

Ko e ngaahi me'a 'oku fiema'u, ko e *gowns* 'e 4000, ko e *head cover* 'oku 'i he 10,000 kae'uma'ā foki 'a e *goggles* pē ko e me'a malu'i ki he mata 'e 3000 tupu. 'I he uike ko eni kuo tau sītu'a mei ai 'Eiki Sea, na'e tū'uta mai ai ki Tonga ni 'a e ngaahi *PPE*, naunau me'a malu'i, ko e 'omai mei Siaina pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he ngaahi fēngāue'aki kotoa pē 'a e *Tonga China Friendship* pea mo e ngaahi kautaha ke lava ke 'omai e uta ko eni pea 'oku te'eki ai ke 'omai hono lisi, te ne hanga 'o *update* 'a e lisi ko eni na'u toki fakahā atu pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e lahi 'aupito 'a e ngaahi naunau 'o tu'u fakalukufua 'i ha tu'unga 'oku to e lelei ange.

Sea, ko e ngaahi ngāue ko eni ki he *border* ...

<003>

Taimi 1725-1730

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...*control*, pea 'oku ou fie fakahā pē 'e Sea heni 'i he hili 'a e ngaahi talanoa mo e ngaahi *expert* 'i tu'apule'anga fekau'aki mo e ngaahi founa na'a nau ngāue'aki ki hono malu'i honau kakai, pea 'oku nau fu'u fiefia 'aupito 'i he ngāue vave 'a Tonga ni ke ne hanga 'o tāpuni hono kau'āfonua, ko e *best strategy* ia ki he fokoutua ni 'i he taimi 'oku tō mai ai ki loto 'oku 'i ai 'a e faingata'a 'e lava ke hoko he taimi 'oku feinga ai 'a e *health care system* ke ne tuli 'a e fokoutua ko eni, ke lava ke ne *control* pē ke ne lava 'o *suppress* 'a e fokoutua ko eni.

Ngaahi ngāue ke siofi lelei taimi fakaava ai kau'āfonua

Should there be another pandemic into the future, that will be a very wise thing ki he fonua ko eni ke ne lava 'o *control* lelei 'a e *border*. 'Oku 'i ai foki 'a e ngāue ki he kaha'u ki he *repatriation* pea ko e ngāue ko ia 'oku fatu ia 'i he malumalu 'i he fu'u mātu'aki hao 'aupito mo siofi lelei *supervision* 'a e mōmeniti pē hifo mei mala'e vakapuna 'o 'alu ai pē 'a e kakai ko ia ki he *quarantine*, pea 'e le'ohi e *quarantine* ke fu'u mātu'aki malu 'aupito pea fakahoko mo e ngaahi sivi kiate kinautolu ke fu'u fakapapau'i 'a e malu mo e hao hotau fonua ni.

Pea 'oku 'i ai foki 'a e ngāue lahi 'oku tākiekina 'e he Sea ko ia 'o e *Civil Aviation Committee* 'a Fua'amotu kae'uma'āā 'a e *Queen Sālote Wharf Committee*, 'oku na hanga 'o siofi fakaē'aho 'a e ngaahi ngāue ko ia 'i Fua'amotu kae'uma'āā foki 'a uafu.

Ko e ngaahi *facilities* 'e Sea ko e fika 6 ia, pea ko e ngaahi *facilities* ki Taliai, kae'uma'ā 'a Mu'a ko e ngaahi ngāue *renovation* fakahoko 'i falemahaki, ki he *isolation ward*, ko e ngāue ki he

Kolokakala *Hall* ‘oku ‘i he 2 kilu tupú ia ko e ‘uhingá ko e holo ko eni ‘oku haea ia ‘e he Potungāue Mo’ui ko hono ‘uhingá ke fakahoko ai ‘a e tokangaekina fakalukufua ‘a e mo’ui ‘a e kakai ‘i he feitu’u ‘i Mu’a ko hono ‘uhingá ko hono seti ko ia ‘o e falemahaki pē ko e *Health Centre* ‘o Mu’a ke hoko ia ko ha falemahaki ki he Kōviti-19 kae’uma’āá foki ‘a e *renovations* na’e fakahoko ki he *laboratory*, loki fakakemi ‘a ia ‘oku ne *host* ‘a e mīsini ko eni ki he *PCR*, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia lahi ko e ngāue ko ia kuo lava ‘a e ngāue ko ia pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e fakahoko ha vakai ki he ngāue ko ia ‘i he uike ni, kae’uma’ā ‘a e ngāue ko ia ‘i he *isolation ward*.

‘E Sea ‘oku ‘i ai ‘a e poupu lahi ‘a e finemotu’a ni ki he *Prison Commissioner*, pea na’a ku lele atu ki ai pea mo e Sea ‘o e *NEMC*, Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ki he ngaahi palani kotoa pē fekau’aki pea mo pilīsone ki he hou’eiki fafine, kae’uma’ā foki ‘a e palani ki he falemahaki ‘i ai, kapau leva ‘e ‘i ai ha taha ‘e fokoutua ‘i he Kōviti-19 ‘oku nau ‘osi palōmesi mai te nau lava lelei pē ‘o tokangaekina ‘a e tokotaha ko eni ‘i he ki’i falemahaki ko eni ‘i he pilīsone.

Ko e ngaahi ngāue ko ia ki he *facilities* ko ia ki he *quarantine* ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘a e ngaahi ngāue ko eni, pea ko e ngaahi ngāue ko eni na’e siofi ai ‘a e ngaahi hōtele Tanoa kae’uma’ā ‘a Kupesi pea mo e ngaahi feitu’u kehe pē foki ‘i Tonga ni ngaahi *resorts*, kae’uma’ā ‘a e ‘apiako, pea na’e ‘i ai pē mo e sio ki he ngaahi holo ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e siofi fakalukufua ‘a e ngaahi *facilities* ko ia, ke *appropriate* pē kia kinautolu te nau foki mai.

Ko e *facilities* foki ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘e ha’u ko ia, foki mai hotau kakai mei muli te nau nofo ai ha ‘aho ‘e 14 pea hili ko ia pea kuo pau ke tesa kinautolu ‘oku nau *COVID free*, pea nau toki ō atu ki ‘api, pea ‘oku ‘i ai pē faka’amu ia ko enau ō atu ko ē ki ‘api ‘e to e ‘e ‘i ai ‘a e faka’amu te nau to e foki pē ki ‘api ‘o hoko atu ha ki’i fo’i taimi ke nau nofoma’u pē ‘i ‘api hili ko ia ‘aho ‘e 14 ‘enau *quarantine*.

Tu’unga ngaahi ngāue ki he senitā ke faka’aonga’i ki he *COVID-19*

Ko e ngaahi ngāue ko ia ‘i Kemi Taliai ...

<005>

Taimi: 1730-1735

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ...kae’uma’ā foki ‘a Mu’a Sea na’e ‘omai ai ‘a e ngaahi *donation* mei he fāmili ‘o ‘Akanesi Mataitonga *Trust* mei Nu’usila pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi kiate kinautolu na’a nau ‘omai ‘a e *beds* ‘e 36 pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi mohenga ‘e a’u mai ‘i Siulai ko e mohenga ia ‘e fitungofulu ko e ngaahi mohenga ko eni ‘e tokoni ‘aupito ia ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi teuteu atu ko eni ‘a e Potungāue Mo’ui.

Ko e *facility* ko ia ‘i Mu’a na’a ku ‘osi lave pē ki ai ki mu’a ‘oku mohenga ia ‘e 16 pea ‘oku ‘i ai e loki ai ‘oku ‘i ai ‘a e *portable x-ray* ‘e lava ‘o teke takaiholo ‘oku ‘i ai e *oxygen generator* ‘i he falemahaki ko eni kae’uma’ā ‘a e ngaahi ī pea mo e *HEPA filters* ko hono ‘uhinga ke ne lava ‘o puke ha fanga ki’i *particles* ke ‘oua ‘e to e hū atu ki tu’a ‘a e fanga ki’i *particles* ko eni ki he kakai ‘o e kolo’.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā fakamā’opo’opo mai toe ho’o miniti ‘e tolu

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko ia mālō. Ko e ngaahi *facilities* te u lave faka'osi atu ki he *facility* ko eni 'a e *ICU* pea ko e taha eni ha tafa'aki mahu'inga 'aupito 'e 'Eiki Sea pea ko e tafa'aki ko eni ko e toketā mataotao pē 'e tokotaha 'oku ngāue ai kae'uma'ā 'a e kau *specialist nurses* 'e toko 7 pea 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia ke tau mahino'i lelei e tūkunga hotau *Intensive Care Unit* 'a Tonga ni pea mo e tu'u atu ko ia ki he kaha'u. 'A ia ki he finemotu'a ni ka 'i ai ha 'i ai ha *case load* 'e taha pē ua ko kinautolu pē ia 'e fe'unga pea mo e *capability* 'o e *staffing* 'oku tau ma'u 'i Tonga ni ke ne hanga 'o tokangaekina. 'Oku 'i ai 'etau *ventilators* 'e 5 pea mo e mīsini fakamohe 'e tolu 'oku 'osi *order* 'a e 5 pea mo e to e mīsini fakamohe 'e nima pea fakalukufua ko e *ventilators* 'e 10 mo e *anesthetic machines* 'e ono 'i he fakafuofua 'a e Potungāue Mo'ui ko e fe'unga pē eni ki hotau ki'i fonua ni pea 'i he'eku talanoa mo e kau *expert* 'i muli 'a e mahu'inga ke tau *invest* 'i he ngaahi ngāue kehe 'ikai ko e tafa'aki ko eni ko ē 'o e *intensive care* ko hono 'uhinga ke tau malu'i hotau fonua ni kimu'a ke ne hoko ki he tūkunga ko ia 'o e *intensive care* pē ko e fokoutua 'oku to e puke lahi ange pea fiema'u 'a e *ventilators*.

Ko e *PCR testing* Sea 'oku 'i ai 'etau mīsini *PCR* 'analaisa pea mo 'etau *Gene-expert* 'e ua pea mo 'etau *test reagents* 'oku 'i he 2000 tupu pea 'oku 'i ai *on the pipeline* 'a e *order* ki he 3000 kā 'oku 'ikai ke lava 'o ma'u mai 'oku si'isi'i fakamāmāni lahi eni 'i he'eku talanoa 'i he *teleconference* mo e kau *Health Ministers of the Pacific that was a major complain by all and most of the health ministers* ko e 'ikai ke lahi 'a e *testing reagents* ke ne hanga 'o *enhance* 'a e *capability*.

Ko u tui te u lave ki he faka'osi ki he *population empowerment* 'a e mahu'inga 'a e ngāue fakataha pea mo e Hou'eiki mo e kakai 'o e fonua pea mo e ngāue lelei ko ia 'oku fakahoko 'e he kau polisi fakaekolo.

Vakai ki he kaha'u fekau'aki mo e mahaki fakalilifu kolonavailasi

'E Sea kā ko e anga e sio 'a e finemotu'a ni ki he kaha'u for *future pandemic* kuo pau ke tau teuteu atu kinautolu ki he kaha'u *for myself, an investment of one billion dollar* mei he 2020 ki he 2040 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia hono siofi ki he kaha'u *with key partners from overseas* mahu'inga 'aupito ki Tonga ni, Vava'u mo e ngaahi 'otu motu mahu'inga ke tau lava 'o langa ha ngaahi *facilities* 'e lava pē 'o *isolate completely* ki ha 'ū motu 'i Tonga ni kae'uma'ā foki 'i Vava'u ke lava ke tau hanga 'o *quarantine* ai kinautolu 'ikai ke ngata pē heni ka ko e mahu'inga ke 'i ai ha *stock pile* 'a e fonua ni *PPE in one year supply* 'oku lava pē ke *hidden* 'i Tonga ni pea lava ke to'o mai he taimi 'o e *pandemic* ke lava ke ngāue'aki ...

<007>

Taimi: 1735-1740

'Eiki Minisita Mo'ui : ... pea ko e faka'osí he'eku vakai ko ia ki he kaha'u e mahu'inga ke tau *facilitate* e *innovation* mo e *empowerment of Tonga made, so we can produce* 'i Tongá ni pē 'o hangē ko ia 'oku *produce* 'e he Vanila Heilalá 'a e *hand sanitizer* 'i Tongá ni, 'o 'omai ki Tongá ni, 'a ia ko e ngāue'aki ia e heilala mei Vava'u, Vanila Heilala ki hono *produce* 'o e *hand sanitizer*. 'E Sea, 'oku ou fie lave vave pē ki he fetaulaki ko eni 'a e ongo fu'u mafi e *COVID 19* mo e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai ke pipihí. Ko e fu'u *critical crossroad* eni ia, *this is a very critical historic*

moment of our life time, and with diligence , I think te tau malava lelei pē 'o tali teke'i pea mo tau tokateu 'a e fonuá ni, 'i he fakanofonofu fo'ou ki he fokoutua ko ení.

Tui tonu ke takimu'a Fale Alea he fakafepaki'i e NCD (mahaki 'ikai pipihi)

'E Sea, ko e faka'osí pē, te u ki'i lave vave atu pē mu'a Sea, ki he tafa'aki ko eni ko ē 'o e NCD's he kiate au, ko e fokoutua eni 'oku fu'u mahu'inga taha ia, *and for me, Parliament should lead all the work ki he NCD.* Ko e ngaahi ngāue ko ení ko e ngaahi fokoutua 'ikai pipihí.

Sea Kōmiti Kakato : 'Osi hono miniti 'e 3 'Eiki Minisitā. Toe 'oatu 'a e miniti 'e taha ko e 'uhingá ko e NCD.

'Eiki Minisita Mo'ui : Ko ia, mālō. Ko e ngaahi fokoutua ko ení, ko ia 'oku ne ..'oku pekia tokolahi taha ai hotau kakaí 'i he ngaahi fokoutua ko eni 'a e 'ikai ke pipihí. Pea kiate aú, *Parliament can be called* ke tau *walk the talk and lead* 'a e fonua ko ení, 'i he'etau ngaungaue mo'ui ngaungaue, 'ikai ke ngata aí, ka ko 'etau tokonia e ngaahi ngāue kotoa pē, 'a e .. ki he me'atokoní, ko 'etau hanga 'o fakakau mai 'a e *youth* ke nau *lead* 'a e ngaahi ngāue lahi. Ko 'etau *involve* 'akitautou 'a e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá 'i he ngaahi siasí kae 'uma'ā 'a e *community*, ke teke 'a e mo'ui lelei kae pehē foki ki he ngaahi ngāue'angá.

8.5 miliona ki he 'inivesi he tafa'aki ki he e-Health

Ko u tui Sea ko e faka'osí pē, 'oku 'i ai 'a e *project e-health* 'a e Potungāué 'oku 'i ai 'a e *investment* 8.5 miliona, ka 'oku fatu'aki 'a e ngāué ki he kaha'ú, ki he faka'amu 'e lava ke to e oma ange 'a e ngaahi naue fakalūkufua 'a e Potungāué, 'i he tākaki 'o e ngaahi fakamatala pea pehē foki ki he *investment* 'i he tafa'aki 'o e fekumí, *research* ki he kaha'ú. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'aupito 'a e me'a fakamatala lelei 'Eiki Minisita Mo'ui ho'o Potungāué ho'o patisetí pea mo e kaveinga ngāue 'o e Potungāué. Kimu'a pea toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'oku ai ai e ki'i me'a 'oku ou hoha'a ma'u pē ki ai. Ko e hā 'a e fakalelei kuo fai 'e he Potungāue Mo'uí 'o fekau'aki pea mo e fakalelei 'atamaí. 'Uluaki, kuo mateuteu 'a e Potungāué ki he fu'u kaupeau 'ene kau ngāué, te nau to e fetaulaki mo e kaupeau 'o e palopalema 'o e faito'o konatapú, 'i ho'o Potungāué 'i he feitu'u fakalelei faka-'atamaí. Hoko atu e feme'a'akí ia, kae toki tali 'e he 'Eiki Minisitā ha taimi kehe. Ki'i me'a ia 'oku ou tokanga au ia ki ai. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga he Vouti Potungāue Mo'ui

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Seá tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō 'Eiki Sea. Fakamālō lahi atu ki he 'Eiki Minisita Mo'uí, 'i he fakamatala faka'ofu'ofa mo fakalūkufua ki he kaveinga ngāue mo e siate folau, 'a e Potungāue Mo'uí ki he 2021 'Eiki Sea. Ko e veesi kuo fokotu'u ma'á e Potungāue Mo'uí ko e Palovepi 4: 20, 21. Kamata'aki: Tama, tokanga ki he'eku ngaahi leá, fokotu'u telinga mai ki ai, ko e me'a 'oku ou laú, ko e ngaahi fakatokanga ē ka hoko atu. Mou toki me'a atu 'o fakakakato ha faingamālie. Ko e ngaahi kaveingá ē mo e siate folau 'Eiki Sea, pea te u to'oto'o konga lalahi atu pē. Ko e 'uhingá ke fakamahino'i ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō 'Eiki Sea, 'a e *commitment* 'a e Pule'angá, pea mo hono fokotu'u 'a e

pa'anga ngāue ki he Potungāue Mo'uí, ko e 'uhingá ko e *COVID* 19. Ko e 'Esitimeti ko eni 'o e 2019/20 ko e fakakātoa 'a e 'Esitimeti 'a e Potungāue ko ení, ko e 57.8 . Ko e 'Esitimeti kuo fokotu'u ki he 2020/2021 ko e 70.7 mmiliona. Kau eni he hiki lahi 'aupito 'Eiki Sea. Ko e pa'anga 'Esitimeti angamahení 'oku hiki ia mei he 43.8 ...

<008>

Taimi: 1740-1745

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ki he .48 pea ko e pa'anga tokoni mei mulí fakataha e *cash* pea mo e ngaahi tokoni me'a kehekehé 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 21 'o ma'u ai 'a e 70 miliona ko eni. Ngaahi fakaikiiki ē kuo me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā hono vahevahe ki he ngaahi polokalama mo e teuteu 'oku fai ki he mahaki *COVID*-19 'Eiki Sea. Ko e kaveinga e Potungāue Mo'ui ko e *universal health* ki he kakai 'o e fonua. Pea 'oku 'i ai e fanga ki'i *fee* mo e fanga ki'i totongi 'oku fai 'Eiki Sea, mole ke mama'o ko e fanga ki'i tokoni ko eni ko e feinga ke ma'u e pa'anga 'oku fakamoleki he Pule'anga 'i hono fakahoko e fatongia ko eni. Ka neongo ia ko e sēniti 'e taha mo e sēniti 'e ua kotoa pē 'Eiki Sea 'oku tānaki 'oku tokoni. Ko e pa'anga ko ē 'oku tānaki mei he Potungāue Mo'ui tatau pē 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga mo e 'Esitimeti ki he 20/21 fakafuofua ko e pa'anga 'e 1.5 miliona 'oku tānaki mei he ngaahi *fee* mo e *service* 'oku fakahoko he Potungāue Mo'ui 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'enau ngaahi *initiative* fo'ou ki he ta'u ni Sea 'a ia 'oku hangē ko ia ne fa'a lave ki ai 'i mu'a vahe'i e pa'anga 'e 5 miliona mavahe ia ko e fo'i polokalama mavahe ia ke ngāue'aki he Potungāue ki hono teuteu'i, malu'i 'a e fonua pea mei he *COVID*-19.

Vahe'i pea mo e .33 ko e 'uhinga ko e fakalelei'i e ngāue 'a e kau ngāue pē ko e *PMS*. Pea vahe'i mo e silini ke fakafonu 'aki e ngaahi lakanga mahu'inga 'i he Potungāue ke fakakakato ke 'uhinga ke mateuteu e tu'u e Potungāue faka-*resource* ki he tokanga'i 'a e *health* mo e mo'ui 'a e kakai 'Eiki Sea. Pea hangē ko ia ne u fa'a lave pē ki ai kimu'a ko e pa'anga pē 'eni ia 'oku vahe'i fakapatonu ki he Potungāue. Ka 'i he taimi tatau pē 'oku 'i ai e ngaahi pa'anga 'oku 'osi vahe'i ia ki he ngaahi Potungāue kotoa pē pea 'oku fakahingoa e fo'i polokalama ko ia ko e *COVID*-19. 'A ia ko e pa'anga ko ia ke fai 'aki 'e he ngaahi Potungāue ko eni 'a e ngāue ki he malu'i he hoko mai e mahaki ko eni.

Taimi tatau pē 'Eiki Sea 'oku 'i ai e pa'anga kuo vahe'i 'i he 60 miliona ko ē ki he ngaahi *package* pea 'oku 'i he malumalu ia 'o e ngaahi *cluster* kehekehe 'e 9 'a e Pule'anga pea ko e ngāue ko eni 'oku hokohoko atu pē ia 'e lele pē ia 'o a'u faka'osinga 'o e ta'u ni 'Eiki Sea pea pehē ki he konga kimu'a 'o e ta'u kaha'u. 'Oku hangē ai pē ia 'Eiki Sea ko e vahevahe 'o e *resource* ko ē 'a e fonuá, ko e 'ū sekitoa 'e ua lalahi 'oku na ma'u 'inasi lahi taha 'i hono vahevahe e pa'anga 'o e fonuá ko e *health* ko e mahu'inga ia 'o e mo'ui lelei ke tauhi e mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonua pea mo e to'utupu 'o e fonuá ko e 'uhinga ko e kaha'u.

Pea ko hono ua leva 'Eiki Sea ko e ako, *education*, he 'ikai te u to e lave ki he *education* ko 'etau 'esitimeti ko eni 'Eiki Sea ko 'etau patiseti angamaheni pēseti ia 'e 13 kuo vahe'i ia ma'a e Potungāue Mo'ui. Potungāue Akó 'osi eni pea 'e hoko mai e Potungāue Akó pēseti ia 'e 15. 'A ia ko e pēseti 'e 28 'o e koloa 'a e fonua 'Eiki Sea mo e pa'anga 'oku tānaki he fonua 'i he patiseti angamahení 'oku vahe'i ia ki he ongo sekitoa mahu'inga ko eni pē ko e ongo pou tuliki 'o e langa fakalalakaka. Mo'ui, mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonuá mo e to'utupu 'a e fonuá ke ako'i kinautolu

‘o teu’i ke nau maama faka’atamai pea maama fakalaumālie he ko e kaha’u ia ‘a e fonua ‘Eiki Sea. Ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā pea ko u fokotu’u atu ke tali e ‘esitimetri e Potungāue Mo’ui.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo’oni ‘aupito ho’o me’á. Maama lelei e fakamatala e ‘Eiki Minisitā Mo’ui kae me’a mai ‘a Tongatapu Fika 9 ko ena ‘oku malu pē ‘a Tatakamotonga ho’omou falemahakí he fakamatala ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Ikai to e ai ha me’a ia ‘e hū kitu’a me’a mai.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu mo e kaungā Fakafofonga ‘o e Kakai tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua koe’uhī ko ‘etau a’u mai ki he faka’osi’osi e Fale Alea ‘o e efiafi ko eni. Mālō ho’o kei tatakí kitautolu, ‘e Sea. Ko u fiefia lahi ‘aupito ke u, na’a ku tokanga’i hifo he ongoongó ‘oku kau ‘etau Minisitā Mo’ui ...

<009>

Taimi: 1745-1750

Penisimani Fifita: ... ‘i he taha ‘o e kau Talēkita ‘i he Kōmiti Pule ‘a e *WHO* pea ko e me’a fakafiefia ia ki Tongá ni kātoa. Kau foki ‘a e mo’uí he folofola ‘a e Tu’i ke tokanga ki he mo’uilelei pea ko ‘eku lave’i ko ē ki he tu’unga lōloa ‘o e mo’ui ‘a e kakai *life expectancy* na’e ta’u ‘e 68 ‘a e kakai fefiné pea ta’u ‘e 63 pē 62 pē laine ko iá ‘a e kakai tangatá ka ko u ‘amanaki pē kuo to e mahiki hake e ngaahi ta’u ko iá ‘i he ngaahi ‘ahó ni. Fakamālō atu ‘Eiki Minisitā kae’uma’ā e Talēkita Pulé mo e kau takimu’a ‘o e potungāué ‘i he ngāue lelei kuo mou fai ‘o felāve’i mo e KŌVITI-19.

Ko Tongatapu 9 ‘oku ‘i ai ‘a e Senitā Mo’ui ai ‘e ua. Ko e taha ‘oku tu’u ‘i Tatakamotonga pea mo e taha ‘oku tu’u ‘i Fua’amotu. Ne lava ‘e he’emau pa’anga faka-vāhengá ‘o kumi mai e me’alele ‘e ua ‘o foaki e taha ke ngaue’aki ‘e he Senitā Mo’ui Tatakamotongá pea taha ke ngaue’aki ‘e he Senitā Mo’ui ‘i Fua’amotú pea ‘oku ‘osi foaki ia ki he potungāué ke nau tokanga’i. Pea ‘oku ‘aonga ‘aupito e me’alele ko ení ke ngaue’aki ‘e he kau ‘ofisa mo’uí ke fakafolo e fo’i’akau, ko e sivi suka mo e hā fua mo e hā fua. Pea ko u tokanga’i ko e mo’uilelei ‘a e kakai ‘o e vāhenga 9 ‘oku fakalakalaka. Fakamālō atu ‘Eiki Minisitā Mo’ui kae’uma’ā e potungāué ‘i ho’omou tokangaekina ‘a e falemahaki ko eni ‘i Tatakamotongá pea pē ‘e tō mai ‘a e faingata’a ko ení ki Tongá ni pē ‘ikai ka ‘oku mau ta’imālie kimautolu he ‘ofá mo ‘emau hokohoko atu ki he kaha’ú ‘i he fakalelei ko eni ‘oku fai ko ē ki he falemahaki ko eni ‘i Tatakamotongá. Pea ‘oku ‘oatu ai pē talamonū ki he ngāue lelei kuo mou faí. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Ha’apai kuo falemahaki fo’ou ‘a Ha’apai.

Mo’ale Finau: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Te’eki ke falemahaki fo’ou ‘a Vava’u. Me’a mai.

Kole ki he Pule’anga ke fakakakato ngaahi fiema’u fakanaunau falemahaki Ha’apai

Mo'ale Finau: Mo'oni Sea. Tapu mo e Feitu'ú na. Sea ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā 'uluakí ko e ngāue lahi 'oku fai 'oku kei hao hotau fonuá 'Eiki Sea. Pea ko u tui 'oku kaunga pē 'a e lotu lelei 'oku fai he fonuá fakataha pē mo e ngāué 'Eiki Sea. Kuo pau pē foki ke fononga fakataha 'a e lotú pea mo e ngāué koe'uhí kae lava ke ola lelei 'etau ngāué. Ko ia ko u fakamālō pē au ia ki he Falemahaki fo'ou ko eni e Fusipalá kuo tu'u 'i he Fo'i 'One'oné 'Eiki Sea. Pea ko u lave'i hifo 'a e Patiseti ko eni 70 milioná 'Eiki Sea hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ko e peseti ia 'e 13 ko 'etau koloá 'a e fonuá.

Sea ko u tui 'oku fiefia e kakaí henau fanongo 'oku mo'oni 'a e *priority* pē ko hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi me'a mahu'ingá 'Eiki Sea. Ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke tonu ai ke fononga fakataha 'etau koloá pea mo e me'a 'oku mahu'ingá 'e lava leva ke tau ongo'i 'Eiki Sea 'e ki'i vaivai 'a e langa hotau fonuá. Ka ko 'eku fanongo 'i he 'ahó ni ki he peseti 13 pē 15 he akó 'oku ou ongo'i 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku 'asi mai 'oku mahino 'a e fokotu'utu'u pea ko u faka'amu ange pē 'Eiki Sea 'oku hokohoko atu 'a e taumu'a ngāue pehē.

Ko e 70 miliona ko eni 'Eiki Sea 'oku vahevahe ia he fo'i polokalama 'e ono. Ko u tui kuo 'osi me'a mai e Minisitā Mo'uí fakaikiiki 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku 'i loto 'i he polokalama 'e ono ko eni 'Eiki Sea. Ko e polokalama 'e ono ko eni 'oku ne hanga 'e ia 'o fakalalakaka'i 'a e mo'uilelei 'a e kakaí 'o e fonuá. Ko e taimi ko ē 'e tonu ai hono fakalalakaka'i, 'i ai hono kau ngāue 'Eiki Sea, 'i ai mo 'enau vahe lelei ki ha fa'ahinga vahe 'oku *fair*, 'i ai mo hono 'ovataimi, 'i ai mo e me'angāue 'Eiki Sea. 'Oku lave'i he motu'a ni 'Eiki Sea ko e Falemahaki ko eni 'i Ha'apai Fusipalá 'oku te'eki ai ke fu'u kakato 'Eiki Sea hono faka-naunau'i 'a e ngaahi naunau. Pea ko u tui 'oku mea'i pē he 'Eiki Minisitā ka ko u fie fakatangitangi pē ki he Minisitā he peseti 'e 13 ko ē pea mo e pa'anga 'e 70 milioná kātoa 'a e polokalama 'e ono ko eni 'Eiki Sea 'okú ou tui 'oku ...

<002>

Taimi: 1750-1755

Mo'ale Finau: ... pea 'i loto ai 'a e kau ngāue pea mo e me'angāue mo e me'a kotoa pē 'i he Falemahaki fo'ou ko eni, pea 'oku faka'ofa'ofa 'Eiki Sea 'a e Falemahaki. 'Oku līpooti mai 'e he kāinga taimi 'oku nau 'alu ai ki ai, kehekehe lahi 'aupito ia mo e Falemahaki Niu'ui. Pea 'oku totonu pē ia ke pehē 'Eiki Sea koe'uhi he 'oku fo'ou, pea 'i ai mo e silini lahi na'e langa 'aki Sea. Ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke fakatokanga'i ange mu'a kapau 'oku 'i ai ha faingamālie he Patiseti ko eni ke fakakakato 'a e ngaahi me'angāue mo e ngaahi loki. Lave'i pē he motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē 'a e kongá 'o 'enau ngāue ke fai pē ia 'i he Falemahaki Niu'ui, Falemahaki motu'a, 'a ia 'oku te'eki ai ke kakato 'a hono fakanaunau'i.

Ko ia, 'oku ou nofo 'o fānongo ki he Līpooti na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā ko 'eni. 'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē ngaahi fānongo 'i he ngaahi fema'uma'u aki 'i he ni'ihí 'e Sea 'oku te'eki ai ke tau fu'u mateuteu fe'unga ki he mahaki faka'auha ko eni 'Eiki Sea kapau 'e tō mai. 'Oku 'i ai pē ngaahi talanoa 'oku sasala holo he kau ngāue 'Eiki Sea, 'oku fiema'u pē ke 'i ai hano to e fakalelei'i. Ka nēongo ia 'oku ou tu'u pē au ke 'oatu 'eku poupou, 'oku ou fiemālie 'Eiki Sea ki he peseti lahi ko eni. Ka ko 'eku kole mo 'eku faka'amu, he 'oku 'i ai foki 'a e silini lahi 'Eiki Sea mea'i he Feitu'ú na, 'oku nofo 'a e ngaahi *clusters* ko eni na'e me'a ki ai 'a e Minisitā. Ko e ngaahi *clusters* ko eni, kuo u tui he 'ikai ke u to e lava fakaikiiki ki ai, he 'oku 'i ai mahalo 'a e 40 miliona pē lahi ange ai

‘oku vahevahe ia pea ‘oku lava pē ke tau pehē ‘Eiki Sea ‘oku fakataumu’a pē ki he COVID-19. Ko e ha fua ha ngaahi *activity* ‘oku nau fai, nēongo ko e *clusters* ki he *Climate Change Impact* pē ko e hā pē ha fa’ahinga ngāue ‘oku nau fai. ‘Oku totonu ‘Eiki Sea ke fakamāatoato pea mo’oni ‘a ‘ene ha’i mai ki he COVID-19. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou tu’u pē au ke u ‘oatu e me’a ko eni mahalo ko e 40 miliona pē lahi hake ai ‘oku vahe ia he ngaahi *clusters* ko eni ke fakatokanga’i ange pē, hangē ko e me’a kuo u fa’a lave ki ai ‘Eiki Sea ko u fa’a lave pē taimi ‘e taha, kuo u nofo pē ‘i hoku vahefonua pea kuo u faka’amu ange pē, pea ‘oku ‘osi ‘ilo’i lelei pē ‘e hoku vāhenga ‘i Ha’apai ‘Eiki Sea ‘a e ngāue ‘oku tataki ki ai he motu’a ni ‘a hoku vahefonua ‘Eiki Sea. Ko hono tataki ke nau sio fakalukufua pea nau loto fiemālie ke nau langa fonua hangē ko e me’a na’e fa’a me’a ‘aki ‘e he Minisitā Fonua ke langa ‘aki e feilaulau.

Ko ia ‘Eiki Sea, ko ‘eku ‘oatu pē au ‘eku poupuu ki he Vouti ko eni, ‘ikai ke u to e fakaikiiki, kuo u falala au ia ki he 6 ko ē ‘oku vahe ki ai. Ko e ‘uhinga he na’e vahevahe fakalelei, pea kuo u tui ‘Eiki Sea na’e ngāue lahi ‘a e kau CEO. Ko e Potungāue ko eni ‘oku nau ma’u ‘a e mataotao fe’unga ke nau hanga ‘o vahe ‘a e silini ‘a e fonua. Ko e kole pē ia ki he ‘Eiki Minisitā ke to e fakatokanga’i ange ‘a e Falemahaki Fusipala ke fakakakato ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha faingamālie pehē. Ko ia Sea, ko e ki’i fakamalanga pē ia ‘oku fai ‘e he motu’a ni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Hoko mai ai pē ‘a Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e feitu’u na kae tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā kae fai ha fakamālō ki he Minisitā Mo’ui mo e ngāue mamafa ‘oku ne fuesia. Mālō mu’a ‘Eiki Sea kei ‘ulifohe e fatongia he kei fakahoko e ngaahi fatongia mamafa. Sea, ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ia ‘a e motu’a ni ‘oku ua pē Sea. Ko e Polokalama 3 - Tokangaēkina e me’a fakafaito’o mo e Polokalama 4 - Ngāue ki he Nifo. Pea kuo u tui Sea ko e Polokalama 3, ‘oku lave ia fekau’aki pea mo e tu’unga ko ē ‘o e nifo ‘Eiki Sea. Kuo u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, ‘oku ou toki fetu’utaki mai mei Mu’omu’a kuo a’u ange ‘a e Toketā Nifo, lolotonga hamu atu e ngaahi nifo koloa e kāinga. Pea kuo u tui pehē pē pea mo Mu’omu’a.

Kole ki ha toketā nifo ki Ha’afeva mo Nomuka

Ko e konga ko ē ‘Eiki Sea ‘oku fai ai ‘a e kole ia ki he Minisitā.

<003>

Taimi 1755-1800

Veivosa Taka: ...ke ne hanga ‘o mea’i ‘a motu ‘a e tu’unga fakasiokālafī ko ē ‘o motu mo e fa’ahinga faingata’a ko ē ‘oku ‘i ai, ‘a ia ko e kole ia ‘e taha ke ne lava mu’a ‘o ‘oange ha Toketā nifo ki he ongo motu lalahi ko eni ki Nomuka pea pehē ki Ha’afeva. ‘Eiki Sea ko e polokalama eni ia ‘oku fai, pea ko e lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘ikai foki ke tali ‘a e nifo ia ke fakatonu ‘ene langá he taimi ko ē ‘oku me’a ange ai ‘a e Toketā nifo. ‘A ia ‘e ‘a’ahi atu ‘i he ‘ikai ke u lave’i pē ‘oku fakakuata pē ‘oku fakamāhina ‘e ono. Kā ko e konga ia ‘eku lave atu fekau’aki pea mo e polokalama 4.

Tokanga ki he tōnounou fo’i ‘akau faka-faito’o ma’a e mahaki NCD

Polokalama 5 ko e tokangaekina ‘a e mo’ui fakafaito’o. Sea ‘oku ‘osi mea’i pē ‘e he Feitu’u na

kae'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni 'a e fu'u taufa kuo tō 'a e fakamāmani lahi ki he fonua, pea hangē 'oku hu'u ai 'etau tokangá mo e tokanga 'a e kau ngāue Potungāue Mo'ui, kā 'oku hangē 'oku 'i ai 'a e nounou ia 'i he tafa'aki ko ia ko e *NCD*. 'A ia ko e kongā ia 'oku 'i ai 'a e kole heni ki he 'Eiki Minisitā ke ne mea'i ange mu'a 'a e nounou 'a e ngaahi fo'i 'akau ko ia, pea 'oku 'ikai si'i malava 'e he kāinga ia 'o fakatau mei he ngaahi Kilinikí, 'oku lava 'a e ngaahi fatongia ia mei he falemahaki mei he kau Toketā kā ko e 'omi ko ē 'o e la'i pepa ke 'ave ki he tama fo'i 'akau, Toketā ko ia talatala vai, 'oku talamai 'alu ki he Kilinikí 'o fakatau mei ai. Kā 'oku mahino 'a e ngaahi 'a e faingata'a'ia vivili 'oku 'i ai fekau'aki pea mo 'etau tokateu ki he mahaki faka'auha ko eni ko e KŌVITI-19.

Fehu'ia tu'unga mateuteu Ha'apai ki he COVID-19

Ko e kongā ko ē ke u 'omi 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e tu'unga 'o e ngaahi maumau ko eni pea mo e ngaahi uesia 'oku hoko ki Tonga ni kotoa. Pea hangē 'oku ou fanongo foki ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki mo e pēseti 'e 80 'oku tau 'i ai, 85 'alu 'o 90, 95, pea ko 'eku fehu'í 'Eiki Minisitā 'oku pēseti 'e fiha 'a Ha'apai, 'i he ngaahi tokateu ko eni ki he faingata'a ko eni 'oku hoko, he 'oku lave'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea, kā faifaiange kuo telenga ko ene ki'i ma'ili pē 'ana ia 'i matātahi, ko e tākoto kotoa ia 'a e Fo'i 'One'one. Pea 'oku ou tui ko e kongā ia 'oku ou fehu'i Sea pē 'oku tau 'i he tu'unga 'oku tau 'i he tu'unga malu 'i he taimi ni, kā na'a ku hanga 'o fakatokanga'i 'a e lave 'a e *CEO* fekau'aki 'oku 'ikai ke 'i ai ha Pule'anga ia 'e pēsweti 'e 100, kuo 'alu 'o 99 kuo 'alu 'o, kā ko 'eku fanongo ko eni ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku 'i ai 'a e ngaahi naunau ia 'oku te'eki ai ke maau, ke ma'u. Pea mo 'eku ko 'eku anga ia 'eku fakakaukau pē 'oku fēfē nai 'a e ngaahi feitu'u atu ko ē, fonua mama'o, he hangē kiate au ia 'oku nofo pē 'oku *focus* pē 'a e tokanga ia 'a e Pule'angá ki Tonga ni pē. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fakafehu'i ki he ngaahi tu'unga malu 'o e fonuá kae tautautefito ki he ngaahi ki'i fonua 'oku fakahoko. He 'oku lave'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea, ko e taimi pē 'oku feme'a'aki ai ho Fale, Tonga 'Eiki pē me'a kotoa, melemo fo'i 'one'oné ia pea mo e 'osi pē 'a Tonga 'Eiki, Vava'u Lahi. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e kongā ia 'oku ou 'oatú ke *fair* ange ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu ange 'a e Fakafofonga. Hala e me'a ia fekau'aki mo Vava'u Lahi tapu atu mo e Fale 'Eiki ni. Mou falemahaki fo'ou moutolu, te'eki ai ke 'ai ha falemahaki ia 'o Vava'u, na'e totonu ke 'uluaki falemahaki 'a Vava'u 'oku tokolahi. Hala 'a e fakafuofua ia 'a e Fakafofonga ki he taimi ní he 'oku ou tangutu au 'i he taimi 'e ni'ihí 'oku ou fua'a au Fakafofonga, anga fēfē ho'omou 'uluaki 'ai ho'omou falemahakí 'oku te'eki ai ke 'ai 'a e falemahaki ia 'o Vava'u, pea 'oku tokolahi ange 'a Vava'u, 'a ia 'oku mahino mai 'oku tokanga 'a e Pule'angá ki Ha'apai. Ko e me'a 'oku totonu ke tau tokanga ki ai Fakafofonga kau ki'i tokoni ki he Feitu'u na, tau kole ki he Minisitā he vave taha, fai mo ngaohi hotau nifo hūfanga 'i he fakatapu he vave ni na'a tō mai 'a e mahaki. Kā tō mai 'a e mahaki heni he'ikai ke to e fai ha ngaahi nifo ia hūfanga 'i he fakatapu. Ko e langa pē 'o 'oi te tangutu pē ...

<005>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Minisitā Ngoue: ...Pē 'oku fēfē 'etau fanga ki'i vailesi hūfanga he fakatapu 'oku 'ai pē 'o pūpū ki'i fakatolonga 'aki ia.

Veivosa Taka: Sea ‘oku mahino ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io mālō ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ha’apai ko e lahi lahi e faito’o

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga fakamā’opo’opo mai ho’o me’a malanga

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Kamata ke ke hū koe ki loto ki he Patiseti ‘a e Minisitā ho’o malanga mai mei loto me’a mai

Veivosa Taka: Mo’oni pē me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā Ngoue mo e Toutai ‘Eiki Sea kā ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga tu’u ia ‘o Ha’apai Sea ko e tahi mei hē ko e vai mei hē, pea ko e si’i Falemahaki Niu’ui ne fasi pē peau ia he tu’afale kapau na’e ‘ikai ke fasi ai hei’ilo pē ‘e si’i fēfē ‘a Ha’apai he taimi ni, kā ‘oku ou tui ko e konga ia Sea ‘oku ou lave ai ‘o fekau’aki pea mo e ngaahi faingata’a pea ‘oku ou tui ‘oku mou me’a mai moutolu ki Tonga ‘Eiki ni ‘o mou ilifia he si’i homou kātaki kā ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Minisitā ki’i fakama’ala’ala mai ange ngaahi me’a ko eni ‘a eni kuo fakahoko pea ko e kole ‘e taha ko ‘etau mīsini ko eni ‘oku fai ai ko ē ‘a e sivi ‘oku ‘osi fakapapau’i he ‘ikai ke ne *overlook* ‘e ia ha *COVID* ‘e mo’ua ai ha taha ‘i he taimi ko ē ‘e ‘omai ai ki Tonga ni ke hangē ko e ngaahi sivi ‘oku fai ‘i muli, sivi atu ‘oku *negative* ‘osi ‘a e houa fekau atu sivi atu ia ‘oku *positive* ia pea ‘oku ou tui na’e me’a pē ki ai ‘a e *CEO* kā ko e anga ‘eku fakafuofua hangehangē na’e ‘ikai ke toki fai mai pē ‘a e sivi ia ki heni kae fai ‘a e sivi mo’uilelei pē ‘i hē, kā ‘oku ou tui ko e konga pē ia ‘oku ou ‘oatu ki ai ‘Eiki Sea mālō mu’a e ma’u faingamālie mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga mālō e malanga lelei ai e lau ‘a e mātu’a mei motu hā e me’a na’a mau ōmai ai ki Tonga ni ka mou nofo moutolu ‘i motu, ko e lea ko ē ‘a e motu’a Nomuka ko e ‘uhinga ko ‘emau mālohi he ‘alu tahi ko ho’omou vaivai na’a mou nofo ai ‘i motu. Me’a mai Fakafofonga. ‘Eiki Minisitā tātānaki pē ko ‘ene maau pē ‘a’ana kuo tau paasi ho vouti mālō

Tokanga ke fakatokanga e palani ngāue Potungāue Mo’ui ki he’ene ‘Esitimeti

Māteni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato kae fai atu mu’a ha ki’i fakalavelave fekau’aki pea mo e vouti mātu’aki mahu’inga ko eni ‘e Hou’eiki. Sea ko ‘eni ‘a e ‘asenita fika 1 ‘i he Patiseti ko eni *COVID* pea ‘oku fu’u mahu’inga ia ‘o hangē ko e fakama’ala’ala kuo fai mai he ‘Eiki Minisitā Mo’ui pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene kau ngāue *CEO* ‘i he fakahoko ‘a e fatongia mamafa ko eni ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i hono vahe’i ‘o e silini ki he potungāue ‘a ia ‘oku hiki ‘aki eni Sea ‘a e fakafuofua ki he 12 miliona, pea mo e pa’anga kuo vahe’i ki he *COVID* ko e 5 miliona ‘oku hā ia ‘i he peesi 237 ‘i he polokalama ko e pule’i fakangāue *corporate services* pea mo e 238 ko e ngaahi ngāue ki he malu’i ‘o e mo’ui ko e pa’anga ia ‘e 7.9 miliona *COVID* mo ia.

Sea mahu'inga pē 'a e ngaahi fika Hou'eiki kā 'oku 'i ai 'a e tokanga ia 'a e motu'a ni ke fakapapau'i 'oku toka foki ki ai mo e palani na'e nofo 'a e motu'a ni Sea 'o vakai'i 'a e polokalama palani ngāue fakalukufua mo e Patiseti 'a e Potungāue Mo'ui pea 'oku fai pē eni 'i he loto faka'apa'apa Sea ko e 'uhinga pē ko 'ene mafatukituki peesi, peesi ua mo e peesi tolu Sea mahu'inga foki ko e palani kotoa pē 'oku tofa pē mei taumu'a pea ko e me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā mo e pule lahi 'a e potungāue 'e Hou'eiki mou tokoni mai fiu au hono lau 'ikai ke 'asi hē e COVID ia, 'asi heni e mīsele ia, ko e mahaki 'a e mīsele mo e NCD 'asi ai mo e ngaahi palani kehe kā 'oku 'ikai ke 'asi mai ai ha tō fakamamafa ke mahino 'oku 'i ai e tokanga ki he COVID lō ua pē 'a e ongo tala mu'aki na'a mo e palani fakalukufua tokoni mai pē 'oku 'ikai ke u ma'u ha me'a 'oku fakapatonu ki he COVID, palani ngāue fakahokohoko...

<007>

Taimi: 1805-1810

Māteni Tapueluelu : .. 'i mu'a peesi 1 pē. Ko u kumi ha me'a 'oku 'i ai ha palani tonu, ki he COVID-19 ki he anga e fakahokohoko, 'ikai ke ma'u 'e he motu'á ni Sea, tu'u fakalūkufua pē. Pea ko e 'uhinga ia e fai e tokangá Sea, ko e faka'amú 'oku 'i ai e fiká ia he 'esitimetí. 'Oku 'i ai ia, ka ko e palani Sea, 'oku mau tokanga pea mātu'aki fakapapau'i 'oku fakamaatoato, kau ai eni 'Eiki Sea. Ko hono fakahoko mai ko eni 'oku fai e *drill*, kau eni he fo'i *exercise* lelei 'aupito 'aupito. Ko 'etau tokateu fakaangaanga ke mahino ka ava e *border* tau 'osi seti tautolu ki ai. Kuo pau ke tau matu'aki mateuteu 'i ha fa'ahinga founa pē ko e *modus operandi* te tau ngāue'akí. 'Ai ha ki'i *drill* ō mai ni'ihi 'o hao, 'ai ha ki'i *drill* ma'a ha toko 3 pē ko ha *suspect* 'e 2 pē 1 ke tau sio ki he founá. 'Oku tokoni ia ki he'etau maau 'atautolu Sea. 'A ia 'oku ai 'eku tokanga Sea ke fakapapau'i 'oku fakamaatoato ia, ko hono 'uhingá na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā, na'a ne fai e fanongonongo e COVID he 'aho 27 'o Sanualí, pea na'e ai e faka'amú 'a e motu'á ni 'e *detail* mai ha fakamatala 'i he palani ngāue kau ki he COVID.

Tokanga ki he tu'unga mateuteu Potungāue Mo'ui mo 'ene ngaahi me'angāue ki he COVID

Kaikehe Sea, 'oku ou fie fehu'i pē ke tokoni mai. 'Oku mau faka'amú ke ongo mai 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku 'osi maaú 'i he 'uhinga. Kuo 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā, peseti 'e 85, peseti 'e 85 'etau maaú. Pea 'oku mau faka'amú pē ke mahino. Ko e peseti 'e 85 ko ia makatu'unga 'i he hā? Ko e fo'i toenga ko ia 'oku toe ke fakakakato ke 100 makatu'unga ia 'i he hā? Mahino pē ia Sea tau tali peseti 'e 85, ko e 'uhinga ia 'oku kei loka ai e *border*. Ko au fakafo'ituitui, 'oku ou pou pou au ki ai. Talisi'i ke tau peseti 'e 100 kae toki fai e fakakaukau ko iá. 'Oku ou pou pou mālohi Sea, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a 'e mahu'inga he mo'uí. Lave'i pē 'e he motu'á ni 'oku ai e lāunga, kulukia e ni'ihi 'i muli, kulukia e ni'ihi 'i Tongá ni, kā 'e kehe ia Sea, mo e taimi ko ē 'e ofongi mai ai ha lau 'oku pehē. Kuo *confirm* 'oku 'i ai 'a e toko 4 kuo 'osi 'i Tongá ni. 'E kehe ia. Ko e me'a ia 'oku ou pou pou ai pē 'Eiki Sea, ki he fakahoko fatongia ko eni, ka 'oku fiema'u ke tulituli ke mahino, 'oku tau 'unu ke tau peseti 'e 100 ka tau maaú. He ko hono 'uhingá Sea, Hou'eiki, faka'apa'apa lahi. 'E 'ikai ke loka 'a e fu'u *border until Thy Kingdom come*. Kuo pau pē ke 'i ai ha fo'i poini ke fakaava ai pea 'oku mau tokanga Sea, ke lava angé 'o me'a maí, me'a mai e Minisitā fakafeta'i 'oku 'i ai e mohenga 'e 16 'i Lapaha 'i he *clinic* ko eni 'oku 'i aí falemahaki ko eni 'oku 'i aí. Fiema'u ia ke 'ilo ko e hā 'a e *capacity* fakalūkufuá ke tau fanongo ki ai, mohenga 'e 1, 2, ko e hā 'etau hina kasa ko

ia, mahino mai, pehē mai ko e fakamanava kasa, *ventilator* 'e 10, fe'unga nai ia? Ko Fisi na'e 18 'enau case. Tau ngali tokonaki lelei pē, to e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai ene lisi ...

<008>

Taimi: 1810-1815

Māteni Tapueluelu: ... na'a ne me'a mai 'aki 'a e fiema'u e kofukofu nima pea 'oku fiema'u ke *update* eni. Ko e matasio'atā mo e hā 'a e 'u fiema'u na'a ne me'a mai 'aki he'ene lisi, kā 'e *update* mai ko hono 'uhinga ko e naunau tokoni na'e 'osi 'omai na'e fakaa'u mai ko eni mei Fisi mei he tokoni ko ia 'a Siaina. Ka 'oku fiema'u ke *update* mai Sea ke tau fanongo, ke tau 'ilo 'a e tūkunga mateuteu mo'oni ko ē 'oku tau 'i ai. To e 'i ai mo e fokotu'u 'a e 'Eiki Minisitā 'o pehē 'oku fiema'u Sea ke fakapapau'i Sea 'oku tau mateuteu mo'oni telia na'a to e 'i ai ha fa'ahinga to'u vailasi pehē ni, 'ikai ke 'ilo ha taha na'a 'ohovale 'oku 'i ai ha *second wave* kuo pavaki 'i māmani 'a e fanga ki'i fonua na'e 'osi fakaavaava 'a e ngaahi fakataputapu na'e fai ki honau ngaahi kolo talā. Kuo kamata ke to e ki'i numinumi atu 'a e fakataputapu ko ia hono to'o ko hono 'uhingá 'oku hā mai 'a e *second wave* pe ko e hā mai pe ko e hiki e fika 'o e ni'ihī to e ma'u 'e he vailasi. Pea 'oku mo'oni 'a e fakamatala tokanga ia 'oku 'ōmai 'e he Minisitā ke tau tokanga ki ai. Ka 'oku ne 'omi 'a e 'a e fo'i fika Sea mei he 2020 ki he 2040 kapau 'e 'i ai ha 1 piliona ke fakapapau'i mo'oni 'oku tau mateuteu 'aupito 'aupito 'o ka to e hoko mai ha me'a pehē. Hou'eiki, kapau ko e fo'i ta'u 'e 10 ko ia pa'anga ia 'e 100 miliona he ta'u. Ko e fa'ahinga mateuteu ia 'oku ou pehē 'e au 'e Sea ko e me'a kau ki he mo'ui tau 'ai ke fika 'uluaki ka tau fakamāatoato mo'oni mo'oni ki ai. Ka ko u kole pē Sea ki he 'Eiki Minisitā ke tokoni mai, fai mai mu'a ha ki'i fakalavelave ko e mīsini, mīsini ko ē na'e 'omai ke fai 'aki e sivi 'i Tonga ni kuo 'osi fai 'aki ha fo'i sivi tu'o taha pē tu'o ua ke mahino 'oku ngāue 'a e mīsini?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu ke tali e fehu'i he 'ikai ke to e 'osi e fakamatala 'Eiki Sea ...

Māteni Tapueluelu: 'ikai mei 'osi mei 'osi ia 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u manavasi'i au na ko e 'Eiki Minisitā Mo'ui Mālōlō eni ia 'oku fakamatala 'Eiki Sea. Tuku ha faingamālie 'a e 'Eiki Minisitā ke fakamatala.

Sea Kōmiti Kakato: Pē ke faka'osi'osi mai e Fakafofonga he nau kau au he 'ita ke 'oua 'e ha'u e vakapuna ko ē *Tahiti Nui* kae lava pē he Minisitā Mo'ui 'o 'ai ha'ane vaka sōtia 'o mai e naunau. Sio ki he mateuteu, 'i he faka'eiki mei Vava'u. To e 'ave pē he 'Eiki Minisitā e Potungāue Mo'ui ki Vava'u. Ko u tui ko e fu'u mateuteu ia 'oku 'i he Potungāue Mo'ui, hoko atu Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mou falala ki he'etau Minisitā Mo'ui mo 'ene Potungāue, mālō.

Fehu'ia pe kuo 'osi tesi'i mīsini sivi COVID pe 'ikai

Māteni Tapueluelu: He ko e fonua ni kotoa ko e *priority* fika 'uluaki eni 'oku 'i he 'aofinima ia 'o e 'Eiki Minisitā ko eni 'e Sea pea ko e me'a lelei ke 'ata mai kitu'a 'a e ngaahi fakamatala he

‘oku ne hanga ‘o hiki’i ‘a e pēseti ‘o e falala mo e nonga ‘i he kakai ‘o e fonua Sea. Ko e tu’unga ‘oku ‘i ai e mīsiní ‘oku ngāue nai? Ngalingali kuo sivi ha ni’ihi ke mahino ‘oku ngāue pe ki’i fakamatala mai pē pē kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue hā nai e tūkunga ‘oku ‘i ai? Sea ke tokoni mai pē ka u toki faka’osi atu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, ‘i ai ha tali ki he Fakafofonga?

Tali Pule’anga ki hono fehu’ia tu’unga ‘i ai mīsiní sivi COVID

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito Sea. Tapu pē mo e Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Te u hanga ‘o ‘ave atu e ngaahi fakakiiki fekau’aki mo e ngaahi fehu’i ko ia kuo tuku mai. Ko e ‘uluakí ko e palani ngāue *National COVID-19 Plan* pē ko e fatu e palani ngāue ko eni, ‘i he uike kuo ‘osi na’e faka’osi’osi ai hono fakakiiki ‘aupito ‘aupito ‘o e polokalama palani ngāue ko eni ka kapau na’a mou me’a pē ki he tohi na’e fakahū mai ‘e he Kōmiti Sōsiale na’e ‘osi ‘omai pē ai ‘a e ngaahi fakalukufua ka ko hono ‘uhinga foki Sea ko e fokoutua fo’ou eni pea ko hono palani ngāue na’e fiema’u ia ke fatu ke mātu’aki tonu ‘aupito hono ngaahi fakakiiki. Pea ko e natula ‘o e vailasi ko eni na’e māfulifuli hono natula pea na’e fiema’u pē ke fu’u ma’u e mahino lahi fe’unga ki he fokoutua ko eni pea fatu ‘aki ‘a e palani ngāue ko eni. ‘A ia ko e palani ngāue ko ia ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ia Sea ‘oku fakahoko ‘aki e ngaahi tālanga pea mo e ngaahi *donor partners* kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi fonua mei tu’apule’anga pea mei he palani ngāue ko ia ‘oku ‘i ai leva hono fakapa’anga hono to e fakakiiki ‘o e ngaahi ‘uuni me’a kotoa pē ‘i loto ‘i he palani ngāue ko eni.

Fokotu’utu’u Potungāue Mo’ui ki he fakafoki mai hotau kakai mei muli

Ko e ngaahi fokotu’utu’u ko ia ‘a e Potungāue Mo’ui ki he taimi ko ia ‘e fakafoki mai ai ‘a ‘etau kakai Tonga pē ko e *repatriation plan* ‘a ia ko eni ko ē ‘oku lolotonga fakahoko ko ē ko ē ‘a e teuteu atu ki ai ‘oku ‘ikai ko e teuteu ia ki he *open border* ‘oku kehekehe ia pea mo e teuteu atu pē ko eni ki hono ‘omai toko si’i pē ke kamata ‘aki ‘a e kakai Tonga mei tu’apule’anga pea mātu’aki pau ke nau sivi kimu’a pea nau toki heka mai he vakapuna ‘oku nau *COVID free* taimi ‘oku nau heka mai ai he vakapuna ‘o hifo ‘i Tonga ni kuo pau ke siofi kinautolu ia ‘o ‘ave kinautolu ia ‘i he pasi *very well controlled* hono ‘ave kinautolu fakahangatonu pē ia ki he Tanoa ki he hōtele pea ‘i ai leva ‘e ‘i ai e timi ngāue ‘a e Potungāue Mo’ui te nau fakahoko hono tokangaekina pea le’ohi e feitu’u ko eni ‘e he kau sōtia kae ‘uma’ā e tokoni ‘a e kau polisi *under very strict supervision* pea fakahoko foki hono tesi kinautolu hili e ‘aho ‘e 14 pea ‘i he’enu lava atu ki ‘api hili e ‘aho ‘e 14 ‘oku ‘i ai pe e faka’amu ‘e to e siofi pē ‘a ‘enu lava atu ko ē ki ‘api. ‘A ia ko e ngaahi ngāue katoa ko ia ‘e faka ...

<009>

Taimi: 1815-1820

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... hoko ia ‘i he *drill* ko ia ‘apongipongi pea ‘oku ‘i ai pē ‘amanaki mahalo na’a tu’o ua pē tu’o tolu ‘a e *drill* ko eni ke siofi ‘a e ngaahi *gaps* mo e ngaahi *potential risk* pē ko ha ngaahi ‘ēlia ‘oku vaivai pea lava leva ke to e fakakakato e ngaahi tafa’aki katoa ko iá. ‘A ia ko e, ko kitautolu ia Sea ‘oku ‘ikai ke tau, ko e *preparation* ko eni pē ko e teuteu ko eni ‘a e Potungāue

Mo'uí ki he *repatriation plan* ka 'oku 'ikai ko hono fakaava 'o e *border* ke hū mai ha kakai kehekehe pē mei tu'apule'anga. 'Oku 'ikai ke sio pehē mo palani pehē 'a e Potungāue Mo'uí ia.

Ko e ngaahi teuteu ko ia 'i he ngaahi 'otu motú 'oku 'osi 'i ai pē ngaahi kōmiti 'oku tākiekina 'e he 'Eiki Kōvaná kae 'uma'ā e kau Fakafofonga Pule'angá mo e kau toketā pea mo e 'ofisakolo mo e ngaahi pule fakavahe 'i he ngaahi 'otu motú. Ko e ngaahi kōmiti ko ení 'oku nau fatu 'a e ngaahi ngāue hono sio ki he fokoutua ko ení. 'I he taimi tatau ko hono malu'i ko ia e 'otu motu ki tahí malu'i ia 'i hono siofi faka'auliliki 'a e *sea areas* pē ko e potu tahi kotoa 'o Tongá pea ko ha vaka pē 'oku ha'u mei tu'apule'anga kuo pau ke ha'u ia ki he Uafu Kuini Sāloté. 'A ia 'okú ne hanga 'e ia 'o to e malu'i 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e 'otu motú. 'Ikai ke ngata pē aí ka 'oku 'osi 'i ai e ngaahi polokalama ako 'a e Potungāue Mo'uí kuo a'u atu ki he 'otu motú ko hono ako'i pē kinautolu fekau'aki pea mo e fokoutua ko ení mo e teuteu atu ki ai ki he kaha'ú.

Ko e *update* ko ia ki he *PPE* hangē ko ia na'á ku lave ki aí pē ko e ngaahi naunau malu'i ko ení ko e meimei ko e toni 'e ua na'e 'omai 'e Siaina pea ko e ngaahi naunau malu'i ko ení 'e toki lava ia 'o lau faka'auliliki 'a e ngaahi naunau ko ení ko u tui he uiké ni pea toki ma'u hono *actual list* pē ko hono lisi fakaikiiki 'ona ke toki ma'u mai ki he uike kaha'ú. Ka ko 'ene ma'u mai pē Sea ko u hanga 'omai ke lau heni e fakaikiiki kātoa ko iá.

Ko e Falemahaki ko ia 'i Niu'uí kae 'uma'ā foki 'a Pilinisesi Fusipala 'e Fakafofonga na'á ku talanoa pea mo e *CEO* 'aneuhu pē kimu'a he'eku ha'ú ke fai hono tokangaekina makehe pea fakakau mai 'a e ngaahi me'a ko ia na'á ke tokanga ki ai ke fakakakato ki he Falemahaki ko ia 'o Fusipalá.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko e mahalo ki'i me'a pē 'e ua 'oku toé ko e fo'i'akaú ke u fakakakato atu pē, ko e ngaahi fo'i'akaú 'oku te'eki ke 'omai kiate au ha fo'i'akau kuo 'osi. Ko e tu'unga ko ē na'e 'i ai kimu'á ko e ki'i fo'i'akau ko ia ko 'ene 'osí ka 'oku 'i ai pē fo'i'akau 'e taha 'oku, ko e fo'i'akau pē ia 'e lava pē 'o ngaue'aki ki he fokoutua tatau pē. 'A ia ko e me'a ia na'e fakahoko mai kiate aú ka ko e Sea ko e meimei ko e vaeua 'o e Patiseti ko ē ki he naunau e fo'i'akaú ko e meimei ofi ia ki he 1 miliona ko e fo'i'akau pē ia ki he *NCD's* pē ko e ngaahi fokoutua ko ē 'oku 'ikai ke pipihí. 'A ia 'oku lahi 'aupito 'a e pa'anga 'oku tau tuku ki he fo'i'akau ko ení.

Ko e mīsini *PCR* faka'osi ai pē ki ai. Mīsini ko ení 'oku fai 'a e, na'e 'osi fakahoko pē 'a e fetu'utaki faka-māmani lahi fekau'aki mo hono ngaue'aki fekau'aki mo e *train* e kau *staff*. Pea 'oku 'i Tongá ni pē 'a kinautolu 'okú nau lava 'o ngaue'aki 'a e mīsini ko ení pea fakahoko pē mo 'enau *training* fekau'aki mo hono ngāue'akí.

Sea ko u tui ko e faka'osí pē ko e fekau'aki ko eni mo e *waves* e ...

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole lolotonga pē 'ene kei me'á. 'A ia 'oku te'eki ke ngaue'aki e misiní ia ke sivi 'i Tongá ni? Ko e kei *training* pē ē ko e 'uhingá pē mahino.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Te u toki ma'u 'a e fakamuimui tahá mei he *CEO* ke toki *update* mai 'apongipongi ka ko e tu'u pē ia e ngāue he taimí ni, na'e 'osi fakahoko e ngaahi *training* pea 'e,

ko e feitu'u ko ení 'e fakahoko mai ia ke lava atu ki ai e Pule'angá 'o a'u tonu ki he mīsini ko ení. Pea ko u tui 'e malava pē ke fai ai e *update* ke fakahoko ko ia ha *testing* 'i Tongá ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui. Kuo maama lelei 'aupito ho'o talí ki he fehu'i e Fakafofongá mo e fakamālō eni e fā kuo 'osí. Ko u tui kuo maama lelei e voutí.

Māteni Tapueluelu: 'Eiki Sea fakamolemole ka u ki'i faka'osi atu pē mu'a ki'i me'a kehe ko ení. Kātaki pē Sea ko e vouti ko e vouti mahu'inga eni ko 'ene 'osi pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko u lave'i pē au. Ko ia. ...

<002>

Taimi: 1820-1825

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea. Makehe mei he mafatukituki 'a e tokanga ko eni ki he *COVID*. 'Oku 'i ai pē 'a e pou pou kehe ki he langa ngāue 'oku fai 'e he Potungāue ko eni, 'oku hā ia 'i he'enau palani ngāue he peesi 19, 'aitemi 4 'a ia 'oku pehē. Fokotu'u ha va'a tafa'aki ki hono tokangaēkina 'a e kofuua pē ko e *dialysis* 'a ia ko e pa'anga 'e 5 mano ki ai Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e pou pou pē Sea 'a e motu'a ni ko hono 'uhinga ko e faingata'a'ia hotau kāinga Tonga, ko e tu'unga mo'ui lelei. Kuo tā tu'o lahi hono fakahoko 'i he Fale ni, 'a e tokolahi e ni'ihi 'oku fihia 'i he palopalema ko eni. Pea monū'ia e Hou'eiki ia 'oku 'i ai e sēniti malu'i, 'ave faka-falemahaki. Ka ko hotau kāinga ko eni, 'a e kakai. Ko ia, ia 'oku fai ki ai fakataumu'a 'a e pou pou ko eni Sea ka lava 'o fokotu'u 'i Tonga ni. 'E 'ikai ke to e 'i ai ha to e veiveiua, 'e 'aonga lahi ia ki hotau kāinga 'a ia 'oku lolotonga fokoutua 'i he mahaki ko eni. 'Oku 'i ai 'a e pou pou lahi ki he 'Eiki Minisitā mo e anga 'a e fokotu'u Sea, totonu ke *divert* ha pa'anga lahi 'aupito ke tokoni'i 'a e tafa'aki ko eni pea mo e *COVID*. 'Oku ou fakamālō atu he ma'u faingamālie Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Vava'u 14. Kuo u lave'i ko e 'osi pē ho'o me'a kuo mau lelei leva e Vouti 'a e Minisitā.

Dr. Saia Piukala: Sea, tapu pea mo e Feitu'u na. Tapu mo e 'Eiki Palēmia pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, ko e 'uluaki pē, fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui kae 'uma'ā 'a e *CEO* mo e kau ngāue 'i he ngāue lahi 'osikiavelenga 'o tau kei hala he keisi *COVID-19* 'e a'u mai ki Tonga ni. Pea fakamālō 'i he fakama'ala'ala ko ia 'i he Vouti ko ia 'a e Potungāue Mo'ui pea 'oku 'ikai ke tāafataha pē Sea ki he *COVID-19*, ka 'oku kau mo e ngaahi me'a mahu'inga hangē ko e ngaahi fokoutua 'ikai pipihi, ko e *Universal Health Coverage*. 'E a'u ki he tukuimotu 'a e sēvesi ko ia 'a e Potungāue pea mo e ngaahi fokoutua pē ia 'oku pipihi Sea ka 'oku mole ai e mo'ui 'i he ta'u kotoa pē hangē ko e tengi, ko e mīsele. 'Oku taha pē ia 'a e ngaahi tokanga 'a e Potungāue ki ai Sea.

Sea, te u ki'i fakahoha'a nounou pē au Sea, kuo mahino e 'esitimetí. Kuo u ki'i fakahoha'a pē au 'o taafataha pē ki he *COVID-19* Sea. 'I he Tō Folofola ko ia 'a 'Ene 'Afio, 'i he huufi ko ia 'o e To'u Fale Alea ko ia 'o e ta'u ni. Ko kinautolu 'oku mateuteu ange te nau matatali 'e nautolu 'a e ngaahi faingata'a 'ene hoko maí, 'o tatau ai pē ko e *COVID-19* pē ko e saikolone. Sea, 'i he fakakaukau 'a e motu'a ni, 'oku hangē *COVID-19* ia ha saikolone *category 6* he koe'uhi he 'oku tō tātaha, tu'o taha mai pē ia he senituli. Ko e 4 ia mo e 5 Sea 'oku tau mei mātā pē 'e tautolu ia

he taimi lahi. Pea ko e taimi ia ‘oku fehu’ia ai Sea ‘a e tu’unga mateuteu ‘a e Potungāue mo e fonua ke tau matatali ka a’u mai ‘a e COVID-19. Tau kau tautolu ia Sea he fanga ki’i fonua iiki ko eni ‘oku te’eki ke a’u mai ki ai. Pea nēongo ‘oku ūesia fakalukufua ‘a e fo’i kolope ia Sea, ka kuo u tui ‘oku hanga ‘e he’etau teuteu ko eni ki he COVID ‘o ‘omai e me’a kia kitautolu ke tau to e mateuteu ange. ‘Oku ‘i ai ‘a e lau ‘oku pehē Sea, *never waste a crisis*, tau ngāue ‘aonga’aki ‘a e ngaahi fakatamaki ‘oku tau fepaki mo ia ke tau to e mateuteu ange ‘o to e sai ange ia...

<003>

Taimi 1825-1830

Dr. Saia Piukala: ... ‘i he taimi na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakatokanga, fakatokanga ki he ngaahi palopalema ko e ngaahi *issue* fakamāmani lahi ko eni Sea. Sea ko e vaivai’anga ‘o e kau tokangaekina ko eni ki he KŌVITI-19, ko ‘etau tokangaekina ‘a e kau faingata’a’ia ‘aupito. Sea ‘oku fakafuofua kā faifaiangé ‘oku puke ha toko 100 ‘i Tonga ni, toko 80 ai te nau puke si’isi’i pē, pea te nau *recover* pē nautolu ia ‘o hangē ko e ngaahi ‘ū fonua ko ē, toko 15 ai ‘e lava ke nau ki’i puke lahi, toko 5 ai te nau faingata’a’ia ‘aupito pea ‘e fiema’u ia ke ngaahi mīsini ko ē ke tokoni ki he’ena mānava.

Fakamālō he tokangaekina Pule’anga ngaahi lakanga ‘atā e Potungāue

Sea ‘oku fiefia ‘a e motu’a ni, peesi 237 mo e peesi 238, ‘oku ‘i ai ‘a e 5 miliona mo e 7.9 miliona ‘oku fakahingoa ia ki he KOVITI-19. Sea hangē ko e fakahoha’a ‘a e motu’a ni ‘i he taimi na’e fai ai hono tālanga’i ‘a e Fakamatala Patiseti, pea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi *issue* na’e tokanga ki ai ‘a e motu’a ni, ki he tokanga mateuteu ‘a e Potungāue Mo’ui fekau’aki pea mo ‘enau ngaahi *vacancies*, pea ‘oku ou fakamālō lahi heni ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i hono tokangaekina he ‘e uesia hono tokangaekina ‘o e Potungāue kapau ‘e to’o ‘a e ‘ū *vacancy* ko eni, pea mei he Potungāue, pea ko eni kuo fakamahino mai pea ‘oku ou fakamālō ai heni Sea.

Fakamālō’ia tokangaekina Pule’anga ke langa falemahaki Vava’u

Ua ‘o e fakamālō Sea, ko e tokangaekina ‘e he Pule’anga ‘a e falemahaki ko ia ‘o Vava’u. Hangē ko ‘eku fakahoha’a na’e fakahoko ‘i he taimi na’e fai hono tālanga’i fai ‘a e feme’a’aki ‘i he Fakamatala Patiseti, ‘a e Līpooti ko ia ‘a e *World Bank*, na’e toki ‘omai he Siulai ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘o fakamahino mai ‘a e tu’unga ‘ikai ke malu ‘a e falemahaki pea ‘oku mahu’inga ke fai ha ngāue ke langa fo’ou. ‘Ikai ko ha fakalelei’i pea na’e hā pē he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga fai ‘a e tokanga ki ai ‘a e Pule’anga pea ‘oku ou fiefia Sea he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e tu’unga malu ‘a e kau ngāue ‘i he falemahaki.

Poupou ke ‘oua leva kuo maau malie Potungāue Mo’ui kae toki fakaava ‘a e kau’āfonua

Sea ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘a e tu’unga māteuteu ‘a e Potungāue pea ‘oku ou poupou ke ‘oua leva ke mateuteu ‘a e Potungāue kae toki fai ‘a e fakakaukau ko eni ki he faka’ata ‘a e *borders*. Kā ko e fakakaukau ko ē ke fakafoki mai ko ē hotau kakai mei Nu’usila pea mo Fisi ‘a ia ko e ‘osi eni laka hake ‘i he uike ‘e tolu ‘a e ‘ikai ke to e ‘i ai

ha *case* fo'ou 'i Nu'usila, pea laka hake 'i he māhina 'e ua 'ikai ke to e 'i ai ha *case* fo'ou 'i Fisi. Sea ko e lotu ko ē mo e 'aukai na'a tau fai, pea 'oku tui 'a e motu'a ni ko e tali lotu eni 'a e 'Eiki 'oku ngāue ia ki Nu'usila mo Fisi ke 'oua 'e to e 'i ai ha *case*. Ko hotau faingamālie eni Hou'eiki Pule'anga ke fakafoki mai hotau kakai, he taimi 'oku kei noa ai 'ikai ke to e 'i ai ha *case* fo'ou 'i Fisi pea mo Nu'usila, he fu'u taimi lōloa eni.

Pea 'oku ou pou pou atu ki he *drill* 'oku 'amanaki ke fai pea ko 'eku hoha'á pē Sea na'a tau fu'u tuai 'etau ngāue pea to e 'i ai ha fo'i peau fo'ou 'o e KŌVITI-19 'i Nu'usila 'e to e lōloa ange mo to e tuai ange hono fakafoki mai hotau kāinga. Ko e fakatokanga pē ki he Pule'anga 'oku mahu'inga 'aupito 'enau fokotu'utu'u ngāue kā ko e ongo'i 'a e motu'a ni ke to e vave ange, telia to e 'i ai ha palopalema 'e hoko mai pea 'e to e uesia lahi hotau kāinga 'oku nau tukuvakā 'i muli, tautautefito ki Nu'usila pea mo Fisi. 'Osi mahino 'a 'Amelika ia mo 'Asitelēlia 'oku kei longomo'ui 'a e KŌVITI ai. Pea ko e ongo fonua ko eni 'oku na 'omai 'a e faingamālie ko eni kia kitautolu, ko e taimi eni ke tau ngāue 'aonga'aki e ki'i faingamālie ko ia. Ko e 'oatu pē ki he Hou'eiki Pule'anga ke mou me'a ki ai, lave'i pē 'e he motu' ani ia 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá kia kinautolu 'oku nau tukuvakā.

Sea ko e ngaahi me'angāue ko eni 'oku 'omai fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā pea 'oku mahino pē kia kitautolu Sea...

<005>

Taimi: 1830-1835

Dr. Saia Piukala: ...Fakamālō ki he Pule'anga hono tali e *hazard allowance* ke tokonia mo fakaivia kinautolu he fakahoko fatongia te nau fai.

Tokoni ki he 'uhinga fā'a nounou ai fo'i 'akau ki he ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD)

Sea te u ki'i afe te u ki'i tokoni pē he ngaahi me'a 'isiu 'oku fa'a 'ohake he fa'a 'osi ko ia 'a e fo'i'akau. Kole pē au ki he kau Fakafofonga pea mo e Hou'eiki 'o e fonua ni ko e me'a pē ia te tau fetaulaki mo ia 'oku 'ikai ko e taimi kotoa pē. 'Oku 'i ai e taimi 'oku toki ma'u hake pē Sea kinautolu ia 'oku ui pē ko e *newly diagnose* tokotaha 'oku toki ma'u hake pē ia 'oku suka, toto ma'olunga pea 'oku 'osi ange 'a e ta'u ia 'oku a'u pē 'o lau ngeau 'a kinautolu, 'a ia ko 'enau hū pē 'o ma'u 'a e fo'i'akau mo e me'a 'e to e vave ange 'ene 'osi na'e 'ikai ke palani ki ai. 'A ia 'e 'i ai 'a e ki'i taimi 'e ki'i nounou ai pea ko e fo'i taimi pē ia 'oku kole atu ai ke ma'u e ki'i fo'i'akau mei hē kā 'oku fai e ngāue, 'e to e ha'u ko ē he taimi ni 'e to e mahino ange 'e to e lahi ange 'a e nounou ko e 'uhinga ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi vaka 'oku fakafaingamālie'i ke nau hū mai ki he fonua ni 'oku 'omai ai 'a e me'a ko ia Sea.

Pou pou ke mateuteu pe mo Tokelau ki he mahaki kolonavailasi

Ka ko hono fakakātoa Sea ko e fakatokanga pē mo e kole ki he 'Eiki Minisitā hangē ko e hoha'a 'a e kau Fakafofonga pea mei tahi ke fakakaukau'i pē mo e tu'unga mateuteu mo e tu'unga malu 'o e ngaahi falemahaki ko ia 'i tahi, hangē ko Vava'u, Ha'apai ka hoko ha me'a 'oku 'ikai ke tau to e hahaka kā 'oku 'i ai pē 'a e me'a ke mateuteu 'o hangē ko 'eku fakahoha'a ki mu'a neongo 'a

e *waste a good crisis* hoko ‘a e ngaahi me’a ko eni ke tau to e teuteu ke tau to e mateuteu ange kitautolu mei he kimu’a ‘oku ha’u ai ‘a e fokoutua ni. Sea ‘oku pehē ‘a e ki’i fakahoha’a ‘oku ou fakahoko atu pea ‘oku ou fakamālō atu ma’u faingamālie

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga Vava’u 14 to e maama ‘aupito e tokoni lelei fielau ko e mala’e pē ‘o’ou to e mā’opo’opo lelei ange ‘a e ngaahi fakamatala ki he vouti ko eni, kā ko e maama eni ‘e fiha ‘oku ulo ko ē ‘ikai ke u lave’i pē te u tali fēfē’i...me’a mai Tongatapu 1.

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai fakalahi vāhenga kau ngāue fakaneesi

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea hūfanga pē he ngaahi tala faka’apa’apa ‘oku fai. Sea ‘oku lave’i hifo ki he ngaahi fika, ko e peesi 241 ko e tokangaekina ‘a e kau ngāue ngaahi ngāue fakaneesi ko e hiki ko ē ‘a e kau ngāue tu’uma’u honau ki’i vāhenga ‘oku hiki’aki pē ‘a e ono mano, taha afe tupu, ko e ngaahi ngāue ki he tokangaekina ‘a e mo’ui fakafaito’o ‘oku holo’aki ia ‘a e 7 kilu. Sea ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake eni ‘oku ou mahu’inga’ia he ngaahi ngāue ko eni ko e ngaahi ngāue hangatonu pea mo e to’umahaki ko eni kapau ‘e faifai pea hoko mai. Ko ‘eku fehu’ia pē au pē ko e hā ‘oku ‘ikai ke fakalahi ai ‘a e silini ‘oku ‘ave ki he kau ngāue ko eni.

Tokanga ki he faka’ohovale ‘ōmai vaka tahi mai naunau fakafaito’o mei Siaina

Pea ko hono ua pē Sea hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga mei Vava’u na’e ‘i ai ‘a e hoha’a he ngaahi naunau na’e ‘ōmai mei Siaina pea afe ai ‘i Fisi ko e ‘uhinga pē ‘a e hoha’a ‘a e kakai Sea ko e tu’unga *quality* ‘o e ngaahi naunau ko eni he na’e ‘osi fakamo’oni’i he ngaahi fonua lahi ‘oku *substandard* pē ‘oku ‘ikai ke nau a’u ki he tu’unga ‘oku taau ke faka’aonga’i. Ko ia ‘oku ‘ohovale pē kuo hū mai he vaka tahi ‘ikai ke ‘i ai ha’atau ma’u ki ai toki lave’i pē he ‘aho ni ‘a e me’a ki he

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tali atu ‘a e fehu’i ko ia

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā ‘oku vave pē ‘etau taimi

Tali ki he ‘uhinga ‘ōmai vaka tahi naunau fakafaito’o mei Fisi ki Tonga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ‘ū naunau ko ē mei Siaina ‘Eiki Sea ‘uhinga na’e tuku ai ‘i Fisi he koe’uhī ko e taimi ko ē ‘a e kau pailate kapau ‘e tō mai ki heni ‘e fiema’u ke to e mohe ‘a e pailate pea hangatonu ai ki Fisi fakahifo kātoa ai ‘a e uta pea mavahe koe’uhī ko e houa puna ‘a e pailate ko ē ‘i he vakapuna. Ko e naunau kuo ‘osi fakamo’oni’i fakamāmāni lahi ia pea ‘oku *order* mei ai ‘a e ngaahi fonua kehekehe pē ‘o māmāni ke nau

<007>

Taimi: 1835-1840

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ..ngāue’aki e me’a ko iá. Kapau ‘e ‘ikai ke ‘ōmai e me’a ko iá, pea ō ‘a e kau tama ko ē ‘oku lāungá ‘o tali ta’eteuteu ka tō mai ha me’a ‘i mala’evakapuna. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tokanga ki he 'ikai mahino lahi silini ke fakahoko 'aki Potungāue Mo'ui 'ene ngāue kae tuku 'i Fale Pa'anga

Siaosi Pōhiva : Sea, 'oku ai mo e hoha'a. Ko e ngaahi silini ko eni 'oku hiki ko ē he vouti ko ē 'a e Fale Pa'angá, ko u 'amanaki atu ko e Potungāue eni 'oku totonu ke lahi taha e hiki e vouti ko iá. Pea na'a ko e me'a ia 'oku 'ikai ke palani lelei ai e Minisitā Mo'uí ko e 'ikai ke faka'asi mai ke mahino, ko e hā e lahi e silini 'oku faingamālie ki ai ke fakahoko 'aki 'ene fatongiá Sea. Kuo 'ave ia 'o fokotu'utu'u ki hē, neongo pē 'oku 'i ai e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'e lava pē 'omai. Ka ko e anga pē fakakaukau 'a e motu'á ni na'a 'oku 'ikai tonu mo maau 'a e faka'uto'uta mo e vahevahe 'a e Minisitā Mo'uí ko e 'ikai ke fakamahino mai 'a e fo'i sino'i pa'angá.

Ko hono faka'osí pē Sea, ..

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ke u tali atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io.

Fakamahino kuo 'osi vahevahe silini he Patiseti ki he polokalama 6 Potungāue Mo'ui

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá, tapu pea mo e Hou'eiki 'Eiki Sea. Ko u kole atu pē mu'a ki he Fakafofongá tuku e fa'ahinga malanga fakapūlou pehē. Ko e 'esitimetí 'oku 'osi vahevahe ki he polokalama 'e 6 pē 7 na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Pea ko e ngaahi polokalama ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi vahevahe lalahi ai 'e 6. 'A ia ko e ngaahi fakamole ki he kau *staff*, kātoa 'a e kau *staff*, fakamole ki he *labour*, fakamole ki he hū mai 'a e ngaahi koloa mo e ngaahi fiema'u 'a e Potungāué pea mo e hā fua hā fua. 'Osi fa'o kātoa pē ai 'a e ngaahi siliní ia he ngaahi polokalama kātoa ko ení. Ko e hiki fakalūkufuá na'a ku malanga ki ai. Ko e fakaikiiki 'oku 'i he ngaahi polokalama ko ení 'Eiki Sea. Kuo 'osi fakapa'anga 'a e Potungāue ko ení, fakatatau ki he'enua palani ngāué, mo e fiema'u ki he 2020/2021 ki hono malu'i fonuá mei he COVID-19. 'Ikai ke ngata he pa'anga 'oku 'ave hangatonu ki he Potungāué, 'oku ai e pa'anga lau miliona 'oku 'ave ki he ngaahi uesia ko ia COVID-19, ki he ngaahi *cluster* 'e 9. 'Oku ai e ngaahi pa'anga 'oku patiseti 'i he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá mei he 1-25. Fakahingoa ia COVID 19. 'Oku fai eni 'Eiki Sea fakatatau ki he palani ngāue 'a e ngaahi Potungāué, pea mo e Potungāue Mo'uí. 'oku 'ikai ke u lave'i pē ko e toe hā 'a e 'uhinga 'a e Fakafofongá, 'oku 'ikai ke 'ave ha pa'anga ngāue ki he Potungāue ko ení. Tau hiki mu'a 'Eiki Sea 'o talanoa ki he mo'oní.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, mo'oni 'aupito e 'Eiki Minisitā. Faka'osi mai 'e Tongatapu Fika 1.

Hoha'a na'e tokanga ange Pule'anga ki he tanu hala he mateuteu ki he COVID-19

Siaosi Pōhiva : Sea, ko e māhina eni 'e 5 mei he taimi na'e kamata ai hono fakahā maí, 'oku ma'u tautolu 'e he mahakí. Ko u 'ohovale au talamai 'oku te'eki ke lava ia 'o ngāue 'a e mīsini sivi. Ko hotau fonua kaungā'apí 'a Ha'amoa pea mo Fisi, 'osi fakafoki hake honau kakaí. Ko e hoha'á Sea, na'e mahino heni, na'e 'ikai ke tonu 'etau *priority* 'atautolu talu mei he to'u mahaki ko eni. Tokanga ange nautolu ki he tanu hala he tokanga ki he mahaki.

'Eiki Palēmia : Sea, kātaki, tapu mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai e 'Eiki Palēmiá.

'Eiki Palēmia : Ki'i fakatonutonu mu'a e me'á. 'Oku 'ikai ko ha toketā ke ne hanga .. 'Oku 'ikai ke 'i heni 'a e toketā ko ia ... manatu'i, 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu 'a e ngaahi tekinkale ko íá. Pē 'oku fiema'u ke sivi, pē 'oku puke mai pē ha taha 'o sivi. Pē tali si'i ke 'i ai ha taha ke 'i ai ha ki'i faka'ilonga, ke toki puke mai 'o sivi. He ko e me'á 'oku ai hono fakamole mo e hā. Tau kātaki pē 'o ngata pē he me'a 'oku tau 'iló. Ko ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea kau to e ki'i tokoni atu pē. Ko 'etau fehu'ia 'a e taimi ke faka'atā ai 'a e *border* 'Eiki Sea, ko u kole atu ke tuku ia ko e fatongia ia 'o e Pule'angá. 'Oku ai e ngaahi founa ngāue, mo e 'ū *policy* mo e alea pea mo tu'apule'anga, pea 'oku fakahoko ia 'e he 'Eiki Minisitā ko ia Mo'ui. Tau nofo tautolu he'etau patisetí he 'ū fika ko íá ko e me'a ia 'oku tau kau aí.

Māteni Tapueluelu : Fakatonutonu Sea. Fakatonutonú Sea tapu mo e Feitu'ú na, ko hono fakahoko mai ke ta'ofi e fehu'ía. Sea, ko e fatongia ia 'o e Fale ko ení, kuo pau ke fai e fehu'i. Fai 'enautolu e tu'utu'uní, ka kuo pau ke 'oatu e fehu'i.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'E 'ikai ke tu'utu'uni mai e Fale ko ení ke fakaava e *border* 'Eiki Sea ko e me'a ia 'a e Pule'angá. Tau nofo pē he 'Esitimetri 'oku 'omai ki hení.

Māteni Tapueluelu: Ko e fehu'i ko ē 'oku 'oatu, ko e hā kuo vave ai 'a e ngaahi fonua kehe ka tau tuai?

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'aupito. Mo'oni ho'o me'á Fika 4, 'oku mahu'inga e fehu'í he Falé ni mo e tali 'a e tēpile 'a e Pule'angá, ka te tau fehu'i pē he me'a 'oku ...

<008>

Taimi: 1840-1845

Sea Kōmiti Kakato: ... fekau'aki. 'Oku 'ikai ke takai pea hoko ai ha me'a ke mou fetuputāmaki 'aki. Ko u lave'i kuo ...

Siaosi Pōhiva: Sea 'oku ou fie faka'osi atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo ko 'apongipongi ka mou toki hoko atu ai ho'omou feme'a'aki 'oku kei taimi lahi pē. Ko e 'osi eni 'etau taimi mei he Sea Fale Alea. Tau liliu ā 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea – 6:30pm)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u fakamālō atu 'i he ngaahi feme'a'aki na'e lava ke fakakakato mei he haafe nima ki he haafe 'a e fitú. Kapau 'oku mou fie hoko atu 'atā pē pea kapau 'e 'ikai te u kelesi 'o tāpuni e fakataha ko eni. 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

Kole Pule'anga ke hoko atu lele 'a e Fale

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki 'Eiki Sea, tu'u pē 'o fakahoko atu e kole mei he Pule'anga ke tau hokohoko atu pē mu'a ke lava atu ha ki'i fo'i vouti 'e ua 'osi ko eni e *Health* toe mai mo e Potungāue Ako ko e ongo vouti lalahi ia kapau 'e lava ia he pooni. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko u tali pē kole mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá, tau ki'i mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1900-1905

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Ko e toenga ko ē fakataha ki he efiāfi ní ko u kole atu kapau te tau fakataha pē mei he fitú ki he valú pea ki'i mālōlō ai pea kapau 'oku mou fie hoko atú. Kole ki he Sea e Kōmiti Kakatō ke hoko atu ai pē mei he valú ki he hivá. Ko u tui mahalo tau fai 'aki pē homou ongó. Mou toki me'a mai pē 'anai. Tau liliu 'o **Kōmiti Kakato (7pm)**.

(Na'e liliu 'o Kōmiti Kakato.)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki homou laumālié. Ko e taimí eni kuo fokotu'u mai he 'Eiki Seá. Tau houa 'e taha pea ko u lave'i te mou ngāue lelei 'aki e taimi ko ení pea hoko atu pea toki fakaongoongo pē ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. Mālō. Hoko atu e feme'a'aki.

Talamonu ki he Potungāue Mo'ui he fuafatongia nau hoko

Siaosi Pōhiva: Sea. Fakatapu ki he Seá kae'uma'ā e Hou'eiki Mēmipá. Fie faka'osi atu pē lave ki he vouti ko ení. Sea ...

<002>

Taimi: 1905-1910

Siaosi Pōhiva: ... ko u 'osi pē 'eku ma'u me'atokoni ia kuo u loto lelei au. Kuo u fakamonū'ia atu pē heni ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui. Kuo u 'ilo ko e taha eni e Potungāue faingata'a 'oku 'ikai ke hangē ko e 'ū Potungāue ko ē 'oku ngāue fiemālie pē kau ngāue ma'u pē 'enau vahe. Ko e kau ngāue ko eni 'oku nau ngāue ke ma'u 'enau vahe pea 'oku nau to e fepaki mo e faingata'a kapau

‘e faifaiange pea tū’uta mai e mahaki ki hotau fonua ni. Ko ia, ku fakamonū’ia atu e ngaahi fua fatongia kotoa. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito Tongatapu Fika 1. Me’a mai Fika 8.

Kole ke tu’u talifaki mokohunu ki he fiema’u e fonua

Sēmisi Fakahau: Tapu ki he feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kōmiti Kakato kae ‘atā mu’a ke ‘oatu ha ki’i pou pou pē ki he Patiseti ko eni ko ē ‘a e Potungāue Mo’ui, mahu’inga ‘aupito, ‘aupito, ‘oku ‘i ai e fiefia koe’uhi, mo e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Potungāue Mo’ui koe’uhi ko e fakakakato mai ‘a e Patiseti ka ko e me’a ‘oku mahu’inga ki he motu’a ni ‘e Sea, ‘oku, ko eni ‘oku ha hake pē ‘a e mahu’inga ko ia ke tau mateuteu ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe kau ai foki ‘a e tafa’aki ko ia ki he pa’anga. Koe’uhi, kapau ‘e hoko mai ‘a e COVID-19, ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo’i pē ko e hā e me’a ‘e hoko he taimi ko ia ‘i he’etau tu’unga fakapa’anga.

Pea ko ia ai, ‘oku ‘o hake ‘a e me’a ko eni fekau’aki ko eni mo e tu’utu’uni kuo ‘osi fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisitā mo e Hou’eiki Minisitā e Kapineti, mo e ‘Eiki Palēmia. Pea ‘oku lelei ‘aupito ‘aupito e tu’utu’uni ko eni pea kuo u tui ‘oku tau loto taha pē ki ai. Ko e me’a pē ‘oku ou ki’i kole ki ai ‘e ‘Eiki Sea, ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito, ‘aupito ke tu’u talifaki ‘a e mokohunu. Mahino foki ko e mokohunu, ko e koloa eni ‘oku tau ma’u, koloa pē ia ‘atautolu ‘a e fonua pea ‘oku, ko hono mahu’inga fakapa’anga ‘oku lelei ‘aupito, ‘aupito ka ‘oku mahino ‘a hono fiema’u ko ia ke kamata ‘a hono toutai’i. Ka ‘oku ‘ikai k etui ‘a e motu’a ni, ‘oku ‘i ai ha tu’unga fakatu’utāmaki ‘oku ‘i ai ‘a e fonua he taimi ni, koe’uhi ke tau ala ai ‘o to’o ‘a e koloa pē ko eni. ‘A e koloa pē ko eni ‘e taha ‘oku ‘aonga lahi ‘oku tau ma’u. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau lolo ‘i lalofonua.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa ki he Fakafofonga, ka ‘oku ou kole atu, toki me’a mai he ‘esitimeti ‘a e Minisitā ki he Toutai mo e Ngōue, ka tau paasi ai leva e ‘esitimeti ‘a e Potungāue Mo’ui. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sēmisi Fakahau: ‘E Sea ‘oku ou fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā pea ‘oku mo’oni pē, he na’a ku ‘ohake pē he koe’uhi na’e toutou ‘ohake foki eni pea u kole ke toloi atu ke toki ‘ai mu’a he 4.1, 4.2. Kaikehe ko eni ia ku faitu’utu’uni e Kapineti ia kimu’a te’eki ai ke tau a’u ki ai. Pea ko e ‘uhinga pē ia na’a ku tu’u ai ki ‘olunga koe’uhi kuo ‘osi fai ‘a e tu’utu’uni ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sēmisi Fakahau: Pea ko ia ko e kole ia ko’o’uhi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau, ‘e vave pē ‘e Minisitā. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau koloa foki, ko e taha eni ‘a e koloa ‘oku mahu’inga ‘aupito pea ‘oku mahu’inga ‘aupito pea lahi hono mahu’inga fakapa’anga ka ko eni kuo tali ‘e he Kapineti ke fakahoko, ke faka’atā ke toutai’i ka ‘oku lahi e fanga ki’i ngāue ke fakakakato kae toki ...

‘Eiki Minisitā Ngōue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou meesi pē ‘Eiki Minisitā, tuku pē ke si’i faka’osi e me’a ‘a Tongatapu Fika 8.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Ko e ‘ai pē ‘e au ke fakamahino ki ai, tapu pē mo e Feitu’u na kae’uma’ā e Hou’eiki. ‘Oku mo’oni pē ‘oku ‘osi ‘i he tēpile ‘a e Kapineti pea ‘oku laumālie ‘a e Kapineti ki ai he na’a mau ‘omai ‘a e fakamatala falala’anga, tu’unga ko ē he 2008, na’e kovi ‘aupito, ‘aupito ‘a e 2008 ka na’e ma’u pē ‘a e toni fe’unga ki he me’a ‘oku fiema’u ‘e he kakai. Ko eni ‘e Hou’eiki, ‘oku fu’u fiema’u ke fai ha tokoni ki he kakai.

<003>

Taimi 1910-1915

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...pea ‘oku ou tui ‘e Sea ‘e to e leleiange ia, kā ‘oku ‘osi tuku mai ‘e he Kāpinetí ki he motu’a ni ke u fai ‘a e faka’uto’uta, ko e me’a ia ko ē ‘oku pea kapau ‘e pehē ‘e he Fakafofonga ia ke te u lava pē au ‘ikai atu neongo ‘a e ‘io ‘a e ‘Eiki Palēmia. Te u lava pē au ‘o ‘ikai atu he na’a ne ‘osi me’a mai ‘i he Kāpinetí ‘oku kei ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ko e ngaahi *recommendation* ‘oku tala ‘e he Kāpinetí ‘oku foki pē ia ki he Kāpineti me’a ia ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku Sea ai ‘i he Kāpineti.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘E Sea ‘oku ‘osi fakamahino mai pē....

Sea Kōmiti Kakato: Kā ‘oku ou kole au ke faka’osi mai mu’a ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...’Eiki Minisitā ke tuku mai pē ki he motu’a ni hono leva’i.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kā ‘oku ou kole pē au ki he Fakafofonga ke fakamolemole tuku pē mu’a ‘i he tui’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni...

Sea Kōmiti Kakato: Poupou, ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Koe’uhí ko ‘etau sio fakalukufua ki he kakai ‘o e fonua ‘oku ‘ikai ko ha’atau ‘ai ko eni ke ‘i ai ha lelei ma’a taha.

Sēmisi Fakahau: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē Fakafofonga ke ke toki me’a he taimi ‘e hoko ai ‘a e vouti ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sēmisi Fakahau: Ko ia, ‘oku sai ‘aupito pē ia Sea, ‘ikai ha palopalema ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito, mālō, me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tataki ‘i he Fale ni mou mea’i pē ‘etau tu’utu’uni kā te u fakaavaava atu pē ke mou laumālie lelei pea mou mea’i lelei pē ‘a e taki he’etau ngāue ‘i he Fale ni. Me’a mai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti. Sea ko e ki’i motu’a ni ia ko e tu’u pē ke fakahā atu ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā kae’uma’āā ‘a e *CEO* mo e kau ngāue, ngāue lahi ko eni mo e fokotu’utu’u fakahoko ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki, tautefito ki he mahaki ko eni ‘oku lolotonga tō ‘i he māmani ‘a e Kolonavailasi pē ko e KŌVITI-19, pea ‘oku fai atu ‘a e fakamālō ‘a e motu’a ni Sea, talu ‘a e kamata ko eni ‘a ia ko Mā’asi faai mai, polokalama kotoa pē tautefito ki he Talēkita Mo’uí, ne fa’a fakamatala mai, muimui’i, fanongo ki ai pea ‘oku fakahoko ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea. ‘Oku ou tui ko e taimi ē na’e tailiili ai ‘a e fonua ‘a e ngaahi taimi ko eni na’e tau mai tū’uta mai ‘a e kau folau fakamuimui mai pea ta’ofi ‘a e kau’ā fonua, pea pehē mai ko e toko ua eni ‘oku ‘ave fo’i toto ki Nu’usila mo ‘Asitelēlia, kā tau tu’u tailiili e fonua pē ‘e fēfē hono pehē mai ‘oku hala, ‘ave atu ki’i toko ua, pea fai mo e lotu ‘aukai fanongo ko ē fetāngihi ko ē ‘a e lotu ‘aukai, ‘osi pē ko eni mahino ‘oku tau hao, kamata leva ke ki’i ‘asi mai e *confident* ‘i he kau lotu ‘aukai mo e me’a, kā ko e fo’i taimi ko ē na’e ‘uluaki fai ai ‘a e lotu ‘aukai, tailiili lahi ‘a e fonua he ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e ngaahi tesi ‘oku ‘ave, lolotonga kolonitini ‘a e toko 100 tupu ‘i Tonga ni, mahino pē ‘ohovale pē ‘oku ‘asi mai ha ki’i, kā ko e fakamālō kuo tau hao mai eni mei Mā’asi eni, ‘Epeleli, Mē, Sune eni pea ‘oku fai ‘a e fakamālō lahi.

Pea ‘oku kei muimui’i lelei pē ‘a e ngaahi fakamatala kotoa pē pea ko e motu’a ni ia Sea, talangofua kakato hā pē me’a ko eni ‘oku fakahoko mai ‘e he Potungāue Mo’ui tautefito ki he ki’i me’a mahu’inga ko eni ko e fanofano mo e tauhi ‘o e vā mama’o, neongo ‘oku tau maumau’i ‘etautolu ‘i Fale Alea ni ‘a e tauhi ‘o e vā mama’o, kā ‘oku ou fa’a feinga mai ‘a e fa’ahinga ke lulululu kau pehē atu ke ki’i tā pē ki’i ta’alo pē. Kaekehe Sea, ‘oku ou fakamālō pē au ‘i he ngāue lahi kuo fai, pea hangē ko e ngaahi fokotu’utu’u ko eni ‘oku ‘omaí, ‘e he Minisitā mo ene kau ngāue, pea hangē pē ko e me’a pē ‘e taha Sea ki’i fakamā’ala’ala mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā, hangē ko eni ko e hoha’a ko eni mahino foki ko e me’angāue mahu’inga ia tukukehe ngaahi me’a malu’i, ko e mīsini sivi ko eni ‘o e Kolona Vailasi, pea ‘oku mahino mai kuo ‘osi fokotu’u ‘a e ongo mīsini ko eni ki hona fale, mahino ‘oku fakanaunau kakato.

‘Oku ‘i ai foki mahino ‘a e hoha’a pehē ke tesi, mahino foki ‘e Sea ko e tesi, te’eki ai foki ke ‘i ai ha taha ia kei *COVID free* ‘a Tonga ni ia’oku te’eki ai ke ‘i ai ha, pea ko e tesi mo’oni ko ē ki’i mīsini ko e fakafolau mai ha ki’i vailasi, ke tesi ‘i he mīsini, pea ‘oku ou kole atu, fai’aki pē tesi ko ē na’e fai ‘e he *factory* pē ko e me’a na’e ngāue ai, he ka faifai kuo ‘ai ke tesi ‘a e mīsini, kou tui ‘e to e fai ‘a e fu’u *drill* lahi ia ‘e lahi ange *drill* ia ko ia ke tali ‘a e, ko e *drill* ko ē ‘oku fai ko ē ki he tali folau ‘e lahi ange ‘a e *drill* ko ē ke talitali ki’i fo’i vailasi ke feinga’i mai ke ‘omaí ‘o tesi’aki ‘etau mīsini pē ko ia Minisitā pē ‘ikai, pē ko ‘eku kole pē ‘aku tuku pehē’i pē ‘etau mīsini toki tesi’aki pē kau folau he’ene ha’u, ‘uhingá na’a faifaí kuo tau hao kitautolu pea feinga’i mai ki’i vailasi *COVID-19* ko eni ke ‘omaí ke tesi’aki ‘etau mīsini ...

<005>

Taimi: 1915-1920

Lord Tu’iha’angana:Pea ma’u ai ha taha ai, kaikehe ko e ma’u pē ia ‘a e motu’a ni ki he ngāue kuo fakahoko mo e mateuteu kā ‘oku hangē kiate au mahalo ko e a’u mai ko ē Minisitā ‘a e me’a malu’i kuo tau a’u hake ki he hivangofulu tupu ki he teau kae si’i fai pē, kaikehe kā ko e me’a kotoa pē ‘oku fai pē ‘a e fakaongoongo atu pē ke fai ha’amou fokotu’utu’u pea mo e hangē pē ko e me’a ‘a e kau Fakafofonga ko e talamonū atu he ko koe ‘oku ke fua ‘a e faingata’a ‘i he fokotu’utu’u ngāue ko eni ko e me’a faingata’a ‘ikai ko ha me’a ‘oku faingofua kā ‘oku mau tuku atu pē homau loto ki he ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā ‘a e Minisitā Mo’ui, Minisitā *MEIDECC* mo kimoutolu ko ē ‘oku fai e ngāue tui ko hotau loto pē ko e hā homou lelei taha pea fakahoko mālō Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele ‘oua te mou loto si’i he ‘oku lotu pē fonua mo e Kapineti na’a ‘oku ‘ai pē he ‘Otua ke ‘osi kātoa ‘a māmāni kae toe pē ‘a Tonga ni pea nau toki fetuku me’angāue mai ‘ikai ke ma’u tautolu he *COVID*, toki kakato ai hotau pēseti ‘e 100 ai, me’a mai Vava’u 14 kā kiate au ‘oku kamata ke maama lelei e vouti ni me’a mai

Fakamālō’ia fakakau taialasisi he palani ngāue fakalukufua e Potungāue Mo’ui

Dr. Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko ‘eku ki’i me’a si’isi’i pē ‘oku ou tokanga ki ai ‘a e motu’a ni pea ko e taha ia e me’a na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Tongatapu 4 pea ‘oku hā lelei pē ia ‘i he polokalama palani ngāue ‘a e potungāue he peesi 12 fekau’aki pea mo e *dialysis* pea ‘oku ou fiefia lahi Sea ke fakamālō’ia ‘a e Minisitā Mo’ui ‘i hono fakakau ‘a e me’a mahu’inga ko eni ki he kakai ‘o e fonua Sea ‘i he palani ngāue fakalukufua ‘a e potungāue.

Sea na’e talu hono tālanga’i e ‘isiū ‘o e *dialysis* pea ‘i he ngaahi pule’anga lahi pea na’e mahino pē ia Sea ko e palopalema lahi pea mo e *dialysis* ko e *cost* pē ko e ngaahi fakamole fakalele’aki ‘a e *dialysis* kia kinautolu ‘oku mo’ua ‘i he fokoutua ko eni uesia ‘o e kofua. Pea fai mai ‘a e ngaahi kulupu ‘a e fetalanoa’aki mo ia Sea pea na’e ‘i ai ‘a e kautaha pē ko e kulupu pea mei *Salt Lake City* na’e nau loto lelei ke fengāue’aki pea mo Tonga ni ke fai hano langa ‘o ha *center* ki he *dialysis* pea ‘e faito’o ta’etotongi ai ‘a e kakai ‘o e fonua ‘a ē ‘oku uesia honau kofuua.

Na’e a’u mai ‘a e fengāue’aki ‘i ai mo e palani he fengāue’aki mo e *ITS* pea ko e ki’i kongā ko ē na’e toe ke fakakakato ko e kelekele ko ē ke tu’u ai Sea, pea na’e lolotonga fai ‘a e fengāue’aki na’e fai ‘a e sio ki Tufumāhina pea na’e fai ‘a e fengāue’aki ko ia Sea pea hoko ko ē mo e liliu ‘a e Pule’anga pea ‘oku fai pē ‘a e fetalanoa’aki mo e ‘Eiki Minisitā pea’i ai pē ‘a e *Task Force* ke nau hanga ‘o muimui’i kā ko e fokotu’u ia Sea mo e poupu ki heni ke toki muimui’i atu pē ‘e he ‘Eiki Minisitā mo e Pule’anga ko u tui ko e fo’i ngāue lelei eni ia ‘e tokoni Sea mea’i pē he Feitu’u na Sea ko e *policy* ki he *dialysis* na’e tatau kotoa ai pē kau Fale Alea na’e ‘i ai ‘a e fa’ahinga na’a nau fiema’u kā na’e ‘ikai ke tali ‘e he *policy* ‘o e ‘aho ko ia ‘o tatau ai pē ia pe ko hai he ‘oku mahino ai pē ia Sea ko e faito’o ko ē ki he *dialysis* ko e fo’i faito’o ia he fu’u taimi lōlōa, kā ko ‘ene hoko mai ko eni ‘a e tokoni ko eni pea mei he kautaha ko eni Sea pea ‘oku ou fakamālō ki he kautaha ko ē mei *Salt Lake City* pea ‘oku ou tui pē au ko e hoko eni ‘a e *COVID-19* ‘oku ne hanga ‘o to e uesia ‘a e fengāue’aki he taimi ni ko e tātāpuni ko ē ‘a e kau’āfonua, kā ‘oku ‘i ai ha taimi ‘e fakaava ai ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ki he ‘Eiki Minisitā mo e Pule’anga ke nau toki muimui’i atu

pea kapau 'e lava 'o fakakakato Sea 'e tokoni lahi ia ki hotau kāinga 'oku nau hē atu 'i muli ko e fiema'u faito'o ki he *dialysis* pea 'oku 'i ai 'a e pou pou lahi ki ai Sea 'o hangē ko 'eku fakahoha'a 'anenai 'oku 'osi 'i ai pē 'a e *Task Force* mea'i pē he 'Eiki Minisitā ke nau toki hanga 'o muimui'i atu 'a e fokotu'utu'u mahu'inga he 'oku mahu'inga ia ki he kakai 'o e fonua.

Pea ko e tahá Sea ko e 'ikai ke 'i ai ha fu'u fakamole fēfē 'a e Pule'anga ia 'i hono fakahoko 'a e fo'i fatongia ko eni pea 'e hoko 'a e *dialysis center* ko eni ke faito'o ta'etotongi ai hotau kakai 'o 'ikai ke to e 'ave ki muli

<007>

Taimi: 1920-1925

Dr. Saia Piukala : Ko ia 'oku pehē pē 'a e ki'i fakahoha'a 'Eiki Sea fekau'aki mo e me'a na'e 'ohake 'anenai fekau'aki mo e palani ko ení, pea 'oku mālō Sea 'a e ma'u faingamālie.

Tokanga ki he tokoni fakapa'anga ki he kau tu'u lavea ngofua taimi hoko mai COVID-19

Losaline Mā'asi : Sea, kole pē mu'a ha ki'i faingamālie ke fai atu ai ha ki'i fakahoha'a. Pea fakatapu mo e Feitu'ú na Sea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa ho'o Kōmiti Kakatō, kae 'atu pē mu'a 'a e ki'i fehu'i ko eni Sea, muimui atu pē 'i he me'a 'a e Feitu'ú na, fekau'aki ko ia pea mo ha patiseti, fekau'aki pea mo e 'atamai lelei *healthy minds*. Koe'uhí 'oku mo'oni 'aupito ia, ka ko 'eku 'eke pē 'aku ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e Potungāue Mo'uí, he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e ngāue ko ení, he 'oku tu'u lavea ngofua, 'ikai ke ngata pē 'i he to'utupú. 'Oku ai pē ngaahi fāmili ia 'oku uesia pē kinautolu 'i he *drugs*, tukuehe 'a e ngaahi *issue* faka-sōsiale kehekehe. Ko u tui au ko e taimi ko eni 'o e mateuteu ko ia ki ha hoko mai 'a e COVID 19 ki Tongá ni, mahu'inga pē koe'uhí ke 'i ai ha patiseti ia 'a e Potungāué ke fai ha fengāue'aki fakataha, pea mo e kakaí, tatau pē pea mo e Potungāue ko ia ki he kau Polisí. 'Oku ou tui au ia, neongo pē 'oku fai e ngaahi fatongia mo e ngāue ko ení 'e he ngaahi siasí pea mo e ngaahi *NGO* ka ko e anga ko ia e fakakaukau 'a e finemotu'á ni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha patiseti ia, fakataumu'a, koe'uhi ko e kakai ko eni 'oku tu'u lavea ngofua ki he ngaahi palopalema fakasōsiale, faka-'ekonōmika. He 'oku mahino ia ko e kongala lahi 'oku nau fiema'u ko ia ko ē pea ngāue'aki ko ia ko ē 'a e *drugs*, 'oku 'i ai e ni'ihiki ko e fiema'u faka-'ikonōmika. Pea 'oku ou tui pē 'oku mahu'inga 'i he taimi ko ení, ke fai ha mateuteu 'a e fonuá telia na'a hoko mai 'a e faingata'a ko ení, 'oku ai ha patiseti mavahe 'a e Potungāu Mo'uí koe'uhi ke kamata leva ha ngāue 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga.

Tali Pule'anga ki he fehu'ia hano tokonia 'a kinautolu tu'u lavea ngofua ka hoko mai COVID-19

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé Sea kau tokoni atu pē ke vave. 'Eiki Sea, ko e pa'anga ko eni 'e 5 miliona ko ē 'oku vahe'i mavahe ko ē pea ma'á e Potungāue Mo'uí, 'oku 'a e Potungāue Mo'uí ia ko e hā 'a e me'a ko ia 'oku nau loto ko ē ke fakamole ai 'a e pa'anga 'e 5 miliona ko ení. Taimi tatau pē 'Eiki Sea, 'oku ou fie fakahā

pē heni, hangē ko e me'a na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā ki he tokanga'i ko ia e pilīsoné, 'oku 'i ai 'a e fiema'u ia ke 'i ai ha ... Na'e toki 'osi langa pē eni 'Eiki Sea 'a e senitā pea ma'á e fa'ahinga ko ia 'oku nau fokoutua he mahaki ko iá. Ko e toki 'osi pē mahalo na'a kuo lava hano ta'u 'e taha, hono huufi. 'Oku 'i ai mo e to e fiema'u vivili ia pea mei he pilīsone 'Eiki Sea, ke fa'u ha fale pea ma'á e hou'eiki fafiné, fakafuofua ki he loki 'e 30 pea lava ke nau takitaha 'i ai hono loki. Pea to e fakalahi leva pea mo e ngāue ki he fale ko ení, ke vahevahe ke fakaloki, ko e 'uhingá ko e malu ko ē pea mo e hao ko ē 'a e fa'ahinga 'oku tauhi fakalao aí. Hangē ko ia ko 'eku laú, 'oku lolotonga pē 'oku 'i ai e pa'anga ia 'i he polokalama ko eni 'a e Potungāue Mo'uí, ki he tokangaekina 'a e fokoutua ko ení, pea 'oku ai pē mo e pa'anga mo e *resources* 'oku 'i ai pē ia, ki he faitu'utu'uni 'a e Potungāue Mo'uí 'Eiki Sea, Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā. Ko e ongoongo lelei ē mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá mo e Minisitā Pilīsoné, 'oku ai e ngaahi fale 'e vahevahe ki ai ho'o fānaú, 'ikai to e fakahū nautolu 'i he pilīsone. Tapu 'aupito ia he Laó. Me'a mai.

Tali Minisita Mo'ui ki he fehu'ia ngāue ki he taialasisi mo e tokateu atu ki he COVID-19

'Eiki Minisita Mo'ui : Mālō. Tapu pē mo e Seá kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Kōmiti Kakatō kae 'atā ke u fakahoko atu ha tali fekau'aki mo e ngaahi 'uuni me'a 'oku 'ohaké 'o tānaki atu pē ki he 'Eiki Minisitā 'o e Pa'angá. Ko e tafa'aki ko eni ki he mo'ui lelei 'a e 'atamaí, 'oku 'i ai e *project* 'a e Potungāué pea mo e Pule'anga Nu'usilá, 'a ia 'oku ne tokonia fakahangatonu 'a e mo'uilelei ko ia 'a e 'atamaí, kae 'uma'ā foki 'a e palani ngāue 'a e Potungāué ki he mo'ui lelei 'a e 'atamaí, 'oku 'i ai 'a e sio ai ki ha *foundation* pē ko ha fa'unga, 'e lava ke ne hanga 'o siofi lelei 'a e ngaahi ngāue ko eni ki he mo'ui lelei 'a e 'atamaí 'o kau ai pea mo e *drugs*.

Ko e tafa'aki ko ia ki he mīsini *PCR*, mīsini ko ení ko eni kuo ma'u 'a e fetu'utaki mei he *CEO* kuo 'osi maau ia ke fakahoko ..

<008>

Taimi: 1925-1930

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'a e sivi kae hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai ki mu'a ko e *reagents* pē ko e ngaahi naunau ko eni hono tesi 'oku si'isi'i fakamāmani lahi ko e naunau 'oku tau ma'u *reagents* 'i Tonga ni he taimi ni ko e 2320 pē. Ko e ngaahi ngāue ki he *dialysis* pea fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Mālōlō kae Fakafofonga 'o Vava'u 14 'i he ngaahi ngāue ko eni na'e leleaki 'i mai pea ko e fakamuimui taha ko eni ki he *dialysis* na'e 'ai 'amanaki ke mau fakahoko hono *set up* e *trial* 'i he 'api ko ia e kau toketā *Tonga Medical Association* 'a eni 'oku meimei hanga mai pē ki Fale Alea ni 'o *set up* ki ai hono ngaahi naunau kae'uma'ā hono *system* vai pea mo e ngaahi 'uuni me'a ke fakahoko ai 'a e *trial* 'o e ngāue ko eni pea toki sio atu ki ha'ane *roll over* ki ha feitu'u 'e tu'u ai fuoloa ange ka ko e ngāue foki ko eni 'e Sea ko e ngāue 'oku fu'u *very expensive* 'aupito kae fakamālō ki he kautaha ko eni mei *Salt Lake* 'a e fengāue'aki pea mo e Potungāue Mo'ui.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Maama lelei 'aupito ho'o me'a.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole kau faka'osi atu au e ki'i tokanga he vouti ko eni ko e 'uhinga ko e taimi Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e, 'oku mamafa 'aupito ki he motu'a ni Sea 'a e mahu'inga ke mahino 'aupito 'oku maaui 'a e tafa'aki ko eni me'a 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui 'anenai 'o fakahoko mai 'oku faka'osi'osi 'a e palani ki he COVID ke detail mai. Pea ko u kole pē ki ai ke ne to e fakamahino mai ko e palani ko eni he taimi 'e maaui mai ai ngalingali 'e uesia ai e patiseti pē 'oku fe'unga pē? Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou tokanga ki ai Sea fakataha mo e peesi 239 ko u kole pē ke taki ki ai ho'omou tokanga 'i he vouti pē ko eni ia Potungāue Mo'ui 239.

'Eiki Sea 'oku 'i ai ai e *sub-program* ko eni ko e tokanga'i 'o e mo'ui 'o e 'ātakai 'i 'olunga pea mo e *sub-program* 'i lalo ngaahi ngāue ki hono tokanga'i 'o e mo'ui 'o e koló (*community health services*). 'I 'olunga he polokalama ko ia ko e fefononga'aki mo e fetu'utaki 0, tauhi mo e fakalele 'o e ngāue 0. Totongi koloa 0 mo ia. Tatau mo e *sub-program* 'i laló 'oku 'i ai e fefononga'aki pea mo e ngaahi koloa 'oku fakatou 0 Sea ko e anga pē ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni ko hono 'uhinga ko e 'asenita mu'omu'a taha eni 'o e fonuá 'oku 'ikai totonu ke to e 'asi mai ha fo'i 0 ia. Tonu ke fakaivia kotoa pea tautautefito Sea ka 'osi ange hono paasi mai e palani ko 'eni, hono 'omai e detail e palani ko ē ki he COVID 'oku ai ha to e fiema'u. Ko e anga pē ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea fakafo'ituitui 'oku totonu ke fakaivia 'aupito 'aupito 'a e Potungāue ko eni ke tau ongo'i malu pea 'e tala ia Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga ...

Māteni Tapueluelu: ... taimi 'e fakaava ai e border.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ...

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatokanga atu pē Hou'eiki ...

Fakahā Pule'anga nau mateuteu ke faitokonia Potungāue Mo'ui he teuteu atu ki he COVID-9

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea ko u kole atu pē mu'a 'Eiki Sea ke ki'i tokanga'i pē 'a e ngaahi fokotu'u ko eni ko e 'omai mei he kakai tatau pē 'o 'eke pē 'oku fakaivia 'a e Potungāue ko eni. Ko u tui ko u 'osi fakamatala'i tu'o 400 tupu talu e kamata e hono fakaivia ko eni 'a e Potungāue Mo'ui, fakamatala e pa'anga ki he hiki e ngaahi polokalama ko eni, pa'anga 'e 5 miliona 'oku tuku mavahe ki ai. 'I ai mo e pa'anga 'oku lau miliona 'oku tuku he ngaahi cluster

pea mo e ngaahi polokalama kehekehe ‘oku hoko mai. Ka ko hono fakalea ko ē ‘e taha ‘Eiki Sea ‘oku mateuteu e Pule’anga mo e ngaahi hoa fengāue’aki ki hono tokonia ‘a e ngāue kotoa pē ‘oku fai he Potungāue Mo’ui. Pea ‘oku ‘i he patiseti pē ia ko eni pea mo e ngaahi ma’u’anga pa’anga kehe ‘oku ngāue’aki he ngaahi *cluster*. Mālō ‘Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Fakamālō pē ki he ‘Eiki Minisitā. Kuo pau ke onгона mai honau le’o pea ongo atu mo homau le’o. Ko e anga ia ‘emau fakakaukau pea tuku ki taimi ke ne ‘ave kitautolu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a faka’osi eni kae paasi ‘etau vouti. Kuo kamata ke tau vilovilo takai pea mou tu’o ono ho’omou me’á pea ‘oku taimi leva ke mou fiemālie ko ‘eku pehē atu pē tau hiki tau hiki leva. ‘Osi pē eni tau hiki leva ki he Vouti ‘a e Potungāue Akó. Mālō me’a mai.

Fehu’ia pē ‘oku kau Senitā Mo’ui Vainī hono faka’aonga’i ki he ngaahi ngāue makehe

Sēmisi Fakahau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ko e ki’i kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui koe’uhī ko e vāhenga foki e motu’a ni ‘oku tu’u ai ‘a e *Health Center* ‘e taha.

<009>

Taimi: 1930-1935

Sēmisi Fakahau: ... ka ko e vakai pē koe’uhī pē ‘oku ‘i ai ha ngaahi fatongia makehe fakahoko ‘i he *health centre* ko ení. ‘Okú mau ngāue vāvāofi ‘aupito ko ia ‘a e ‘uhinga ia na’á mau ‘omai ai ‘a e me’á na’á mau hanga ai ko ē ‘o ‘oange ‘a e me’alele ko ē ‘o ngaue’aki he *health centre*. Pea ‘oku mau to e mateuteu atu pē ke mau ngāue fakataha ‘i he taimi faingata’a ko ení ‘alu atu ko ení. Ka ko e vakai pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi fatongia makehe te mau to e tokanga ki ai mo e me’a faka’osí pē na’e ‘osi fai ‘a e, hono tuku mai ki he *CEO* ke ‘ave ki he *cluster* ‘a e fiema’u ‘a e *health centre* ta’ekau ai ‘a e fiema’u ‘enau tangikē vai. He ko e palopalema lahi ‘a Vainī ‘oku, ko e vai. ‘Oku ‘alu atu pē taimi ‘e ni’ihi pea tu’u e vai ka ko e fiema’u ha tangikē koe’uhī ko e fakahoko fatongia ko ē ‘oku nau fakahokó pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi fanga ki’i me’a kehe pē ‘oku nau fiema’u. Pea ko ia ko e hā nai ha ngaahi me’a te mau to e hokohoko atu ai ‘emau ngāue fakatahá ‘i he taimi faingata’a ko ení. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā Fonua, *oh* faka’osi mai koe Minisitā Mo’ui ka tau, pea ke fokotu’u mai ai pē ho’o voutí.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito. Tapu mo e Seá kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eikí Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakató. Ko e ngaahi *health centre* kotoa ‘i Tongá ní ‘oku fakahoko e ngāue ki hono siofi ke fakahoko hono *renovations* ‘o e ngaahi senitā ko ení ‘o hoko pē ia ko ha *fever clinic* ‘i Tongá ni. Ko e fengae’aki ko ia mo ho’o *community* ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ke kei hokohoko atu pē ‘a e fengae’aki ‘a e kau neesi, kau toketā mo e kau ‘ofisa mo’ui ‘oku ‘i ho koló ke faka-empower pē fakaivia ‘a e kakai e koló ke nau fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni kotoa pē ‘a e Potungāue Mo’ui fekau’aki mo e haisini kae ‘uma’ā e ngaahi ngāue kehekehe ki he fokoutua ‘ikai ke pipihí ko e ‘uhingá ko e pātoloaki fakalukufua ia e mo’ui lelei ‘a e ngaahi koló. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fokotu’u pea pou pou’i ‘o tali Vouti Potungāue Mo’ui

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko u fokotu’u atu ke tali ‘a e Patiseti ‘a e Potungāue Mo’ui.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ? (*Na’e ‘i ai ‘a e pou pou.*) Tali e Vouti ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Mo’ui mo e Hou’eiki e malanga lelei.

Vouti fika 16 – Potungāue Ako & Ako Ngāue

Tau hoko hifo leva ki he Vouti hono 16, Potungāue Akó mo e Ako Ngāue. ‘Oku ‘i ai ha fokotu’u mai. Me’a mai.

Fakama’ala’ala he Vouti ‘a e Potungāue Ako

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea e ma’u faingamālié. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Tuku pē mu’a ke kamata ‘aki pē mu’a e fai atu ha ki’i pōtalanoa ki he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue Vouti 16 ‘a e ki’i veesi folofola ko eni ‘oku kamata ‘akí e Sēmisi vahe tolu veesi 13. ‘Oku pehē ‘a hono fakaleá, “‘Oku ‘i ai ‘apē ha ni’ihi ‘iate kimoutolu ‘oku poto mo maama homou ‘atamaí pea mou fakamo’oni’i leva ‘aki hamou fai lelei mo anga fakatōkilalo mo fakapotopoto ‘i he ngaahi me’a ‘oku mou faí.” (*Na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u.*) Sea mālō ‘aupito pē fokotu’u mai. ‘Oku lōloa e pō Sea kae tuku pē mu’a ke ‘oatu pē ha ki’i pou pou pē ki he ngaahi fokotu’u ‘Esitimeti mo e ngaahi fokotu’u fiká. Na’e fai ki ai ‘a e pōtalanoa mo e ‘Eiki Minisitā pea loto lelei e ‘Eiki Minisitā kae‘uma’ā e Kapinetí ke tuku mai ke fai ‘aki e ngāue ‘a e motu’á ni kae‘uma’ā e Potungāue Akó mo e Ako Ngāue.

Sea ‘i he ta’u ní Sea ko e fakakātoa e Patiseti ‘a e Potungāue Akó 73 miliona 3 kilu 1 mano 1 afe teau. ‘A ia ko e hiki ia Sea mei he 69 miliona 8 kilu 8 mano 5 afe 9 ngeau. Sea ko e hiki eni mei he, ‘oku ‘i ai e ngaahi tafa’aki kehekehe hangē pē ‘oku angamāheni ‘oku ‘i ai e tafa’aki ki he vāhengá na’e hiki, na’e ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha fu’u ‘alu hake ki ‘olunga. ‘Oku tau feinga pē foki ke ta’ota’ofi e vāhengá. Na’e 33 miliona 33.2 ko e ta’u ní 33.6 pē Sea. ‘I he vahe lau ‘ahó 1.8 ki’i holo hifo e ta’u ní 1.7. Ta’u kuo ‘osí ko e ngaahi fefononga’aki mo e telefoni mo e ala me’a pehē na’e 6 kilu 9 mano, 5 kilu 5 mano pē ta’u ní. *Maintenance* 4.6 miliona holo lahi eni ‘o 1.9 Sea. Ko e ‘uhinga lahi pē eni Sea he ‘oku lahi e ngaahi *project* fai ai e ngaahi langa ko eni tautefito ki he ngaahi langa afā ko eni e *Gita*. ‘Oku ‘i ai mo e *project* ‘a e *World Bank* ‘oku ‘amanaki ke hoko mai pea ko e fakakaukaú ia ‘e lava ‘o ngāue ‘aonga ‘aki e ki’i sēniti ko eni mei he ngaahi *project* ko eni hangē ko e *project* ‘a e Pangikē ‘a Māmaní kae lava ‘o tuku atu ha ki’i sēniti mei he’etau ...

<002>

Taimi: 1935-1940

‘Eiki Minisitā Ako: ... Patiseti Sea. Pea ko e *transfer* ko e me’a angamaheni pē ia mei he ta’u ki he ta’u. ‘Oku 25.1 ‘a e ta’u kuo ‘osi, 25.6 ‘a e ta’u ni. Ko e fakamuimui pē he ngaahi tafa’aki kehekehe ‘a e fakamole, ko e *asset* pē ko e ngaahi koloa, ‘oku ‘alu mei he 3 kilu ‘o 4.4 miliona

Sea. Kuo u 'ilo pē na'a 'i ai ha ngaahi fehu'i ai tuku pē ke u 'oatu. Ko e hiki hake ko eni ki he 4 miliona 'i he *asset* Sea, ko e fokotu'u ia ki he langa ko eni 'o *Tonga Side School*.

Fakapa'anga 'esitimeti Potungāue Ako

Ko e ngaahi pa'anga ko eni Sea, 'oku ma'u mai 'a e kongā lahi mei he Pule'angá pea mo 'ene *budget support*, 'a ia 'oku fakafuofua ki he 56 miliona. Mai mei he Pule'angá 'a e 45.9, *budget support* 10.8, 'a ia 'o 56 miliona ia. Ko e mai leva e tokoni hangē ko hono 'omai *inkind* pē ko hono 'omai langa pē ko ha me'angaue, 15 miliona leva 'oku 'omai mei he ngaahi kaungā ngāue pē ko e ko e ngaahi *partner* hangē ko Nu'usila, *World Bank*, 'Aositelēlia pea ko e *cash* mea nautolu 'oku 1.4. Ko e anga ia hono fakapa'anga 'a e patiseti 'a e Potungāue ni 'a ia ko e 73.3 miliona Sea.

'I hono vahevahe leva ko eni hono sio ki ai faka-peseti Sea. Peseti 'e 59 ai ko e vāhenga, peseti leva 'e 3 ko e vahe lau 'aho, peseti 'e 11 ko e *operation* 'a ia ko e 12, ko e *expenditure* 12, 13, 14 ia. Ko e *grant* mo e *transfer* peseti 'e 26 ka ko e *asset* leva 'oku peseti 'e 1. Kae tuku pē mu'a ke fai ha sio, talanoa Sea ki he kongā lahi ko ē 'oku ne to'o ko eni 'a e 'esitimeti 'a e Potungāue Ako 'a ia ko e vāhenga.

Peseti 'e 59 vāhenga kau ngāue he 'esitimeti Potungāue Ako

Fakakātoa 'a e kau ngāue 'a e Potungāue ni Sea 'i he taimi ni, 'oku toko 1368, 1368 ai Sea te'eki ke kau ai 'a e ngaahi *vacancy* hangē 'oku fa'a fai ki ai 'a e feme'a'aki. Ka ko kinautolu eni 'oku nau lolotonga ngāue 'i he Potungāue. 'I he toko 1368 ko eni, peseti 'e 91 ai 'oku nau ngāue faka-faiako, peseti 'e 91. 'A ia ko e tokolahi taha ia 'a e kau ngāue ko eni 'oku ngāue he Potungāue Ako, ko honau fatongia ko hono ako'i e hako tupu e fonua. Peseti leva pē ai 'e 9 ko e *non teaching* pē ko nautolu ia tafa'aki *admin*, tafa'aki pa'anga, tafa'aki *HR* mo e ngaahi tafa'aki pehē 'o ma'u ai ko eni, tau pehē fakakātoa ko eni 'o e vāhenga Sea.

'I he'etau sio pehē pē Sea, mahalo 'oku mahu'inga pē ke tau sio taimi taha pē 'oku fēfē 'a e fu'u, tau pehē 'a e fu'u tokolahi ko ni 'a e vāhenga ki he kau faiako. Kae tuku pē ke 'oatu pē ha ngaahi fika pē na'a lava 'o tokoni ki he ngaahi fakakaukau pehē.

'I Tonga ni 'oku vahevahe ki he vahe 'e 3, 'a ia ko Hihifo, Hahake pea mo Vaheloto. 'A ia ko Vaheloto kātoa e 'ū ako ko eni 'i kolo 'o tatau pē ki Hahake kae'uma'ā foki 'a Hihifo. 'I vahe kolo, ko e *ratio* ko ē 'o e kau faiako, 'a e tokolahi 'a e fānau ako ki he faiako 'oku 28. 'A ia ko e fānau ako 'e 28 hono faka'avalisi ki he faiako 'e taha. 'I he tafa'aki ko eni 'o Hahake, fānau ako 'e 22 ki he faiako 'e taha. Hihifo leva, fānau ako 'e 21 ki he faiako 'e taha, 'o 'alu hifo ai 'o a'u hangē ko ia ko Niuafu'ou 'oku fānau ako 'e 22 ki he tokotaha. Ko Niuatoputapu 15 ki he faiako 'e taha, 'o mā'olunga leva pea mo 'Eua, fānau ako 'e 28 ki he faiako 'e taha. Ko 'etau talanoa eni 'i he lautohi 'e Sea. 'A ia 'oku mahino leva heni 'etau pehē hono tufa holo ko eni 'a e kau faiako mo e ngaahi feitu'u 'oku tonu ke fai ha sio makehe ki ai ko hono 'uhinga pē na'a 'oku ngali fu'u tokolahi 'a e fānau ako hono fakafehoanaki ki he kau faiako 'oku 'ave ki ai.

Ko 'etau talanoa eni Sea, ko e feme'a'aki e Fale ni Sea mei he faka'avalisi, ko e Lautohi ko eni 'o Nuku'alofa, tau pehē ko e 'apiako lahi taha ia 'oku 'i he 800, fānau ako 'e 800. 'Oku 'alu hifo ai

ki he tokosi'i taha ko e toko 3 pē Sea. 'Apiako 'e 4 ai 'oku toko 5 pē Sea, ka 'oku hangē pē ko e lau ko e fatongia pē ia 'o e Potungāue pea mo e Pule'angá ke fakaa'u 'a e ako ki he ngaahi tafa'aki kotoa pē 'o e sosaieti. 'I he tånaki fakakātoa ko ia, ko e 'avalisi leva ko ē he lautohi ...

<003>

Taimi 1940-1945

'Eiki Minisitā Ako: Ko e fānau ako ki he faiakó ko e 22, ki he tu'u 'i he taimi ni. Ko e 'avalisi ko ē 'oku tau pehē 'oku 'omai ke fai ha feinga ki ai Sea, ko e 16 ko e fānau ako 'e 16 ki he taha. Kā 'oku tu'u 'i he taimi ní 'oku fiemālie pē 'a e Potungāue ke ngāue mo e 22 ko eni fānau ako 'e 22 ki he 1, hei'ilo na'a lava ai 'o fai ai ha langa ai 'o e hako tupu kae'uma'ā fai ha sio ki hano ngāue lelei'aki 'a e ki'i kau faiako ko eni 'oku mau ngāue'aki ko ē he taimi ni.

Vahea 1.178 miliona 'esitimetí Potungāue Ako fakataumu'a ki he COVID-19

Sea 'i he talanoa ko eni ki he KŌVITI-19, kapau pē te mou me'a hifo peesi 251 'oku vahe'i ai 'e he Potungāue 'a e 1.178 miliona ko e KOVITI-19 'ata'atā pē ia 'i he patiseti 'a e Potungāue Ako, peesi 251 ia Sea.

Ko e konga lahi foki hangē ko ia na' a ku lave ki ai 'anenai pēseti 'e 26 ko e fakamole 'a e Potungāue ki he *transfer* pe ko e ngaahi me'atokoni ko ia Sea ki he ngaahi va'a kehekehe 'o e sōsaieti. Kae tuku pē ke u ki'i 'oatu pē mu'a ha ngaahi fika ko e ki'i fika ia ko eni Sea, tatau pē 'i he ngaahi ta'u kuo hilí a'u mai ki he taimi ni, kā 'oku mahu'inga ke tau sio ki he lahi 'o e tokoni 'oku 'ave 'e he Pule'angá ki he ngaahi ako kehe. 7.8 miliona 'oku 'ave 'e he Pule'angá, 'i he patiseti ko eni Sea, ki he ngaahi ako *non government*, ngaahi ako ko ē 'a e Siasi. 7.8 miliona, 'ave ki *USP* ko 'etau *sub* ia pē ko 'etau totongi mēmipa ia ki *USP*, 1.24 miliona. Sikolasipí 3.3 miliona pea ko e *grant* ko e 1 miliona 'oku 'ave ko ē 'o fakalele'aki 'a e *TNQAB*. Ko e me'a mahu'inga heni Sea, ko e fo'i pa'anga ko eni 'e 14 miliona ko eni ko e fo'i tokoni 'ata'atā pē, 'a ia na'a ku 'uhinga ki ai 'anenai 'a e mahu'inga hono 'oatu ko e *operational cost* 'a e Potungāue pēseti pē 'e 11.

3.3 miliona vahea ia ki he sikolasipi e Pule'anga

Ko ia 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi heni ki he ngaahi va'a kehekehe Nu'usila, 'Asitelēlia 'i he 3.3 miliona ko ia na'a ku lave ki ai 'anenai Sea, 3.3 miliona ia 'a e Pule'angá 'oku nau 'ave ki he sikolasipi. 'Ova 'i he 9 miliona makehe ia 'oku 'omai 'e Nu'usila mo 'Asitelēlia ki he sikolasipi pē Sea. 'A ia 'oku lahi 'a e ngaahi va'a kehekehe, ngaahi fonua kehekehe nau tokoni mai ki he Pule'anga tautefito ki he Potungāue 'a e motu'a ni ki hono fakahoko hono fatongia ko e 'uhingá pē ko hono ako'i 'o 'etau fānau, 'ikai ke ngata pē 'i hono ako'i kae 'oange ha ako 'oku lelei mo fe'unga ki he'etau sio atu ko eni ki he kaha'u 'o e fonua.

Tu'u 'i he taimi ní Sea, kātaki pē ko e Va'a ko eni 'o e *TMPI*, 'oku 'i ai pē mo e patiseti hena manatu'i 'oku kei fakahoko pē he'e Potungāue 'a e fakapa'anga 'o e Va'a ko eni 'o e *TMPI*, kapau te mou sio pē 'i he polokalama 4, *sub 4, sub program 4*, 'oku 'asi ai *allocation* ko eni ki he *TMPI*. Na'e fokotu'u leva Sea pea mo e va'a 'e taha 'oku ui ko e va'a ki he li'aki ako mo hono tokanga'i 'a e tauhi ko ē 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e ako, 'oku fa'a ui ko e *Truancy*. Pea 'oku ou fakamālō

heni ki he Potungāue Pa'anga he 'omai ai 'a e ki'i patiseti polokalama 3, *sub* polokalama 3, ke lava ai 'o fakahoko ai 'a e fatongia 'o e va'a ko eni. Va'a ko eni Sea, va'a fo'ou ko e 'uhinga ia ko ē 'oku nō noa mai 'a e ngaahi ta'u kimu'a, ko hono toki 'omai ena hano ki'i patiseti ke fakahoko'aki honau fatongia.

Ko 'enau taafataha 'a e ngāue 'a e ki'i va'a ko eni Sea, ke nau sio'i angé 'a e li'aki ako 'a e fānau. Pea hangē ko eni ko e 'oatu ha fo'i *example* 'e taha Sea, 'i Mā'asi ko ē 'o e ta'u ni, he 'osi 'o e *lockdown*, 'i he savea'i ko eni 'i he va'a ko eni 'a e li'aki ako 'a e fānau ako lautohi, na'e mei 'ova kātoa 'a e 'ū lautohi 'i he pēseti 'e 20 'enau nofo 'i he ako. Mahino 'aupito pē ko e 'uhingá pē na'e kei manavahē 'a e tokolahi ko e 'uhingá ko e toki'osi 'a e *lockdown*, mo e kei lahi ko eni 'a e ngaahi sivi mo e me'a na'e fai mo hoko 'i he taimi ko ia. Kaekehe 'i he'ene a'u mai ki 'Epeleli Sea na'e holo hifo eni ki he pēseti 'e 10 'o ofi holo pē ai, pea mo e *high school* na'e lelei taha 'o e ola 'i he taimi ko ia na'e si'i hifo 'i he pēseti 'e 5, 'a e ma'a kinautolu ko ē na'e li'aki ako.

'A ia 'oku mahu'inga 'a e ngaahi tafa'aki pehē ni Sea, ko e 'uhingá pē ko 'enau hanga 'omai 'a e ngaahi fakamatala, 'omai 'a e ngaahi *evidence* ke *base* mei ai 'a e ngaahi faitu'utu'uni ho'o Potungāue 'e Sea, 'i he taimi ko eni 'oku 'i ai ai ha faingata'a hangē ko eni ko 'etau lau ki he *COVID-19*, pē ko ha me'a pehē 'e ala hoko heni Sea.

'I he KŌVITI-19 ko eni patiseti na'a ku 'oatú Sea, 'oku 'i ai ki'i sēniti ai ...

<005>

Taimi: 1945-1950

'Eiki Minisitā Ako: ...Ke fakafaingamālie'i 'a e potungāue ke fakalele 'a e ako tatau ai pē pē 'e tāpuni 'a e ako pē 'ikai. Ko 'eku 'uhinga eni Sea ka faifai ange pea tu'utu'uni 'a e Pule'anga ke tāpuni 'a e ako 'e fiema'u pē ke kei lava 'o fai pē 'a e ako pe te ke 'i 'api pē te ke 'i ha feitu'u pē, tuku ke ki'i fakamatala atu mu'a Sea kātaki pē to'o lahi ho taimi. 'A ia ko e ki'i sēniti heni 'e pau ke totongi'aki e taimi he *TV* totongi'aki e taimi he letiō totongi'aki pea mo e *website* 'i he *internet* ko e 'uhinga pē ke kei fakahoko pē fatongia 'a e potungāue hono 'ave 'a e ako ki he fānau.

Fokotu'utu'u ngāue ki he ako taimi ka tō mai *COVID-19* ki he fonua ni

'Oku 'i ai ai pea mo e fokotu'u 'a e potungāue ki he 'aho 30 'o Sune ke fai ai mo ha fo'i *drill* 'e taha 'a e Potungāue Ako mo 'enau fānau ako ko e 'uhinga pē ke vakai'i 'a e mateuteu 'a e potungāue kae'uma'ā 'a e fānau ako ke nau lava 'o ako pē mei 'api kā 'i ai ha taimi 'e tāpuni ai 'a e ako. Ko e fakakaukau Sea 'i he 'aho ko eni mālōlō pē fānau ako mei honau 'api fai pē mei ai 'enau ako 'e lele 'a e polokalama he *TV* lele e polokalama he letiō tufa pē pea mo e 'ū *copy* 'a e ngaahi pepa ngaahi polokalama ngāue ke tufa pē ki he fānau kae to e lava pē 'o *access* 'i he *internet* mo e ngaahi polokalama *TV* pē ko e vitiō 'oku 'osi lēkooti ko e 'uhinga pē ke kei lava pē fanau 'o ako pē te nau kei 'api pē te nau lokiako mole ke mama'o Sea ha pehē 'oku laka ange eni 'i he'ete ako *face to face* pē ko 'ete a'utonu mai ki he lokiako kā ko e 'uhinga pē eni Sea ke tau to e mateuteu ange ka 'i ai ha taimi 'e hoko ai pe ma'u ai ha taha 'i Tonga ni he *COVID-19* pea tu'utu'uni ai 'a e Palēmia mo e Kapineti ke tāpuni 'a e ako 'e kei lava pē 'a e Potungāue Ako ke fakahoko hono fatongia 'o lele pē 'a e ako ke ako pē 'etau fānau mei honau 'api, 'a ia ko e 'aho 30 Sea 'oku fakaangaanga 'a e potungāue mālōlō pē fānau 'i 'api fakalele pē 'enau polokalama, tufa pē ngaahi

taimi he *TV*, letiō ‘alu pē mo e pepa kae ‘uma’ā ‘a e *internet* ke nau ako pē mei ai pea ko e ‘osi ko ia Sea ‘uhinga pē eni Sea pea ‘ōmai leva ‘enau ngaahi fakamatala, ‘ōmai leva mo e fanga ki’i savea hei’ilo na’a ako ai ‘a e potungāue hono fakalelei’i ‘a e ngaahi sēvesi pehe ni. Kā ‘i ai ha taimi ko ē ‘e hoko ai ha tāpuni ‘a e ngaahi ako pē ko e *COVID-19* pē ko e afā pē ko ha me’a te tau kei lava pē ‘o ‘ave e ako ki he fānau pē te nau ‘i ‘apiako pē te nau ‘i ‘api.’

Sea ko e ki’i fakalukufua pē ia Sea e ngaahi fokotu’utu’u ngāue pea mo e ki’i sēniti ‘oku ‘ōmai ‘e he Kapineti ki he potungāue ke ne fai’aki hono fatongiá. Ko e polokalama ia ‘a e potungāue polokalama pē ‘e fā, polokalama ‘uluaki pē ia polokalama pē ia ‘a e ‘Ofisi ‘a e Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e *CEO* ko e polokalama 2 ena Sea ‘i he peesi 252 ko e *quality assurance* ko e tafa’aki eni ‘o e va’a sivi *curriculum* mo e ngaahi ala me’a pehē, polokalama tolu leva peesi 254 ko e *learning* ia mo e *teaching* pē ko e tafa’aki ia ‘o e ako ‘a ē ‘oku ‘i ai ‘a e *primary, secondary* kae ‘uma’ā foki ‘a e *tertiary* pea ko e faka’osi leva ‘a e polokalama 4 ko e ngaahi *post-secondary education* ia Sea ‘oku ‘asi ai ko ena ‘a ē na’a ku lau ki ai ‘anenai *TMPI* he peesi 257 ia Sea ko hono fakakātoa ena Sea pea ‘oku ou faka’amu pē toki ‘i ai ha faingamālie toki tali atu kā ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i pea ka ‘ikai fokotu’u atu ai leva Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Ako, mālō e līpooti lelei me’a mai

Tokanga na’a lava ke hiki tokoni Pule’anga ki he ngaahi ako siasi

Māteni Tapueluelu: Sea tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki mēmipa ‘o e Komiti Kakato mālō ho’omou laumālie mālō e kātaki. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e poupou lahi mo e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Ako ‘i he fakamatala mahino mo mahu’inga ‘oku fakahoko mai. ‘Oku mahino ‘aupito ‘a e palani hono fakamatala’i mai mo e vahevahe ‘o e silini ko e me’a si í pē ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘i he palani ngāue ‘i he peesi 19 pea ‘oku ou kole pē ke toki fakaikiiki mai pē he ‘Eiki Minisitā kae tuku pē ke ‘oatu fakataha pē ‘oku ou tokanga au Sea ki he ngaahi tokoni ‘oku tokanga mai e ni’ihi e kāinga ia ki he ngaahi tokoni ko ē ‘oku fakahoko he Potungāue Ako ‘oku fakahoko pē kia nautolu na’e ‘osi mea’i he ‘Eiki Minisitā ‘o fakama’ala’ala ‘a e ngaahi tokoni he vaha’a taimi faingata’a ko eni ‘o totongi ko ē ‘a e teemi 2 mo e ngaahi ‘apiako ‘oku

<007>

Taimi: 1950-1955

Māteni Tapueluelu : .. nau *eligible* ki ai, ka 'oku ou tokanga Sea ki he peesi 19, 'oku hā ai 'i 'olunga 'a e fakamatala 'oku pehē. Ngaahi 'uhinga liliu ki he patisetí, 'oku holo'aki 'a e patiseti 'a e Potungāué 'a e 2.3 miliona ki he ngaahi 'uhinga ko ení. 'Uluaki, to'o 'a e 2 miliona na'e hulu 'aki 'a hono 'ōmai ki he pa'anga tokoni ki he ngaahi akó. 'A ia 'oku 'uhinga 'a e motu'á ni ko e 'uhinga eni ki he tokoni ko ia ki he ngaahi 'apiakó ta'efaka-pule'angá. Ka 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā, ke ne hanga mu'a 'o ki'i fakama'ala'ala mai 'a e fo'i poini ko iá. He ko e pa'anga mahu'inga 'aupito eni e tokoni ki he ngaahi ako'anga 'a e siasí. Pea na'e ai pē 'a e faka'amu kapau na'e lahi hotau iví, pea fakakaukau'i ke to e hiki hake e tokoni ki he ngaahi 'apiako 'a e ngaahi siasí Sea, ko e 'uhingá ko e ngafa ko ení. Ko e taha'i fatongia eni 'oku tuku ki he Pule'angá, ka 'oku kau e lou 'olive ko iá 'a e siasí 'i hono fuá 'Eiki Sea.

Pea ko e kole pē ke fakama'ala'ala mai 'a e ngaahi tokoni ko iá kae pehē foki Sea ki he 'i ai 'a e poupou lahi 'a e motu'á ni ki hono fakahoko mai 'a e *drill* ko ení. Ko e *drill* eni hono 2 'oku tau fanongo ki ai Sea. Ko e me'a ia 'oku ne talamai 'a e falala'ia 'etau feinga ke tau teuteú. Ko e *drill* ko eni ki he ni'ihi 'e fakafoki mai mei muli, nau fou mai hotau kāinga ko iá, 'oku nau fihia ai lauafe. Ko e *drill* eni 'e taha ko e teuteu ki he ako pē mei 'api 'o ka fai pea tō 'a e to'u vailasi ko ení, 'o ne taa'i e 'otu Tongá ki ha tu'unga 'oku matu'aki ta'e'amanekina Sea, ka kuo pau ke fakahoko 'a e fatongia ko ení. Hangē ko ia ko e folofola 'a 'Ene 'Afió, kuo pau ke tau kumi ha founa ke hoko atu, he ko e tu'utu'uni ia 'a e Konisitūtoné, ke ako 'a e taha kotoa. Ka ko 'eku ki'i kole pē ke fakama'ala'ala mai mo e poini ko iá Sea. Ka a'u ai pē 'o ako 'i 'api, pea kei kapa pē 'a e fonuá ni 'e ha to'umahaki 'e tō, 'e ngalingali 'e fēfē 'a e sivi? Tau takitaha sivi pē mei 'api? Ke tokoni mai pē Sea 'a e 'Eiki Minisitā. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io Minisitā.

Tali ki he 2 miliona na'e to'o he Patiseti fakataumu'a ki he ngāue monomono Potungāue Ako

'Eiki Minisitā Ako : Mālō Sea ke fai pē ha ki'i feinga ke tali atu 'a e fehu'i 'a Tongatapu 4. Ko e to'o 'a e 2 milioná Sea, na'e 'i he patiseti kuohilí, 'i hono ko ē ko ē 'a e patisetí ke tokonia ko ē pa'anga 'e 700 ki he tokotaha *high school* kotoa pē, 'i he 'ako 'a e siasí. Na'e ki'i 'ova 'aki 'a e miliona 'i hono 'uluaki patisetí, pea na'e ngāue'aki ia 'e he Potungāué ki he ngaahi tafa'aki hangē ko e *maintenance*, pea ko hono fakatonutonu mai eni mei Fale Pa'angá eni hono fakasi'isi'i hifo 'aki ko eni 'a e 2 miliona.

Tali ki he fehu'ia fokotu'utu'u ngāue Potungāue Ako ki he ako taimi tō mai ai COVID-19

Ko e *drill* ko eni na'e to e me'a ki ai 'a e Tongatapu 4, ko e faka'amú foki ia Sea ke 'oua te tau a'u ki he tu'unga 'e tāpuni ai 'a e akó. Ka 'oku ou tui hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a e Tongatapu 4, 'oku sai pē 'etau mateuteú. Taimi lahi e ngaahi fonua 'i mulí, na'e 'ikai ke 'i ai ha taimi ke nau fai ai ha teuteu makehe, ka kuo 'osi a'u mai 'a e vailasí ia ki he fonuá, pea tāpuni ai pē 'a e ngaahi akó ia, 'oku te'eki ke fai ha mateuteu ia ki hono fakahoko 'a e akó ki he fānau 'i honau ngaahi 'apí. 'A ia na'e 'i ai leva 'a e talanoa 'a e Potungāué, kau pē ki ai mo e ngaahi Talēkita e ngaahi ako kehekehe. 'i he faingamālie ko eni 'oku te'eki ke ava ko eni 'a e *border* mo e fai ha ngaahi sivi me'a pehē. Na'a lava ai leva 'o fai ha ki'i *drill* ke ki'i vakai'i angé, ke nofo pē 'a e ki'i tamasi'í mo e ki'i ta'ahiné honau 'apí 'o sio angé, pē 'e fēfē 'ene ako ngāue'aki 'a e letiō, ngāue'aki 'a e *TV*, pea mo e fanga ki'i *handout* 'oku 'oatu ke 'alu mo iá, kae 'uma'ā 'a kinautolu ko ia 'oku nau ma'u e 'initanetí, ke nau lava sio he ngaahi vitiō 'oku hiki 'e he Potungāué, pē 'e anga fēfē 'a e ola hono fakahoko ko iá, fakafehoanaki 'i ha'anau ako tonu pē he lokiakó. Ko e taumu'á pē ia Sea, ko e 'uhingá pē ke vakai'i, 'a e founa ko eni e fokotu'utu'u 'a e Potungāué, 'i he fengāue'aki ko ia mo e ngaahi ako ko eni 'a e siasí, pē 'oku hā ha me'a ke to e fakalelei'i, ko e 'uhingá pē ko e feinga ke mateuteu ange. Ka 'i ai ha taimi ko ē tau pehē tāpuni 'a e akó, 'e kei lava pē 'o fakahoko.

Tali ki hono fehu'ia fokotu'utu'u Potungāue Ako ki ha taimi sivi fānau ako

Fekau'aki ko eni mo e sivi Sea, kau ia he ngaahi tafa'aki 'oku fakatokanga'i 'e he Potungāué. Konga

lahi foki 'a e fatongia 'o e Potungāue, 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he Hou'eiki Mēmipa tokolahi, ko hono fakalele ko ia 'o e sivi fakafonuá. 'A ia leva 'i he taimí ni Sea, 'oku fai 'emau... 'oku ai pē 'a e ngaahi palani kehekehe, ko e 'uhinga pē ...

<008>

Taimi: 1955-2000

'Eiki Minisitā Ako: 'O kapau ko eni 'oku tau lele atu ko eni a'u ki he fo'i *critical point* fo'i taimi pau 'oku ngali faingamālie pē pea te tau lele pē he *timeline* ko ē ke fai e sivi fakatatau pē ki he ngaahi taimi makehe ko ē he kuohilí. Kapau leva 'oku ngali faingatāmaki 'e 'i ai leva 'a e *alternative path* pē ko ha fo'i halanga fononga 'e taha 'oku fai pē ki ai 'a e talanoa mo e fokotu'utu'u 'a e Potungāue ko e 'uhinga pē ko hono fusi mai 'a e sivi ke to e ki'i vave ange ko e 'uhinga pē na'a hoko 'o fu'u lahi 'a e mahakí 'i he fonua hangē ko ia ko e *Committee Transmission* pē ko e alā me'a pehē. Ka 'oku 'i ai pē foki mo e *alternative* 'e taha pē ko e me'a 'e taha Sea ko hono feinga'i ke lava 'o tiliva 'a e sivi mo e *assignment* mo e alā me'a pehē ngāue'aki 'a e tekinolosia. Ko e pole lahi ia ko ē ki hono 'ave'aki e tekinolosia ko e 'uhinga pē 'ikai ke, 'ikai ke ma'u he tokotaha ko e fānau ako kotoa pē 'a e faingamālie ko ia ke nau *access* he 'initāneti ē 'oku ai ha'anau *computer* pē 'i ai ha'anau telefoni pē ko ha *iPad* ke lava ai 'o ma'u ai 'a e faingamālie ko ia 'oku ma'u he kakai tokolahi ke nau ngāue'aki ko ē 'a e tekinolosia. 'A ia ko e ngaahi kātoa e ngaahi pole ko ia mo e ngaahi faingata'a ko ia Sea 'oku 'omai he Potungāue ke vakai'i 'i he 'aho ko eni 'aho 30 ko e 'uhinga pē ia ke fai ha sio pē ko e hā leva 'a e hala fononga fo'ou ē ko e hā hā hala fononga 'e fakalelei'i ke tau hoko atu ai Sea ko e 'uhinga pē ke tau to e mateuteu ange na'a ai ha taimi 'e fiema'u ai ke tāpuni ai 'a e ngaahi ako e fonua. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Palēmia ka ke toki me'a mai Ha'apai 12.

Fehu'ia Palēmia tu'unga 'i ai polokalama ako maaka haohaoa mo e maaka standard

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Kātaki pē Sea he'eku ki'i fokoutua hake ki 'olunga. Ko e kamata foki ke ki'i ha'u e fiemohea ka 'oku kei manatu'i e me'a ko eni 'i he me'a mai ko ia 'a e Fika 4 pea ko u fakamālō au ki he Fika 4 he'ene 'omai ko ia 'a e founga sivi. Pea ko e 'uhinga 'oku 'ai ke u 'e ke ai ki he 'Eiki Minisitā kātaki pē 'Eiki Minisitā na'e te'eki ai ha ma'u faingamālie ke u 'e ke atu kia koe ha taimi ka ko u pehē 'oku faingamālie ke u ki'i 'e ke atu ai leva heni. 'Oku 'i ai foki e founga sivi nau fanongo ai ko e *standard* mo e *raw marks*. Ko 'eku 'uhinga ke ke ki'i fakamatala mai angé ke tau ki'i fanongo he koe'uhī 'oku 'ikai pē foki ke fu'u mahino ia kiate au pea ko hono ua na'e 'i ai e *computer system* na'a mau fekuki holo mo ia hono feinga'i e fo'i me'a ko ia ke lava 'o ngāue. Ka ko eni 'oku ke hoko mai ki he taimi ni ko 'eku 'uhinga ia 'eku fehu'i Sea ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga 'o fakamatala'i mai ke tau fanongo ki ai ko e hā 'ene tu'unga he 'aho ni mo 'etau lele atu ko ē 'i he taimi ni? Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u tui 'Eiki Minisitā Ako 'oku 'ikai ko ha polokalama silapa eni ko 'etau patiseti eni. Ka ke me'a mai pē ke fakamaama e ... ma'ama'a pē.

'Eiki Minisitā Ako: 'Io Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Osi 'i he Fale ni e 'ū me'a ni ia 'i he taimi lahi. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ako: Ko ia Sea 'oku 'ikai ke lele lelei ha polokalama fakakomipiuta ia 'a e Potungāue Ako 'oku kau mo ia he ngaahi me'a 'oku fai ki ai e sio mo e Pangikē 'a Māmaní ko e 'uhinga ke lava he 'e tokoni lahi foki e ngaahi polokalama pehe ni ki hano fakafaingofua'i hono fai 'a e akó mei he feitu'u pē. Ka ko e kau ia he ngaahi me'a fai e sio ki ai ka ko e tu'u he taimi ni 'oku te'eki ai ha *system* pehē ia 'a e Potungāue Ako.

Tali Minisita Ako ki he fehu'i fekau'aki mo e fakamaaka ngāue fānau ako

Ko e me'a ko eni ki he maaka 'oku ngāue'aki he taimi ni 'a e *grade* 'oku 'i ai e ngaahi *range of mark* 'o ma'u ai 'a e ngaahi *grade* kehekehe pea 'oku tipeni leva he *grade* 'a ia tau pehē 'oku fe'unga 'a e tokotaha ko ia ke hoko atu. 'I he taimi tatau pē Sea pē ko e tautautefito pē ki he ngaahi tafa'aki ko eni 'i hono vakai'i ko eni pē ko hono *assess* 'o e faifatongia ha ki'i ta'ahine pē ko ha ki'i tamasi'i 'oku 'osi fakalele he taimi ni 'i he Potungāue Sea 'a e fai hono vakai'i pē ko hano *assess* 'a e founga ko ē 'oku fai 'aki ko ē hono sivi'i 'o e fānau akó 'a ia hangē ko e foomu nima, ono, fitu kae'uma'a 'a e kalasi onó. Ko e 'uhinga pē eni ia ki hono sio fakalukufua sio honau *relativity* mei he fo'i *subject* ki he *subject* pē ko e hā e me'a 'oku ma'olunga ai e *subject* 'e ni'ihī ma'ulalo e *subject* 'e ni'ihī pea ko e faka'amu ia Sea ke fai 'a hono *assessment* ko eni ...

<009>

Taimi: 2000-2005

'Eiki Minisitā Ako: ... 'o tau sio ai pē ko e hā 'a e me'a 'oku tonu ke tau hoko atu ki ai he kaha'ú.

Fiema'u fokotu'u fakakaukau mei Fale Alea ki he Palani Ako ta'u 'e 5-20 ka hoko

Mahu'inga ke fakahoko atu eni Sea na'e kātaki pē na'e ngalo ko e motu'á ni ke fakahoko atu ko e ta'u 'e 15 pē ko e palani ta'u 15 'a e Potungāue Akó na'e 'osi ia he ta'u kuo 'osí. Pea 'oku lahi e ngāue 'a e potungāue he ta'ú ní ko hono hanga 'o 'omai e ngaahi tafa'aki kehekehe ke fa'u 'aki 'a e palani ako ko eni tau te tau pehē he ta'u 'e 10, ta'u 15 hoko maí. 'A ia 'oku kau ai ko eni hono fakapa'anga he Pangikē 'a Māmaní hano vakai'i 'a e tafa'aki ko eni 'o e *assessment* pē ko e sivi. 'Oku 'i ai leva mo e fo'i *study* 'e taha ke ne vakai'i 'etau *curriculum* fakahoko ai e me'a 'oku tonu ke tau ako 'i he ta'u 'e 10 hoko maí. Ko e hā e ngaahi *subject* 'oku mahu'inga ange ke fai ha tokanga ki ai 'a e potungāue? 'E anga fēfē hono sivi'i? Ko e ngaahi tafa'aki pehē 'e Sea 'oku fai e sio ki ai 'a e *study* ko ení. Fai ha sio ki hono sivi'i fai ha sio ki hono teuteu'i e kau faiakó he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e kau faiakó Sea he ko nautolu te nau faiako'i 'a e silapá.

'A ia ko e ngaahi ngāue ko ení Sea 'oku 'i ai 'enau felālāve'i pea 'oku faka'amu pē motu'á ni 'e 'i ai ha taimi 'e 'omai ai 'a e ki'i *draft* ko ha ki'i fokotu'u fakakaukau ki he Fale Aleá ki he Kōmiti Sōsialé pe ko ha ngaahi kōmiti ke tau talanoa'i ai pe ko e hā 'a e me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki

Mēmipá fekau'aki mo e akó 'i he ta'u 'e nima ta'u 'e 10 ta'u 'e 15 hoko maí. He ko e palani ko ení tau pehē ko e *road map* ia pē ko ha hala fononga ia ko ē ki he akó 'i he ta'u 'e 10 pē 15 hoko maí. 'A ia Sea 'oku mou 'ilo pē 'oku 'api'api e taimí he pooni ka ko u fiefia ke u 'alu 'o talanoa mo e Kōmiti Sōsialé pē ko ha taha pē ko e 'uhingá he 'oku mahu'inga e palani ko ení ke kau kotoa mai lukuluku fakakaukau mai he ko e 'uhingá ko e palani eni tau pehē 'oku ne mape'i mai 'a e hala fononga ko ē 'o e kaha'u ko ē 'o Tongá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Tui kuo taimi ke fokotu'utu'u fo'ou palani ngāue fonua ki he ako ke taau mo e senituli 21

Mo'ale Finau: Mālō Sea ki'i fakahoha'a atu. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki. Sea ko e, ki he motu'á ni ko e potungāue eni fika ua he mahu'inga taha he fonuá fika ua ki he mo'ui leleí 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku toka ma'u pē hoku lotó 'a e ngāue 'a e faiakó 'Eiki Sea. Ko e ngāue 'a e faiakó 'Eiki Sea ko e ngāue 'oku ou tui 'oku faka-'Otua. 'Oku 'i ai e ki'i lea 'oku pehē 'Eiki Sea ko u loto pē ke u ki'i vahevahe atu 'uhingá ke ne 'oatu 'a e laumālie mei he motu'á ni fekau'aki pea mo e akó he fonua ko eni 'Eiki Sea. Ko e ki'i fo'i *statement* 'oku pehē, "*There is no greater call than the calling of a teacher.*" **'Oku 'ikai ha ui 'e ma'olunga ange 'i he ui 'o ha faiako.** 'Eiki Sea 'oku hanga he fo'i fakakaukau ko 'ení ko u tui 'Eiki Sea 'oku piki faka-māmani lahi 'a e akó. Ngaahi fonuá kātoa 'Eiki Sea hiki vahe 'a e kau faiako *elementary school* kau ai 'a 'Amelika. Kamata ia mei he taimi 'o Palesiteni *Obama* pea na ne hanga 'o talamai kuo pau ke hiki 'a e vāhenga 'o e kau failautohí 'Eiki Sea.

Sea 'oku, ko u lave'i pē he motu'á ni 'Eiki Sea 'oku pelepelengesi e me'a ko ení koe'uhí ko e fakangatangata hotau iví ka 'o kapau 'e nofo hifo ke tau nofo hifo, 'oku ou mālie'ia he me'a 'oku me'a mai he Minisitā Akó 'a e ngata ko ē 'a e ta'u 'o e 15 *road map* he'ene fononga mai mo e tau akó 'Eiki Sea. Sea ki he motu'á ni kuo taimi ke tau hanga 'o tā fo'ou pea mape fo'ou 'etau hala fononga 'i he mala'e 'o e *education* 'i he fonua ko ení 'Eiki Sea. Tui e motu'á ni 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi me'a ia 'oku tonu ke holoki pea tukutuku atu ka tau hanga 'o e to e *re-draw* 'etau akó ke fenāpasi mo e senituli 21 'Eiki Sea.

Ko ia Sea 'oku ou 'ohake 'a e me'a ko ení pea ko u tui 'Eiki Sea fanongo tu'o lahi ta'u lahi 'Eiki Sea 'a e faifatongia 'a e motu'á ni he ngaahi pea ko u fanongoa 'e au 'Eiki Sea 'a e ngaahi fiema'u 'ikai ke ngata pē he fiema'u 'a e fānau akó ka 'oku to e 'i ai 'a e fiema'u ia 'a e kau ngāué 'Eiki Sea kau faiakó. Ko u sio ki he Patiseti ko ení 'Eiki Sea ko e 70 tupu milioná ko hono mo'oní 'Eiki Sea 'oku 'i he tui 'a e motu'á ni 'oku 'ikai foki ke fu'u taau ke tau hanga 'o to e liliu 'a e ngaahi fiká koe'uhí he kuo 'osi fakatoka mai ia 'e he 'Eiki Minisitā pea mo e kau taki he akó 'Eiki Sea. Pea 'oku 'ikai foki ke natula ...

<002>

Taimi: 2005-2013

Mo'ale Finau: ... 'oku tau hanga 'o fu'u 'ohofi 'a e ngaahi fika 'oku 'omi faka-patiseti ki hono langa 'aki ha fonua. Koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e Pule'angá 'o e 'aho ke nau hanga 'o

‘omai ‘a e ngaahi fika ko ia pea ‘omai leva ia ki he Fale Alea tau fānongo ki ai ‘a e kakai e fonua. Pea ‘oku tau hanga leva ‘o fakamaau’i ‘enau taukei ko ē mo ‘enau tataki pea ‘oku faingōfua pē me’a ko eni ‘Eiki Sea.

‘Oku lahi e ngaahi me’a ia heni ‘oku ou loto ke u hanga ‘o ‘oatu ko ‘eku fakakaukau, ka kuo u mānavasi’i ‘Eiki Sea, ‘e talamai ia ko e me’a ia ‘amautolu. Pea kuo ke mea’i ki ai ‘Eiki Sea ki he ngaahi fili ‘o ‘etau ‘i Fale ni ke fakahoko ‘etau tīpeiti. Ko ia ai ko e ki’i kole te u fai ‘Eiki Sea, ‘oku nounou pē. Mei he lau miliona ko ē ‘oku ai e ngaahi me’a pē ‘i loto ‘oku ou kole pē ‘e au ‘Eiki Sea ki he ‘Eiki Minisitā, he kuo u tui pē au ‘oku ‘i ai pē hono Patiseti. Ko e taha ‘a e kole ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga sai pē, tau mālōlō.

Mo’ale Finau: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘UHINGA ko ‘etau taimi. Mālōlō ka mou toki me’a mai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<003>

Taimi 2025-2030

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki mou laumālie lelei ko ‘etau lōloa mo ‘etau tuku ‘i he pōó ni ‘e makatu’unga pē ‘iate au. ‘Ikai ke to e fai ha mou loto, faka’osi mai ‘e Tongatapu 12, kātaki Ha’apai, me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, Sea ‘oku ou tu’u pē ‘i he ki’i miniti pē ‘e taha. ‘Oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘Eiki Sea kuo kakato ‘a e me’a ia na’a ku ‘uhinga au ki ai ‘eku fakamalanga ‘aku ia Sea, ko e fokotu’u pē ē pea mo e kole pē, hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘Eiki Sea, faingata’a foki ke tau liliu ha ngaahi fika heni, koe’uhí ko e ke ‘oua ‘e fehalaaki ‘a e ngaahi palani mo hono fokotu’utu’u ‘Eiki Sea.

‘Oku ou kole pē au ia ki he ‘Eiki Minisitā Sea, ‘i hono mafai ‘i he ngaahi polokalama ko eni ‘oku ‘asi ko eni ke fakatokanga’i ange mu’a ‘a e ngaahi me’a ‘oku fiema’u ‘Eiki Sea ‘i hoku vahefonua ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke u fu’u ma’u au ki he ngaahi vāhenga kehe, kā ko e vahefonua ‘o e motu’a ni ‘Eiki Sea, ‘oku ou ki’i tokanga ki ai. Pea he’ikai ke u pu’aki atu heni ‘Eiki Sea te u toki lele atu pē au ia ki hono ‘ofisi ‘Eiki Sea. Teu toki lele pē au ki hono ‘ofisi ‘o hū ki ai, koe’uhí he ‘oku ‘osi ‘eku fakamalanga ‘a e motu’a ni neu lave ‘anenai kihe mahu’inga ‘o e faiako. Hanga pē ‘e he fo’i sētesi ko ia ‘Eiki Sea totonu ke ne hanga ‘o fakatonutonu ‘a e ngāue ‘oku fai ‘e he fonua ni ki he ako. Ko e ako ‘i he senituli ko eni ‘Eiki Sea kehe ia mei he ako ko ē ‘aneafi. ‘I he ‘aho ni ‘Eiki Sea totonu ke tau fakatokanga’i ‘a e ngaahi ta’au ‘o e taimí pea mo e ngaahi tekinolosia mo e ngahi me’a kātoa ko ia ke ne hanga ‘o fakaivia kitautolu ke lava ‘aonga ‘a e koloa tau tuku ko ē ki he ako.

Ko ia Sea ‘oku ou fakamālō atu pē au ki he ‘Eiki Minisitā mo kole ki ai teu toki lele atu pē au ia ‘Eiki Sea ‘apongipongi mo ‘eku ngaahi fokotu’u ‘e 3 ‘Eiki Sea ki he Vahefonua Ha’apai, pea ‘oku ke ‘osi mea’i pē ‘Eiki Sea, kā ‘oku ou fakamālō ‘i he fu’u fo’i patiseti ko eni ‘oku ‘omai ko eni, ki’i me’a pē ‘e taha ‘Eiki Sea faka’osí ‘oku ou tokanga ki he fika ko e 16 ko e fo’i 16 ki he faiako pea mo e 22 ki he faiako ‘e taha. ‘Eiki Sea ko e mata’i fika mahu’inga ia, koe’uhí he ‘oku ne hanga ‘o tala ‘a e kavenga mafasia ‘oku uesia ‘e he faiako ‘i he taimi ko ē ‘Eiki Sea ‘oku fu’u tokolahi ai ene kalasí kae toko taha pē ‘Eiki Sea. Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘oatu pē ‘a e pou pou ko ení ki he ‘Eiki Minisitā, mālō ē ma’u faingamālie Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Tongatapu 1.

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki.

Sea Kōmiti Kakato: Lava pē pea ‘alu ki he tēpile Hou’eiki ki he Fakafofonga Nōpele Tongatapu ‘Uluaki.

Tali Tongatapu 1 ki he founa maaka ngāue’aki maaka totonu mo e maaka ‘enisinia’i

Siaosi Pōhiva: Sea ko e fehu’i na’e fai ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘anenai ko e fehu’i mahu’inga he ‘oku felāve’i tonu ia pea mo e vouti ko eni. Kā ‘oku ou ‘osi teuteu ‘e au ‘a e pepa ai toki ‘oange ‘a e faingamālie pea toki ‘oange ke me’a ki ai Sea. Kā ‘oku ou loto pē ke ke u hanga ‘o fakamā’opo’opo ki’i fo’i tali nounou pē ‘ai ‘ene fehu’i, ko e hā ‘a e kehekehe ‘o e *standardization* pea mo e *raw mark*. Ko e *standardization* ko e maaka ‘enisinia’i, pea ko e *raw mark* ko e maaka totonu ia. Sea ‘i he peesi 252 mo e 253 ‘oku ‘asi ai ‘oku holo ‘a e fakapa’anga ia ‘a e fakapa’anga ia ‘o e va’a *assessment* pē ko e va’a sivi ‘aki ‘a e 8 kilu, peesi 252. Ko e 253, ‘oku holo ‘aki ia ‘a e 3 kilu ‘a e va’a ko ē ki he silapa. Ko e akó Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i va’e fakava’e lalahi ‘e tolu. ‘Uluaki ko e silapa, ua ko e faiako, tolu ko e sivi ...

<005>

Taimi: 2030-2035

Siaosi Pōhiva: ...Kapau he ‘ikai ke potupotu tatau ‘a e fo’i fakava’e ko eni ‘e tolu ‘e palopalema ‘a e ako ‘i he fonua. ‘I he ‘Esitimeti ko eni ‘oku ‘omai ‘oku lahi ‘a e ngaahi fakamole ki he ngaahi sēvesi pē hono tokanga’i ‘a e fo’i pou ko eni ‘e tolu, ‘a e silapa, sivi mo e faiako. Ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ko e holo ko eni ‘a e fakamole ki ho ongo pou mahu’inga ia ‘o e ako, ‘uluaki ko e silapa, ua ko e sivi.

Ko e motu’a ni foki Sea na’a ne fakahoko pē na’e taki ‘i he va’a ko ia ‘i he ngāue’anga ‘i Fisi fekau’aki pea mo e sivi pea mo e silapa. Pea na’a ku kau ‘i hono tataki ‘a e ngāue na’e fakahoko ki heni ‘i he Pasifiki ‘o kau ai ‘a Tonga ni ‘i he 2015 pea ‘oku ‘i ai ‘eku taukei ‘i he tafa’aki ko ia na’e fehu’i mai ai ‘a e ‘Eiki Palēmia. To e ‘i ai ha faingamālie ‘amui ange ‘e toki fai ha talanoa ia ki ai kā ‘oku faka’amu au ke tau talanoa tautolu ‘i he ngaahi fika ko eni. Ko u fakamālō atu au ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he fika ko eni ‘oku ‘omai pea mo e ngaahi faka’uhinga ‘oku ‘omai. Ka ko u loto ke u lave pē ki heni na’a tokoni ia ki he langolango ki he fatongia ‘i he ako ‘i he fonua ni.

Na'e 'osi fai 'a e fakalelei pē ko e *reform* ki he silapa pea mo e sivi 'i he *secondary school* pē ko e *high school*. Pea na'e 'osi 'i ai 'a e ola na'e me'a ki ai 'a e fonua na'e 'i ai 'a e fakalaka pē ko e ki'i fakalaka 'i he ola e sivi 'i he ngaahi ta'u kimui ni mai. Ko e holo ko eni Sea 'oku ne fakahā mai ia hangē 'oku 'osi ko e holo ko eni 'a e Patiseti ko eni 'Esitimeti ko eni ki he ongo va'a ko eni hangē 'oku ne fakahā mai ia kuo 'osi lelei 'a e va'a silapa ia pea mo e va'a sivi, kā 'oku ou loto ke u 'oatu ke taki 'eku tokanga ki heni. 'I he *primary* ko e tafa'aki mahu'inga eni ia 'i he ako kapau 'e mateuteu lelei pē 'a e fānau ako ia 'i he *primary* 'e si'isi' 'i 'etau to e hela 'atautolu mo e fakamole lahi ki he ako 'i he *high school*.

Kā ko e me'a eni 'oku hoko 'oku toki sivi pē 'a e fānau ia he kalasi 6, me'apango 'ene tu'o taha pē 'a e sivi he 'oku toki fakatokanga' i pē ai 'a e tōnounou 'a e ki'i tamasi' i ia na'e hoko 'i he kalasi 1 pē kalasi 2 'o fononga hake ai pē ia mo e fo'i palopalema ko ia 'o toki fakatokanga' i pē ia he sivi kuo tōmui. Ko e ki'i *statistic* ko ē ki he lava he sivi 'i he kalasi 6 ki he *high school* 'oku meimei pēseti 'e uangofulu ki he tolungofulu 'a e kau lava, 'a ia ko e fa'ahinga eni kuo 'osi mateuteu ko e fa'ahinga pē 'oku 'osi mateuteu ke nau hoko atu 'enau ako 'i he silapa ko ē 'o e *high school*. Ko e pēseti 'e fitungofulu ki he valungofulu mahino mai he sivi hū ko eni *high school* na'e 'ikai ke nau fe'unga pē te nau taau ke nau hiki ki ha silapa 'oku ma'olunga ange, kā 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku hoko Sea he 'oku 'ikai ke pehē ko e fa'ahinga pē ia 'oku pēseti 'e 20 pē pēseti 'e 30 'oku lava ke hū ki he *high school* 'e 'osi ange ta'u ia 'oku meimei pēseti 'e 80 ia hū kātoa ia ki he *high school* 'alu atu e ni'ihi ki he ngaahi ako 'a e siasi, to'o 'a e kakai ko ē 'oku lava ki he ngaahi ako 'a e Pule'anga, pea ko e tokolahi 'a e fa'ahinga ko ē na'e 'ikai ke lava kae kei hū pē ki he *high school* 'oku nau o nautolu 'o faingata'a' ia ai 'a e ngaahi ako 'a e ngaahi siasi.

Ko e fo'i palopalema Sea he ko e silapa tatau pē 'oku ako' i'aki 'a e fa'ahinga ko ē na'e lava pea 'osi mateuteu ko ē ke nau ako ko ē 'i he *high school* ko e silapa tatau pē ia 'oku ako' i'aki 'a e fa'ahinga ko ē na'a nau tō kā 'oku nau hiki hake ki he *high school*. Pē kuo 'i ai ha mateuteu 'a e Pule'anga pea mo e ako ke nau hanga 'o *address* 'a e *issue* ko ia he 'oku hoko pē eni ia 'i he ta'u ki he ta'u lava pēseti 'e 20 ki he *high school* pē ko e pēseti 'e 30 kae 'osi ange 'oku meimei pēseti 'e 70 ia nau hiki kātoa pē nautolu ia ki he *high school*....

<007>

Taimi: 2035-2040

Siaosi Pōhiva : .. Ko e me'a ia 'oku faingata'a'ia ai e *high school*, ko e 'ikai ke tau lava fakalelei' i 'a 'etau silapá, pea mo e faiakó pea mo e sivi 'i he ako lautohi Pule'angá. Faka'amu pē, ko u tui pē 'oku 'osi 'i ai ha ngāue ki ai, pea mo ha palani ki ai 'a e Potungāue Akó. He ko e palopalema ko eni kuo hoko mai ia. Na'e hoko mai ia ta'u 'e 10 tupu kimuí ni maí. 'Ikai ke ngata aí, ka 'oku 'asi ia 'i he taimi ko ia 'oku hū ai 'a e tamaikí ko ē ki he *high school*. Fo'i peseti 'e 100 ko ia 'oku nau hū ki he *high school*, meimei ko e peseti pē ia 'e 30 'oku nau a'u ki he *form* 6. Ko e peseti 'e 70, nau pulia nautolu he fo'i vaha'a taimi ko eni. 'A ia 'oku fatongia 'aki ia 'e he ngaahi *vocational*, 'enau hū mai 'o hangē ha fu'u kupengá 'o fakatali hake 'a e peseti 'e 70 ko eni, 'oku 'ikai lava ke nau a'u ki he *form* 6 pea mo e *form* 7 'i he ngaahi ako'anga ma'olungá.

'Oku ai mo e me'a 'e taha 'oku tokanga ki ai, koe'uhi ko e holo ko eni 'a e fakamole ki he ngaahi totongi koloá na'a ku fa'a lave ki aí. 'Oku lahi taha, lahi e ngaahi lokiako 'i hoku vāhengá, 'oku 'osi

totonu ke fai ha fakalelei ki ai. Ko u tui pē 'oku kau he ngaahi tokoni ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, 'anenaí.

'I he tafa'aki ko ia ki he *vocational* pea mo e *tertiary*, na'u ma'u faingamālie he ta'u kuo 'osí, 'i he'eku kau atu ki he Poate ko eni 'o e *Tonga Qualification Board*, ki he ngaahi 'a'ahi ki he ngaahi ako *vocational* 'i Tongá ni. Ko e me'a kō ia na'e fakatokanga'i 'e he motu'á ni, ko u tui pē 'e ala tokoni ki ai 'a e Minisitā Ako mālōlō pehē ki he Minisitā Ako lolotongá, 'a 'etau ma'u 'a e ngaahi *resources* lahi, 'i he ngaahi ako'anga *vocational*, kae 'ikai ke faka'aonga'i ia.

Te u fakatātā 'aki eni. Ko Hango ko e 'apiako ia kuo 'osi fe'unga ke ako'i mo teuteu'i ai 'a hotau kakai ki he ngoué. Ka ko e fo'i 'imisi' eni. 'Oku tokolahi ange 'a e kau ako ia mei muli 'oku ako 'i Hangó, 'i he kau Tonga 'oku nau ako aí. 'Oku ou tui au 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku lahi 'i he akó 'oku tonu ke fai 'a hono vakai'i fakalelei. Mau 'a'ahi atu ko ia ki Hangó, lahi 'aupito e kekelelé, pea 'oku ou 'ilo 'oku ai e *issue* ia 'o Hango, 'o 'ikai ke lava 'o mo'ui faka-*finance* fakapa'anga 'a e 'apiakó. Ko e taimi eni 'oku totonu ke tu'u mai ai 'a e Pule'angá, ko e ongo lou 'olivé ia 'o tokoni'i 'a e ngaahi ako pehē ní, he ko e teuteu'i pē ia 'a e kakai 'o e fonuá. Ka ko e me'a eni ia 'oku hoko 'oku 'asi mai, 'oku to e hanga pē 'e he Pule'angá ia 'o to e fakahoko e ngaahi ako polokalama tatau, 'i Tongá ni 'o mole ai e faingamālie hangē ko e laú 'o to e *duplicate* e *resources* ia na'e mei 'alu kātoa pē ki Hango. Feinga 'a Hango ke fakalele 'enau ngaahi polokalama BA...

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, tapu pē mo e Seá..

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Fakahā Pule'anga lolotonga tokoni'i \$700 fakafo'i 'ulu ngaahi ako siasi

'Eiki Minisitā Polisi : Ko 'eku 'uhinga pē 'eku fokoutua haké, koe'uhí hangē ko e fakamalanga ko eni 'oku faí 'Eiki Sea. Hangē ko e taimi, hangē ko eni ko 'ene toki 'osi 'ene fakatātaa'i mai 'aki 'a Hango . 'I he anga ko ia 'eku fanongo ki he malangá, hangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni ia 'a e Pule'angá, 'i he'ene pehē ko e taimi eni ke tu'u mai ai e Pule'angá. 'Eiki Sea, 'oku lolotonga tokoni e Pule'angá, pa'anga 'e 700 ki he fo'i 'ulu ki Hango. Ko e 'uhinga pē 'eku 'ohaké 'aku ia Sea, he 'oku hangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngāue 'a e Pule'angá 'e fai, ka 'oku lolotonga fai. Pea ko 'eku ma'ú 'oku 700 pea kapau 'oku ai e kalasi 'e taha 'oku 'alu hake ia 'oku 1000 tupu. Ka ko e 'uhinga 'eku 'ohaké, ke fakapalanisi pē mu'a 'a e malangá, 'oku fai pē 'a e ngāue 'a e Pule'angá.

Sea Kōmiti Kakato : Mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e 'uhinga pē 'eku tokanga ki aí koe'uhí he 'oku taki hala'i, 'a e fanongo 'a e kakai 'o e fonuá. Kātaki fakamolemole pē Fakafofonga, pea ko e me'a 'e taha 'oku hangē 'oku tokanga ki ai, hangē ko eni ko e fehu'i na'e fai ko ē 'e he 'Eiki Palēmiá...

<008>

Taimi: 2040-2045

'Eiki Minisitā Polisi: ... 'oku ou tui ko e fehu'i 'oku mahu'inga ka 'oku 'ikai ko hono taimi eni. Na'e tonu ke fai ia 'i he Fakamatala Patiseti ke ho'ata ai 'a e ola 'o e akó. Ko 'etau ōmai 'a, ko e taimi ni ko 'etau hanga 'o vakai'i pē 'oku ai ha tokoni 'a e Pule'anga hono fakapa'anga. Ko 'eku kole pē 'a'aku ia Sea pea u kole ki he Fakafofonga ke 'uhī ke tau foki mai mu'a ki hē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki he'etau fika ko eni 'oku fai 'aki 'etau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni 'aupito.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka ko e anga pē ia e tokoni Fakafofonga. Kātaki fakamolemole ka ke foki mai mu'a ki he'etau me'a. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pōhiva: Pea te u muimui atu pē ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki Fakafofonga mo malanga pē pea taimi'i lelei ho'omou malanga ko e 'uhinga ko 'etau taimi. Hangatonu pea 'alu pē ki he fika.

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea. 'I he ngaahi ta'u ko ē kimui ni ko 'etau kau 'alu ko ē ki Alafua mahalo 'oku toko tolu pē pē toko fā kae tokanga'i 'oku 'i ai 'etau *subsidy* 'oku 'i ai 'etau 'inasi 'oku totongi ki he 'univēsiti ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko 'eku fakatonutonu atú 'Eiki Sea ko e patiseti eni 'o e 20/21. 'Ikai ke tau to e lave tautolu ki ha me'a he ta'u kuo hili. Tau tokanga ki he fika ko eni mo e ngāue ko eni he ko eni te ne hanga 'o taki hotau hala fononga.

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e fakatonutonu Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi: 'I he patiseti ko eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai pē ho'o me'a Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Mālō na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ki he *subsidy* pa'anga 'e 700 fo'i 'ulú. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ke toki tali mai 'e he Minisitā Akó pē kuo fakalelei'i 'a e founa ngāue ki heni he 'oku kei tali 'a e hopo 'a e matāpule na'e faka'ilo ia ki he maumau'i 'a e me'a ko eni fekau'aki mo e *subsidy* ki he akó. Pea 'oku talitali 'a e hopo ko ia ke toki fakahoko.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko 'eku fakatonutonu atu pē Sea ka 'oku ai ha me'a he Fakamaau'anga 'oku 'ikai ngofua ke tau lave tautolu ki ai 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni ia 'oku 'ikai ke ai ha fekau'aki 'a e Fale ni pea mo e Fakamaau'anga Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ‘a e Fakamaau’anga ko ‘eku ‘eke pē ‘a’aku pē ‘oku ‘osi fai ha ngāue ke fakatonutonu e founa ngāue ko eni he *subsidy* ki he ngaahi ako he ‘oku 500 ki he fo’i ‘ulu pea ‘oku manavasi’i na ‘oku to e tafe atu ai ha ngaahi pa’anga ia kapau ‘oku ‘ikai ke maau ‘a e ngāue ki he tokoni ko eni ki he ngaahi ako.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō tali mai ‘Eiki Minisitā kae fakamā’opo’opo mai e Tongatapu Fika 1. Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fakatonutonu pē ‘oku ‘osi fakatonutonu Sea, ‘oku ‘i ai pē founa ngāue ia ‘a e Pule’anga pea mo e Potungāue Ako ke fakahoko ‘oku kei tu’u pē Potungāue ia ko ia. Pea ‘oku faka’ofa’ofa pē ‘a e founa ‘oku ‘ikai ke’i ai ha *system* ia ‘Eiki Sea ‘e pēseti ‘e 101. Ko e *system* kotoa pē ‘oku malava pē ke pā’ūsi’i kapau ‘oku fie pā’ūsi’i ha taha. Ka ‘oku ‘osi faka’ofa’ofa pē founa ngāue ia ke ne malu’i ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ko ē ki he malu’i ke fakapapau’i ‘oku fakahoko totonu e ngāue ‘oku fai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Fakamā’opo’opo mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pōhiva: Mālō. Fakamālō atu ki he Minisitā he ako ta’etotongi ko eni kuo faí. Fakatauange pē ‘e ‘i ai ha taimi te tau a’u ai ki ha kuonga kuo ta’etotongi e akó mei he kalasi tahá ‘o a’u ki he ‘osi ‘a e *secondary*.

Ko e ki’i me’a ‘e taha ko u fie lave ki ai ko e ako *maritime* me’a hifo ki he peesi, Sea ‘oku si’isi’i e fakamole ko ē ‘oku ‘ave ki ai hangē ia ha faka’ilonga ‘oku mate ‘apiako ko eni Sea ka ‘oku kau eni he ‘apiako ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ki he fonua. Ko e ngoue pē pea mo tahi kae hangē ‘oku tāsīsī pea maté ‘a e ongo ‘apiako ko eni ‘e ua ‘a e ‘apiako ngaahi ako ki he ngoué mo e ako ki he folau tahí. Ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a lahi ‘a e motu’a ni ko e hā hā founa te tau lava ‘o fakaaakeake ‘a e ongo ako’anga ko eni he ‘oku mahu’inga ke kumi ngāue ‘a hotau fu’u kau ta’ema’ungāue tokolahi. Ko e ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko au ‘oku ou poupu au ki he ‘Eiki Minisitā Polisí. Foki mai koe ki he voutí he ta ko ena na’a ke ‘i he polokalama kae ‘ikai fai mo ke ‘ai e me’a ko ia ke tau sai mo e fakahela ka ke toki me’a mai ‘o toki ‘ai mai ki he Pule’anga ko eni ‘oku ki’i taka fakapiko’ia tama au he fanongo he me’a ko eni he ko e kau e me’a ko eni nau ‘eke he ta’u lahi kae loi pē kae me’a mālīe ‘ene mai ki he Fale ni ke mea’i he Fale ni tā na’e ‘i he polokalama, ‘oku ‘i ai e sēniti ‘oku toe tonu ke mou ōmai ‘o faka’osi ho’omou me’a na’e ‘ai ‘i hē he Potungāue Ako. Foki mai ki he’etau fakafō’i voutí kuo fuoloa e po’ulí ...

Siaosi Pōhiva: Sea te u ki’i fakatonutonu e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni e Minisitā ...

Taimi: 2045-2050

Siaosi Pōhiva: ... ‘o ...

Sea Kōmiti Kakato: Foki mai ki he’etau voutí Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Me’a mai hetau voutí he me’a ko eni ‘oku fakahingoa ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Pea ko u kei ‘oatu taimi pē ki he Feitu’ú na ko e ‘uhingá ko u tui pē ‘oku meimeí a’u mai ho malangá ki he voutí. Me’a mai.

Tokanga ke faitokonia pō ako e fānau he Pule’anga

Siaosi Pōhiva: Mālō. Sea ‘oku ‘i ai e fakamole lahi e ngaahi koló ko e pō ako. Ko e taha e palopalema homau vāhengá ko e ‘ikai ke ma’u ha feitu’u lelei pē ko ha ‘ātakai lelei ke ako ai e fānau ‘i ‘apí. Pea ko e kole pē eni ia ki he Minisitā Akó na’ a lava mu’a ke faka’atā ha fo’i houa ‘e taha pē houa ‘e ua he ngaahi ako’angá. Ko ha tokotaha pē ke ha’u ki ai ‘o supavaisa kae ō atu e fānau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha naunau lelei pē ko ha ‘ātakai lelei ke ako ‘i he ngaahi vāhengá ‘o faka’aonga’i ‘a e maama pea mo e tesi ‘i he ngaahi ako’angá. ‘I he’eku vāhengá ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ‘o e ngaahi fāmili ‘oku tangutu pē ki’i tamasi’í mo e ki’i ta’ahiné ‘o ako ‘i he loto falé ‘i lalo pea ‘oku felue’aki pē kakaí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i ‘ātakai lelei. Ko ia ko e taha ia ‘a e ngaahi kole atu ke fakakaukau’i mo ai na’ a lava ‘o totongi pē ha faiako pē ko ha tokotaha ko e fo’i supavaisa pē. ‘Oku ‘ikai ko e to e faiako ‘i he ngaahi ‘api lautohí fo’i houa pē ‘e taha tautautēfīto ki he ngaahi taimi ko eni ‘oku ofi atu ai ki he siví. Hangē pē ko e ngaahi pō akó fakatokanga’i ko e ngaahi holó ‘oku ‘ikai fe’unga ia ke fai ai hano faiako’i ha ngaahi lēsoni kehekehe ‘e nima pē ono pē lahi hake ka ‘e faingamālie ha fo’i houa ‘e taha pē houa ‘e ua ‘i he ngaahi ‘apiako lautohí ‘i he ngaahi koló ke fakahoko ai ‘a e ngaahi polokalama ako efiāfi ko ení.

Faka’osi pē ko u hangē ko e me’a na’ a ke me’a ki ai ‘e Minisitā ‘a e mahu’inga ko ē tekinolosía ki he akó kapau ko e tu’u ‘i he kaha’ú ‘e uēsia e fonuá ni ‘e he KŌVITI pea lava ke fakahoko pē akó ‘i he founa ‘i he letiō mo e televīsone. Faka’amu ‘e lava ‘o fakakakato ha ngāue ke a’u atu ki he ngaahi tukuimotú ‘a e fa’ahinga fetu’utaki ko ení kae ‘oua ‘e si’i li’ekina kinautolu ‘i he ngaahi faingamālie ‘oku ma’u ‘e he kakai pē ‘oku ‘osi tu’umālie mo e kakai pē ia ‘oku faingamālie ke ako’i ai ‘enua fānaú. Ko ia pē ‘a e ki’i me’a ‘oku ou lave atu ki ai he taimí ni peá u fakamālō atu pea ko u fokotu’u atu ai pē Minisitā Ako.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele.

Fehu'ia 'a e vahe e kau ako Kolisi Fakafaiako

Lord Tu'ivakanō: Sai pē kae toki me'a 'aki he Minisitā 'oku 'i ai pē ki'i fehu'i ko eni mo e, tapu pē mo e Feitu'ú na Sea kae'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Sea ko e fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā. 'I he kuohilí na'e, koe'uhí foki ko e kau ako Kolisi Fakafaiakó na'e fa'a 'i ai 'enau *allowance* kae 'ikai ke u fakatokanga'i pē 'oku to e fakahoko atu. Ka ko e taha foki ia 'a e ngaahi me'a 'oku tokoni ki he kau teuteu'i ko eni e kau faiakó. He ko e taha foki e ngaahi palopalema Sea 'o e potungāué mo e fa'a lāunga mai mei Tokelau 'a e si'isi'i ko ē 'a e kau faiakó. Pea ko u tui ko e taha e ngaahi me'a kapau ko eni 'oku lava pē 'o tokoni ki he ngaahi siasí 'a e tekinikalé 'oku 1200 ki he 'ulu pea 200 ki he ngaahi ako 'a e siasí. Pea 'oku to e 'i ai pē mo e ngaahi tokoni kehe ka ko u tui kapau 'oku te'eki ai ke lave 'etau fānau ako Kolisi Fakafaiakó ke kole pē ki he 'Eiki Minisitā na'a lava ke nau kau ke to e fakafoki pē he na'e fa'a tokoni 'aupito kia kinautolu. Ka 'oku fakafiefia 'aupito 'Eiki Minisitā ko u tui mahalo 'oku ke toki ma'u eni e lakanga totonú pea ko u tui pea 'oku taau pē mo koe.

Sea 'oku 'i ai 'a e fiefia lahi 'oku fakatokanga'i 'oku tokolahi e kau *student* heni. Ko e me'a pē ko e Fakafofonga mei Niuá he kapau na'e 'i he Tonga *High* ko e taa'i lahi 'aupito ka 'oku 'i ai 'a e fiefia 'oku 'i heni e tokolahi pē kau *student* ka ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā 'a e fokotu'utu'u 'oku faí. 'Oku mahino pē 'a e fo'i ...

<002>

Taimi: 2050-2055

Lord Tu'ivakanō: fo'i kongá ko eni 'i loto 'oku fa'a, 'a e 14 ki he 18. 'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha polokalama ka ko u tui na'a lava pē ia ke fokotu'utu'u 'a e tamaiki ko ē 'oku fa'a *drop out* na'a lava ke fa'u ha polokalama fakatekinikale 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a 'oku nau manako ki ai. Na'a lava pē ke fakakaukau'i 'e he Potungāue Silapá ke na'a lava ke tokoni atu kia kinautolu pea toki ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ke u ki'i tokoni atu ki he 'Eiki Nōpele. Ko e ki'i tokoni pē 'a'aku ki he Feitu'u na he taimi na'a ke kei faiako ai. 'Oku ke me'a hake ki he tuai 'etau ngāue he taimi ni ko ho'o kau *student*. Kovi 'aupito 'aupito ho kau *student* he taimi na'a ke faiako mahalo na 'oku kau e Feitu'u na he faiako na 'oku pehē ai 'etau fānau ...

Kole ke muimui'i Pule'anga alea mo Siaina ke tokoni'i ako'anga Fokololo

Lord Tu'ivakanō: Hangē pē ko 'eku fa'a taa'i koe. Pea ko ia 'e Sea ko e toki kole atu pē ia koe'uhī na'a lava ke fakakaukau'i ko u tui mahalo pē na'e 'i ai foki 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he 'etau *maritime school*. Pea ko u tui pē mahalo na 'oku ke 'osi mea'i pē na'e 'osi 'i ai 'a e fokotu'utu'u 'a e *twinning program* pea mo e *Guangzhou University Maritime* pea ko 'eku kole atu pē na'a lava ke muimui'i ia ke fakahoko he 'oku 'osi mateuteu pē 'a e 'Univēsiti ia ke fai 'a e fengāue'aki pea mo e *Maritime* he ko u tui 'oku tō lalo 'aupito 'a e Fokololó ka 'oku tonu ke fakafoki ki he tu'unga he kapau na'e kei 'i Siamane ko u tui he 'oku tokolahi 'aupito 'etau tamaiki mei Ha'apai 'ikai ke ngata ai ko Vava'u mo Niua 'oku nau fu'u, kau lelei 'aupito 'enau faifatongia 'i he 'alu tahí. Pea ko ia ko u tui ko e taha ia 'a e ngaahi me'a 'e lava ke ma'u ai pē mo'ui mei

Tokelau kapau 'e to e vakai ia 'Eiki Minisitā 'a e ngaahi me'a ko eni he ko u tui pē 'oku ke 'osi mea'i pē 'e koe ka ko e kole pē ia Sea fokotu'u atu.

Fokotu'u pē 'e malava Pule'anga fakaa'u tokoni fakafo'i 'ulu ki he ako ngaahi siasi ke 'inasi ai fānau ako

Sēmisi Sika: Sea, ke ki'i si'isi'i pē. Ko u fakamālō pē au ki he 'Eiki Minisitā mahino pē 'etau pou pou kimu'a pea toki fakamatala 'e he 'Eiki Minisitā ia e 'ene vouti heni tau sio pē tautolu 'i tu'a 'a e lele 'i matangi e fokotu'utu'u ia 'a e Potungāue Akó. Tau sio kātōa pē 'o 'ilo'i. Pea 'oku 'i ai pē mo e ki'i me'a pē 'oku ou fiema'u ke kole ki he 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e ngaahi polokalama ako ko eni hoku vāhenga toki kole ia 'amui. Ko e meimei ko e me'a tatau pē ko e ngaahi kole tokoni pē he ngaahi *GPS* ko eni hotau ngaahi vāhenga ko e me'a pē ko u loto ke fakama'ala'ala pē ko e lolotonga ko eni 'etau lave ko eni ki he *subsidies* ngaahi tokoni ko eni ko ē fakafo'i 'ulu 'a ia kapau 'oku pa'anga 'e 700 ki he fo'i 'ulu ki he ngaahi ako *high school* 'oku 'i ai foki 'a e ako ia 'a e Siasi he Siasi ko eni 'a Sisū Kalaisi Kau Mā'oni'oni ki he Ngaahi 'Aho Kimui ni. 'Oku nau faingamālie pē kinautolu pea ko 'enua *policy* pē ia 'a nautolu ke 'uhī ke nau tali 'a e ngaahi tokoni ko eni 'a e Pule'anga pea 'oku tau tā'imālie ai pea 'oku tau faingamālie ai.

Ko e anga pē 'eku fakakaukau Sea 'ikai ko 'eku fakakaukau 'a'aku ia ko eni koe'uhī ko e mātu'a pē ko e fānau pē ko e kolisi tutukú ko e anga pē 'eku fakakaukau ko e fo'i tufutufa ko eni hangē ko e ke fakamahino'i angé ko hono tokoni'i 'o e siasi 'o e ngaahi siasi pē ko hono tokoni'i 'o e fānau. Kapau leva ko e tokoni'i 'o e fānau ko 'eku fakakaukau Sea 'oku totonu pē ke lavemonū pē 'a e fānau ko ē he 'apiako ko eni 'oku faingamālie 'uhī kapau 'oku tufa fakafo'i 'ulu pa'anga 'e 700 ki he ki'i tamasi'i ako kotokotoa pē 'i 'Atele pē ko Kolisi Fefine pē ko 'Apifo'ou, Lavengamālie 'oku totonu pē ke fai tatau ki Liahona pea mo Sainehā. Ko e anga pē 'eku fakakaukau koe'uhī ko u sio atu au ko e tufotufa fakafo'i 'ulu. Mahino foki 'a e fakahinohino ia 'a e Siasi he 'ikai ke nau tali 'e nautolu 'a e tokoni ka 'oku tuku mai pē ia ki he Pule'anga ke fai 'aki 'a e ngāue. Ko 'eku kolé na'a, 'e malava ke 'i ai ha fa'ahinga fokotu'utu'u ke 'ave hangatonu pē ā ia ki he fānau ko eni ke tokoni ki he 'enua fononga mai ki he ako ko e naunau, ko e totongi ako mo e ngaahi me'a kotokotoa ko ia. 'E ai ha fa'ahinga faingamālie ke fai hano fakakaukau'i ha fa'ahinga me'a ke tau tufa ke a'u kātōa 'a e 700 ki he ki'i tamasi'i kotokotoa pē?

<009>

Taimi 2055-2100

Sēmisi Sika: 'Oku 'i ai foki 'a e totongi ako 'a ia kapau ko e 700 na'a 'omi kongā pē ā koe'uhī ko e totongi ako he 'oku 300 tupu pea tuku pē ā ha kongā, kaekehe pē ke lave 'a e ki'i tamasi'i kotokotoa pē 'i Tonga ni 'i he ngaahi tufa 'o e 700 ko eni.

'Eiki Minista Pa'anga: Sea kau ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga fika 2 he 'oku ki'i lōloa pea 'oku mā'u lōloa 'a e pō. Sea ko 'eku kole atu tuku pē mu'a 'a e fokotu'utu'u mo e *policy* ko ē 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga, he ko e me'a pē eni na'e tali 'e he kau tama ko eni, toki māhina 'e 7 pē eni, pea 'oku mau ngāue'aki pē ke tufa pē ki he ngaahi Potungāue Ako 'a e Siasi. Tā ko ē 'oku nau fie fakakaukau pehē kā ko e hā 'a e me'a na'e 'ikai ke nau 'ai ai. Mālō 'Eiki Sea.

Sēmisi Sika: Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sēmisi Sika: Kapau na’a ku Minisitā Pa’anga ‘i he ‘aho ko ia, na’a ku tufa ia ‘e au. Ko e fakatonutonu ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ikai ko ha fakatonutonu ia ‘Eiki Sea.

Sēmisi Sika: Kā ‘oku ou kole atu Sea, kapau ‘oku ‘ikai ke lava ke ‘ave ki he ki’i tamasi’i fo’i ‘ulu...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai Sea, ko e *policy* ngāue ia ‘a e Pule’angá. ‘Ikai ke tu’utu’uni ki ai ‘a e Falé ia, me’a pē ‘oku tali ‘e he Falé ko e pa’anga ke vahe ki he ngaahi me’a ko ē, ko e founa hono fakahoko’aki me’a ia ko e me’a ‘a e Pule’anga. Kapau ‘oku ‘ikai ke nau loto ki ai pea fokotu’u mai ke to’o ‘a e fokotu’u ko eni.

Sēmisi Sika: Mālō Sea, ko e anga pē ‘a e fokotu’u atu pē, Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ko ha’aku tu’utu’uni ‘aku ki he Pule’anga, ko e Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ko e hā ‘enau visione, ko e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia, ‘e fai’aki ia, pea ‘oku tau pou pou atu ki ai. Ko e anga pē ‘o e fokotu’utu’u atu, kapau ‘oku ‘ikai ke ‘ave hangatonu ki he ki’i tamasi’i...Palesiteni eni ‘a e Kolisi Tutuku ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tokanga au ki he mole ‘a e taimi Sea, he kuo fuoloa ‘a e po’uli, tau ha’u ki he me’a ‘i he taimi.

Sēmisi Sika: ...ko eni ‘a Liahona ‘oku mo’oni pē na’a ‘ave ki he Kolisi Tutuku fai’aki ia ha fatongia ‘o e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ikai ke mau tali ‘emautolu ene fokotu’u fakakaukau mai ko eni. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō Fakafofonga ko ē kuo fakamaama mai mei he Pule’anga, te tau to e hoko atu pē Minisitā ho’o vouti.

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Ikai, ko e tokanga atu pē, mau fokotu’u atu ai pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai me’a mai koe.

Fakama’ala’ala he tokoni e Pule’anga fakafo’i ‘ulu ki he ngaahi ako e siasi

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Io mālō Sea. Ko e ‘oku ou tui ‘e tokoni pē hangē ko e me’a ko ē Minisitā Polisi ‘anenai, 1,200 ‘ave ‘e he Pule’angá ki he fo’i ‘ulu ‘a e tamasi’i pē ko e ta’ahine ako *TVET* kotoa pē, pa’anga ‘e 700 ki he ‘ulu ‘o e tokotaha *high school* siasi kotoa pē, tukukehe ‘a e siasi ko eni ‘a e Kau Mā’oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui ni. ‘Oku fakamālō‘ia ai ‘a e Pule’anga ‘oku nau fie fua pē ‘enau ngaahi kavenga ko eni. Ko e taumu’a foki Sea na’e ‘uhinga hono ‘ave ki’i sēniti

ke tokonia ‘a e ngaahi ako, ko e ‘uhinga ke nau hanga ‘o fakaivia ‘enau kau faiako, fiema’u ia ke nau nofo faiako’i ‘a e fānau ‘oua te nau to e ōmai nautolu ‘o kole ngāue mai ki he Pule’angá, ko e ‘uhingá pē ke lava ‘o ako’i lelei pē mo e fānau ako ko ē ‘i he ngaahi ako ‘a e siasi. Me’a ia na’a ku ‘ave ai ‘a e 700 ki he fo’i ‘ulu.

Ko e me’a ‘e taha ko eni ki he pō ako, sai pē toki fai pē ha talanoa fiema’u pē ke femahino’aki mo e ngaahi vāhenga na’a maumau ‘a e fanga ki’i tesí, fanga ki’i tesi foki ia ‘o e kau leka, pea kapau ko e pō ako ia ‘a e *form* 5, 6, 7 tamaiki ia ‘oku ki’i lalahi ange, tonu pē ke fai ha tokanga makehe pē ko e ‘uhingá pē na’a maumau ‘a e naunau, ko e ngaahi *facility* ko ē ‘o e fanga ki’i ‘apiako ko ē ‘e ngāue’aki. Kā ‘oku pou pou pē ia ko e ‘uhinga he ‘oku sai ‘a e feitu’u ko ia ‘oku fai ha ako.

Fokotu’utu’u Pule’anga ke uki kakai tangata ke nau ako he Kolisi Fakafaiako

Ko e *teacher’s allowance* ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele fika 1 ‘o Tongatapu, ‘io ‘oku kei lele pē Sea, ‘ai pē tānaki atu pē ki ai pea mo e *allowance* pē ko e totongi ako, kā he’ikai ke ‘oange ha’anau ki’i *allowance*. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai ‘a kinautolu ‘oku ‘i ai ‘enau allowance ko e ‘uhingá pē ‘oku tau pehē na’e fai ‘enau *interview* pea pehē ‘oku makehe fe’unga pea ‘oku ‘a nautolu ‘oku ‘oange ho nau faingamālie ko e totongi pē akó pea ‘ikai ke ma’u ha’anau ki’i *allowance*. ‘I he taimi tatau Sea, mahu’inga heni ke talanoa’i ‘a e faka’amu ko eni ‘a e ‘apiako ke to e fakatokolahi mai mo faka’ai’ai ‘a e fānau tangata ke nau tohi mai ko eni ki he fatongia fakafaiako. Pēseti ‘e 80 Sea, ‘o e kau hū mai ko eni ki he ako *Teachers Training* ko e kakai fefine Sea. ‘A ia ‘oku faingata’a leva ‘a e taimi ‘e ni’ihi hangē ha mau vahe ‘a e fānau ni ke nau ōatu ‘o ngāue ‘i tahi pē ‘oku nau ō ki Ha’apai pē ko e ‘otumotu Vava’u, ko e ‘uhingá pē ko e kakai fefine, ‘oku fa’a faingofua ange ‘ave fānau tangata, ka ko e tu’u ia ‘i he taimi ni Sea ‘oku ‘i ai ‘a e feinga lahi ‘a e Potungāue ke faka’ai’ai ‘a e fānau tangata ke nau ōmai ‘o ako heni ma’u ai ‘enau vahe, hangē pē ‘oku nau ‘osi ngāue pea ‘i ai ha faingamālie fe’unga ke nau ōange ai ‘o ako’i ai ‘a e hako tupu ‘o e fonua.

Fokotu’u Ako Tokamu’a ‘e 15 e Pule’anga

Me’a ko eni ki he ako tokamu’a Sea kuo ‘osi fa’a fai pe talanoa ki ai, ko e ako tokamu’a eni ‘a e Pule’anga ‘e 15 na’e fokotu’ú, toko 400 ‘a e fānau ako fo’ou ‘oku hū mai ko ia, ko e faka’amú ke to e lahi ange he kaha’u kae ‘e fakatatau pē ki he talanoa fai ‘a e talanoa ko eni mo Fale Pa’anga pē ko e hā ha to e ki’i ngaahi *post* ‘e ‘atā mai, ko e hā ha ngaahi feitu’u, feinga ma’u pē Sea ke fakasi’isi’i ‘a e fakamolé, ngāue’aki pē ha loki ako ‘i he ngaahi ‘apiako lautohí, ko e ‘uhingá kae ‘oua ‘e to e fai ha fu’u langa fo’ou pea ‘oku fakamole lahi. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō heni ki he ngaahi *PTA*, ngaahi Kolisi Tutuku he fengāue’aki mahino ‘aupito pē ‘a e si’isi’i ‘a e ivi ‘o e Potungāue, pea ‘oku mahu’inga ‘enau kau mai fengāue’aki kae lava ‘o ako’i ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o e Potungāue pē ko e ako tokamu’a, lautohi pē ko e *high school*. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i ...

<005>

Taimi: 2100-2105

Eiki Minisitā Ako: ... ‘a e ivi ‘o e potungāue pea ‘oku mahu’inga ‘enau kau mai fengāue’aki kae lava ‘o ako’i ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o e potungāue pē ko e ako tokamu’a, lautohi pē ko

e *high school*, ‘oku ‘i ai e ki’i *assessment* ‘e ni’ihi na’e lave ki ai ‘a Tongatapu 1 ‘oku lahi e ngaahi ‘isiū ai ke fai ha talanoa ki ai mahalo ‘oku ‘ikai ko e taimi eni ko e hā e me’a ‘oku lava pē pēseti ‘e hingofulu ‘a e *English* ia kae pēseti *less than 20* ai ‘a e Sainisi mo e Fika ngaahi me’a pehē ia Sea pau ke fai ha sio ki ai ko e maaka tatau pē ko e *weight* tatau ‘a e lava ha taha ko ē he lesoni ko ē fakafeoanaki mo e lesoni ko ē kā ko e me’a ko ia na’e ‘omai ai ko eni ‘a e *consultant* ko eni ke ne ha’u ‘o ‘omai ‘a e *independent* ‘ene ngaahi vakai fai leva mei ai ha talanoa ‘a e potungāue pea toki fai mei ai ha tu’utu’uni ‘a e founga ko ē ‘a e hoko atu ko ē kimu’a.

Polokalama ako Tu’uloa ma’a e fānau nofo motukia mei he ako

‘I he fakalukufua Sea ‘oku ‘i ai pē mo e ki’i polokalama ko eni Tu’uloa na’e faka’amu ke to e fakalahi ange ko e ako eni Sea ‘oku hangē ko ē ko e *Community College* ‘i muli ‘o kapau ‘oku ke ‘osi nofo he ako pē na’a ke nofo ‘o mali pē ko e hā ha ‘uhinga ‘osi ha ta’u ‘e tolu pē fā pea ke to e fie foki mai ‘o ako faingamālie koe ke ke hū he ako ko eni Sea. ‘Oku ‘i ai leva mo e ngāue he taimi ni ka te lava leva ho ako ai ta’u 1, ta’u 2 ka ke kei fie ‘alu pē ‘o a’u ki he ‘osi e foomu 7 lava pē pē ko ho fie ‘alu ‘o hū he *TVET* ma’u ha’o mo’ui ai ha’o *certificate* pē ko ha *diploma* lava lelei pē Sea. Ko u tui ko e fakamā’opo’opo pē e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa Sea kā ‘oku ou fokotu’u atu ai pē mālō

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Mo’ale Finau: Sea ki’i miniti ‘e taha

Sea Kōmiti Kakato: Pehē ‘e au na’a ke ‘osi ‘anenai

Mo’ale Finau: Miniti ‘e taha faka’osi

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku tapu he Fale ni e loi, ‘oku ‘ai e me’a ‘oku kamata ke u...me’a mai

Mo’ale Finau: Fakamolemole Sea mālō, Sea tapu mo e Feitu’u na, Sea ‘oku mahu’inga ki he motu’a ni ‘a e me’a ‘ohake he Tongatapu 2 kae ‘oatu ‘eku ki’i me’a ko eni ‘Eiki Sea. ‘I he uike kuo’osi na’e tā mai e Fale Pa’anga ki he motu’a ni ke u lele atu ki Fale Pa’anga ‘o ma’u mai e ki’i pa’anga ‘e 150 ko e tokoni ‘a e Pule’anga ki hoku ki’i ‘ofefine ‘oku ako ‘i *BYU Hawaii* ‘apiako ‘a e siasi. Ko e laumālie ‘Eiki Sea na’e me’a ki ai ‘a e Fika 2, ‘ikai ke kovi Hou’eiki kapau pē ‘oku ‘i ai ha ki’i tokoni pea ‘oku ou tui Hou’eiki ko ‘emau tofa atu eni e hala ke tau melino ‘etau fononga ke lava ke lele hotau vaka. Ko e fokotu’u ko ē na’e ‘omai mei he Fika 2 ne mou ‘osi fai maoutolu e ki’i tokoni ki he ‘emau ako ‘o lave ai hoku ki’i ‘ofefine he uike kuo’osi. Ko e me’a tatau pē ‘oku mau ‘oatu Hou’eiki kapau ‘e ‘i ai ha ki’i ‘ofa pea ko e hala ē ke tofa koe’uhī ‘e kau lelei pē ia ki he fānau, ‘oku ‘i ai e ki’i fānau ‘Eiki Sea mei Ha’apai nau faingata’a’ia he teemi ako, 200 pē 300 ko u tui ‘e lava pē ke lava pē ke hounga’ia ai Sea. Pea ko e ki’i laumālie eni ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke ngāue’aki hotau Fale ni ki he ngaahi me’a ‘oku fokotu’u atu ‘i he tēpile ko eni mālō.

Pololokalama tokoni ‘a e Pule’anga ki he fānau ako koe’uhi ko e COVID-19

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea tuku ai pē ke u ki’i faka’osi atu ai leva Sea me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafongga. ‘Io Sea na’e fai foki ‘a e tokoni na’e fai pē ‘a e lau ki ai Sea ki he *COVID-19*

mahino 'aupito pē 'a e faingata'a'ia hotau kāinga hono totongi e ako mo e ako 'etau fānau ako tautefito kia kinautolu ko eni 'oku ako 'i muli Sea pea na'e 'i ai ko eni e tokanga ko nautolu ko ē 'oku *private* na'e 'i ai e tokoni pa'anga 'e 400 ki he tokotaha ko nautolu ko eni 'oku sikolasipi 'ave 200 kia nautolu ko ē na'e o mo e fāmili pea 150 'a kinautou ko ē 'oku o tautau tokotaha.

Sea ko e ki'i me'a pē ke fakahoko atu 'oku mei toko 800 tupu 'etau fānau ko ē 'oku ako 'i muli, vaeua ai ko e kau sikolasipi 'Aositelēlia, Nu'usila, Siapani, Siaina, Tonga ni pea ko e tokolahi taha ia ai ko e kau *private student* 'a ia 'oku mahino ai Sea 'a e mateaki'i he ngaahi mātu'a hono ako'i 'enau fānau 'a ia na'e mahu'inga'ia ai ko eni 'a e Pule'anga na'e fakakau, neongo 'oku 'ikai ke nau sikolasipi kā 'oku nau *private* 'o fakakau nautolu ko e 'uhinga pē ke 'oatu ha ki'i tokoni ko e 'uhinga ko e *COVID-19* he 'oku nau faingata'a'ia fakapa'anga 'oange ko ē ki'i sēniti pa'anga 'e 400 ke tokoni kia nautolu ke nau mateuteu ange 'i he taimi ko eni 'o e teuteu ki he *COVID-19*.

Ko e me'a faka'osi pē Sea na'e ngalo ko e teemi ua 'oku ou tui pē na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'e taha 'oku tu'u he taimi ni 'oku 'osi *process* ke 'ave ki Fale Pa'anga 'a ia ko e kātōa 'a e teemi ua tukukehe 'a e Siasi ko eni 'a e Kau Mā'oni'oni 'a e Ngaahi 'Aho Kimui ni. Na'e fetu'utaki mai mai pē honau taki 'o fakahoko mai mālō 'aupito e fie tokoni kā 'oku nau muimui mai tā sipinga ko ia pea te nau totongi 'enautolu 'a 'enau fānau ko eni 'oku ako 'i he ngaahi ako 'a e siasi fakatatau hangē ko ia ko e me'a nau mau 'ofa atu me'a na'e fokotu'u atu ko ē mei he Pule'anga koe'uhī 'oku 'i ai 'a e fakamālō heni ki he siasi ko eni he 'enau ke nau muimui mai mo 'enau fie kaungākau mai 'i hono tokoni'i 'i he taimi faingata'a'ia fakapa'anga ko eni

<007>

Taimi: 2105-2110

'Eiki Minisitā Ako : ... 'o e kakaí, o lava ai 'o fai 'a e fo'i ngāue ko eni. 'A ia ko e kātōa ia Sea, 'oku 'i ai pē 'a e fengāue'aki mo e ngaahi va'a kehekehe, pea mo e ngaahi tafa'aki kehekehe, ko e 'uhingá pē, pē ko e hā 'a e founga, 'e lava ai tokoni'i ai pē ko e akó, pē ko e fānau akó pē ko e mātu'á, ko e 'uhingá pē, ko e ngaahi pole kehekehe. 'Ikai ke ngata pē 'i he *COVID 19*, ka ko e ngaahi pole kehekehe pē 'o e mo'uí Sea.

Fokotu'u pea poupu'i 'o tali Vouti Potungāue Ako & Ako Ngāue

Mālō 'aupito e ma'u faingamālié, fokotu'u atu ai pē.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Tali e vouti ko eni. Hou'eiki, hangē 'oku si'isi'i e taimí. Mou kole ki he Seá ke tau hoko atú, pea mou toki malanga noa'ia moutolu. Mou tauhi 'a e ki'i taimí he 'oku 'efi'efi e taimí. Tau hoko ki he Vouti Fika 18.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : 'Eiki Sea vouti 17 Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole 'Eiki Minisitā. Vouti 17, fakamolemole, kamata ke po'ulia e motu'á ni.

Vouti fika 17 – Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (MIA)

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afíó, Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea, fakamālō atu he kei laumālie lelei 'a e Feitu'ú na, kei ma'u ho me'a'angá, neongo e lōloa 'o e pō pea mo hono 'alungá, kae tuku ai leva ke faka'efi'efi atu ai leva 'a e ki'i vouti 'a e Potungāue ko eni. Pea hangē ko ia ko e malanga Faka'osita'ú, ko u tui ko e fo'i malanga faka'osí eni Sea. Pea 'osi ko ení pea 'e tatau ai pē, 'alu atu 'a e ta'u motu'a kae ha'u e ta'u fo'ou. Sea, ko e veesi Folofola 'a e Potungāue ko ení, pē ko e veesi Folofola manakó ia. Mātiu 25: 14-30 'oku ai e lea ko ení. Ko e taha na'a ne 'oange ki ai 'a e talēniti 'e 5 pea 2 ki he tokotaha pea 1 ki he tokotaha 'o fakatatau ki he'enu mafai takitaha. Pea ne 'alu leva ki muli, pea 'alu 'a ia na'e ma'u 'a e talēniti 'e 5 'o ne ngāue'aki ia, 'o ne fakatupu 'aki ha 5 kehe. Pehē foki mo ia na'e 'a'ana 'a e 2, na'a ne ma'u mo ha toe fo'i 2 kehe. Ka ko ia na'a ne ma'u 'a e 1 na'a ne 'alu 'o keli ha luu 'o ne fufū ai 'a e pa'anga ko ia 'a 'ene 'eikí. Sea, ka ai ha'aku fokotu'u atu 'aku Sea 'oku ha'iha'i kātoa 'a e fakakaukau 'a e vouti 'a e motu'a ia ko ení, pea mo 'enu Potungāue ki he veesi Folofola ko ení, pea 'oku tofa ai homau hala fonongá Sea.

Sea, ko e vīsone 'a ho'mou Potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2020, pea mo e 20/21, ke hoko 'a e Potungāue ki he ngaahi ngāue fakalotofonua ko e tu'ukimu'a taha, 'i he ta'u 2025. 'I hono fakatupulekina mo fakalalakaka'i 'e ngaahi *community* mo e ngaahi fāmili 'o Tongá ke nau hoko 'o mālohi, tu'uloa, pea makehe 'i he ngaahi sōsaieti 'o e Pasifikí. 'O taaimu'a he mo'ui lelei, laulōtaha, vahevahe taau, mo tatau 'a fafine mo tangata, pea ke mohu tāpuekina foki. Ke a'usia 'a e visone ko eni kuo fokotu'u ha ngaahi misiona, ke ne tofa mo tatakí 'a e hala fononga, ki hono fakalalakaka mo fakaivia 'a e ngaahi kupu kotoa 'o e sōsaieti Tongá. 'I he hala fononga ko ení, 'oku ai hono ngaahi polokalama ngāue, pea vahe'i mai ai 'a e patiseti fe'unga mo e pa'anga 'e 15.86 miliona ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fatongia ko ení.

Founga fakapa'anga patiseti e Potungāue MIA

Ko e patiseti pa'anga 'e 15.86 miliona ko ení Sea, pē ko e peseti 'e 2.7 ia 'o e 'esitimetri fakalūkufua 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021. Ko e pa'anga 'e 15.9 miliona ko ení Sea, kuo tukumai ko e peseti 'e 51 pē 8 miliona, ko e fakapa'anga fakalotofonua. Peseti 'e 29 pē ko e 4.6 miliona, ko e tokoni pa'anga mei tu'apule'anga, pē ko e peseti 'e 20 pē pa'anga 'e 3.3 miliona, ko e tokoni koloa mei he ngaahi hoa ngāue mei tu'apule'angá. 'I hono fakahoa mo e ta'u kuo 'osí, 'oku kake 'aki 'a e peseti 'e 7, ko e 1.5 miliona mei he 'esitimetri 'o e ta'u kuo 'osí. Ko e kake ko ení tupu mei he ngaahi ngāue, 'e fakahoko ki he polokalama Va'a Ma'u Ngāue ki mulí. Polokalama fakaivia 'a e kakai fefiné, mo e vahevahe tatau mo taau 'a fafine mo tangatá, pea pehē ki he polokalama malu'i mo tokoni ki he kau faingatā'ia. 'Oku holo 'aki 'a e peseti 'e 42 mei he 'esitimetri 2019/2020...

<008>

Taimi: 2110-2115

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... pea kake 'aki e pēseti 'e 8 mei he ola 'o e 2019/2020 koe'uhī ko e ngaahi ngāue ke fakalelei'i.

Sea ko e kau ngāue ‘i he Potungāue ‘a e motu’a ni ‘oku ‘i ai e kau ngāue ai ‘e toko 50 kau ngāue tu’uma’u ia. Kamata pē mei Tongatapu, ‘Eua, Ha’apai, Vava’u ko Niua pē ‘oku te’eki ai ke nau tu’uma’u ka ko e toko 50. ‘Oku ‘i ai leva ‘a e toko 30 ko e kau ngāue lau ‘aho ia Sea. Mau kei faka’ofa’ia pē he si’i fa’ahinga ko eni ka kuo mau ‘osi fokotu’u atu Sea pea te nau hoko hake nautolu e fo’i toko 28 ‘o kau ia he patiseti fo’ou ko eni ke fakafaingamālie’i kinautolu ke nau ngāue tu’uma’u ‘a e toko 28 ko eni mei he toko 30. Pea ‘i ai leva e toko 184 ko e kau ngāue *contract* ia ‘a ia ‘oku kau heni e kau pule fakavahe ‘e 23 mo e kau ‘ofisakolo ‘e 154. Sea ko e kātoa ia e kau ngāue ko ia ‘oku malumalu ‘i he Potungāue ko ia ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. ‘Oku vahevahe ‘a e ‘esitimetu ko eni ki he ngaahi polokalama lalahi ‘e 7 ‘oku palotoloto ‘a e fatongia tefito e Potungāue ni ‘i he ongo kaveinga tu’ukimu’a ‘e ua ‘a e Pule’anga. Fika ‘uluaki, hakeaki’i e mo’ui lelei fakalukufua kae tautautefito ki he *COVID-19* mo e ngaahi mahaki faka’auha. Sea, ko e konga ko ena he peesi 263 mo e toki me’a atu ‘o laukonga ai koe’uhī kuo fuoloa e po’uli, ‘oku ai e konga ai ‘oku foaki ia ‘i he Potungāue ko eni ki he *COVID-19* ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai pē koe ho vouti ‘oua te ke to e fekau mai koe ke ‘oua ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamolemole atu Sea ‘io ‘ai pē au ke mou, kapau te mou faingamālie 263 pa’anga ‘e ua kilu ua mano valu afe onongeau ko ‘emau mahu’inga’ia ia ‘a e Potungāue pea mo e Pule’anga ‘i he teuaki ko eni ‘o e mahaki *COVID-19*.

Ko e fika fā ko e pa’anga fakalalaka faka’ekonōmika, neongo ‘oku hā mai he holo ‘i he ‘inasi fakapa’anga ‘a e ki’i Potungāue ta’u fakapa’anga 20/21 ka ‘oku mahino pē ki he motu’a ni ‘a e fatongia ‘o e Potungāue ki he tu’unga mateuteu ki he ngaahi faingata’a ko eni Sea tautautefito pē ki he *COVID*. Pea ‘oku mahino ko e holo ko eni ko e ‘inasi ia ‘o e Potungāue ‘i he ngaahi polokalama tokateu fakalukufua ‘a e Pule’anga. Ka ‘oku fiemālie pē motu’a ni mo ‘ene Potungāue he ‘oku mahino ko e konga ia homau ngaahi fatongia tefito ‘o ‘ikai ke mau kei fua tokotaha ka ‘oku fataki kotoa ‘e he Pule’anga ‘o tataki ‘e he ‘Eiki Palēmia.

Ngaahi polokalama patiseti e Potungāue MIA

Ko hono fakaikiiki ‘o e ngaahi polokalama lalahi ko eni Sea ‘a e Potungāue. Polokalama ‘uluaki, Pule’i, Fale’i mo Pule’i Fakalukufua fe’unga mo e pa’anga ‘e 2.8 miliona. Tafa’aki eni Sea ‘oku tokangaekina e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Potungāue fakamalumu ai e ngaahi ‘ofisi ‘o e ngaahi tukuimotú mo e Funga e Fonua ‘o a’u ki Tokelaumama’o. ‘Oku ‘i he polokalama foki ko eni ‘a e pa’anga ke tokangaekina ‘aki ‘a e ‘ofisi ‘o e Minisitā pea pehē foki ki he *CEO*. Kau foki he ‘inasi ko eni ‘a hono fakapa’anga e tasi e kau taki lotú ko e me’a ia ‘oku kei monū’ia ai e Potungāue ni he ‘oku ‘i ai e kau taki lotu ai. Pea ‘oku nau fakahoko e ngaahi ngāue ki he ngaahi kupu kehekehe ‘o e fonuá ‘o fehokotaki ‘a e palani ngāue ‘a e Pule’anga mo e tākanga ‘a e kau taki lotu e fonua ‘io mo’oni fau ‘a Molitoni pule’anga mo e siasi kae mālohi ha fonua.

Vā’a Sipoti mo e Va’inga

Polokalama hono ua Sea ko e Va’a Sipoti mo e Va’inga. Fe’unga mo e 1.23 miliona fatongia tefito eni ‘a e Va’a Ngāue ni ko hono faka’ai’ai ‘a e mo’ui lelei ‘a e kakai ho fonua ‘o fakafou ‘i he sipoti mo e va’inga. Ko ‘emau poupu eni ki he Potungāue Mo’ui ‘o tokoni lahi ‘a e pa’anga kuo vahe mai ko eni ki hono fakaivia ‘o e hako tupu e fonua ‘oku nau manako ki he sipoti ‘i he fengāue’aki

mo e ngaahi kautaha sipoti pea pehē ki he *TASANOC*. Malava foki ke fakaa'u hake 'e he mātu'a faifatongia he va'a ni ha polokalama fakamālohino ki he ngaahi koló mo e vāhengá 'o fakataumu'a pē ki he faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei 'i he lēvolo kotoa 'o e sosaieti Tonga. Polokalama hono tolu ko e Va'a Ngāue ki Muli 'oku fe'unga mo e pa'anga 1.8 miliona. Va'a ngāue ko eni Sea 'oku fatongia tefito 'aki 'a hono kumi mo fakafekau'aki 'a e ngaahi faingamālie ngāue ki muli ke ma'u ngāue ai 'a hotau kakai. Hangē ko ia kuo mou mea'i ko e taha'i ma'u'anga pa'anga pau eni 'a e fonua he ta'u ko eni 'e 12 kuo hili pea 'oku kei hokohoko lelei atu pē. Ko e lau afe foki 'o e to'utupú tatau pē 'a tangata mo fafine pea a'u ki he ngaahi mātu'a kuo nau ma'u faingamālie he polokalama ni ko e 'aonga e polokalama ni 'oku 'ikai to e fehu'ia ...

<009>

Taimi: 2115-2120

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ka 'i he taimi tatau 'oku 'alu hake mo e ngaahi polokalama fakasōsiale 'oku hā mai 'oku fakahoko 'e he ki'i ni'ihī toko si'i he kau ngāue ka 'oku hoko ia ko e palopalema fakalukufua ke tokanga ki ai 'a e Pule'angá. Ko e konga 'o e Patiseti kuo vahe'i ma'á e va'a ngāue ko eni ke to e fakangāue'i ha tokotaha 'i Nu'usila pea mo ha tokotaha 'i 'Aositelēlia ki hono tokangaekina ai pē 'a e kau ngāue.

Va'a Langa Fakalalaka mo e Pule'anga Fakakolo

Polokalama Fika 4, ko e Va'a Langa Fakalalaka mo e Pule'angá Fakakoló pa'anga 'e 5.9 miliona. Ko u tui ko e konga eni 'o e va'a 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'i he *Development Committee*. Faka-fatongia 'aki 'a e va'a ko eni 'a hono tokangaekina 'enau polokalama langa fakalalaka 'i he komiuniti kau ai foki 'a hono tokangaekina fakavāhenga e kau 'ofisa fakavahefonua pea pehē ki he kau 'ofisa koló. 'Oku 'i he Patiseti 'a e Va'a ngāue ni 'a e pa'anga ki hono fakaivia e ngāue 'a e ngaahi vāhenga fili 'e 17 'o Tongá ní. 'Oku fakakau mai foki heni 'a e Patiseti 'a e Va'a ngāue ko eni 'a e pa'anga ke fakaivia e ngaahi kōmiti fakalalaka e ngaahi tukui motú, 'a ia 'oku fatongia 'aki hono siofi fakalukufua 'a e ngaahi ngāue fakalalaka 'aki e vahefonua takitaha. Ko e polokalama eni 'oku 'inasi lahi taha 'i he Patiseti ko eni ka 'oku makatu'unga pē 'i he to e lahi ange 'a e ngaahi ngafa fatongia kuo tuku ke nau fakahokó.

Polokalama nimá Sea ko e Ngāue 'a Fefine mo e Vahevahe Taau mo Tatau 'a Tangata mo Fafine fe'unga mo e pa'anga 'e 1.9 miliona. Ko e pa'anga kuo vahe ki he va'a ngāue ko eni fakataumu'a ia ke fakaivia 'a hou'eiki fafine 'aki 'a hono fakahoko ha ngaahi polokalama ako, fale'i mo tokonia e ngaahi hoa ngāue fakalotofonua 'oku nau ngāue hangatonu ki he kakai fefine mo 'enau ngaahi fiema'ú. Kau ki heni mo hono fakapapau'i 'oku 'inasi tatau 'a e fefine mo e tangatá 'i he tapa kotoa 'o e sōsaieti. Kau ai foki mo hono fakaivia e ngaahi kulupu kakai fefine he ngaahi tukui koló 'aki hono tokoni'i fakapa'anga 'o ha ngaahi polōseki fakatupu pa'anga ke tokoni ki honau ngaahi fāmili pea ke fakatupulaki ai honau ngaahi talēniti ki he ngāue te nau fakahokó. Ko e taha'i ngāue mahu'inga 'eni pea 'oku 'ikai to e 'ekea hono 'aongá he ko hono ngaahi olá 'oku ne fakamāhino 'a e ivi malava 'o ha'a fafine ke fakahoko ha fa'ahinga ngāue.

Polokalama hono onó, Va'a Tokangaekina e Kakai Faingata'a'ia mo Tu'u Lavea Ngofuá pa'anga 'e 2.05 miliona. Ko e uma ngāue eni 'oku nau tokanga mavahe ki hono fakapapau'i 'oku kau he laú pea lau he kau 'a e si'i kakai 'oku nau nofo mo faingata'a'ia fakaesino pea pehē kia kinautolu

‘oku tu’u lavea ngofua he nofo ‘a e sōsaietí. Ko e ‘inasi fakapa’anga ko ení ‘e tokoni lahi ia ki hono fakahoko lelei e ngaahi polokalama kehekehe ‘a e va’a ngāué ni. ‘Oku ‘i ai foki mo e ngaahi hoa ngāue ‘o e va’á ni fakapa’anga mo ia mei he ‘inasi ko ia kuo vahe mei he Patiseti ko ení ke nau a’u tonu ‘o fakahoko e ngāue ki he ngaahi ‘api ‘o e kau faingata’a’iá. Kātoa e ngaahi ngāue ko ení taumu’a kotoa pē ia ke ‘oua na’a li’ekina ha taha ‘o tatau ai pē ko e hā e tufakanga ‘o e mo’ui ‘oku nau ‘i aí.

Va’a Fakalalaka e To’utupu

Ko e va’a polokalama faka’osí Sea Polokalamá hono fitú, Va’a Fakalalaka ‘o e To’utupú fe’unga mo e pa’anga ‘e 0.45 miliona. Ko e uma ngāue eni ‘oku nofo taha e ngaahi polokalama ngāué ki hono palani mo fokotu’utu’u ‘a e ngaahi polokalama ‘oku taumu’a ke fakaivia e ngaahi kulupu to’utupu ‘i Tongá ni kotoa pē. Ko e ‘inasi kuo vahe’i mei he Patiseti ko ení ‘e tokoni lahi ia ki hono fakapa’anga ‘a e ngaahi *project* ‘a e ngaahi kulupu to’utupu ‘i he’ena fengaue’aki mo e Kautaha To’utupu Fakafonua ‘a Tongá. Ko e ngaahi *project* ‘e fakapa’anga ko eni he Patiseti ko ení fakataumu’a ia ke fakatupu ha pa’anga ‘a e kulupú pea ke ma’u ngāue ai pē ha kau mēmipa ‘oku ‘ikai ma’u hanau faingamālie ngāue he ngaahi sekitoa ngāue angamāhení. ‘Oku fakamo’oni e ngāue ta’u kuo tau sītu’a ki aí ‘a e malava ‘e he ngaahi polokalama ngāue ‘a e va’a ngāué ni ke fakafemo’uekina e taimi ‘o e fānau to’utupu tokolahi pea ke ‘oua na’a nau tō ki he ngaahi fakatauele ‘o e fononga’angá kae tautēfito ki he faito’o konatapú ka nau tokanga ki he lotú.

‘Eiki Sea kotoa e ngaahi ‘uuni fatongia kuó u lave ki aí ‘oku fakamā’opo’opo kotoa mo fakama’unga ki he kaveinga fakamāmani lahi kuo tofa ‘e he Pule’anga Fakatahatahá ke ‘oua na’a li’ekina ha taha, *leaving no one behind*. Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga neongo e hā ngali si’isi’i hoku ...

<002>

Taimi: 2120-2125

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘inasi ka ‘oku lotolahi pē Potungāue femolimoli’i pē ka tau ‘inasi lea ia ‘amautolu mei te fonua mama’o. Pea fakahoko e fatongia ni ki he lelei taha he ‘oku mau tui fakataha mo tala fungani fakataumu’a ‘aki ‘a e patiseti ‘o e 2020/2021 ko **Sihova ko hotau talitau’anga**. Ka te mau mafēia ‘a e fatongia ni kotoa ‘iate ia ‘oku ne fakakaukaua au, mo’oni e lea ko ē ‘oku fa’a fakatokotoka mai ‘aki he fakamāvae ta’u kuo ‘alu atu ‘a e Patiseti ‘a e Ngāue Fakalotofonua e 2019/2020 kae ha’u e patiseti fo’ou ‘o e 2020/2021 ko e Patiseti fo’ou ia ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Sea fokotu’u atu ai pē ke tau tali mu’a ‘a e ki’i patiseti ‘a e motu’a ni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘I ai ha pou pou? Mālō ‘Eiki Minisitā e līpooti lelei ka ko ho’o vouti ‘oku līpooti lelei ‘aupito. Tāmate’i ho maama. Mālō. Me’a mai.

Fokotu’u na’a lava ‘omi pa’anga he totongi veve & ‘uhila ki he MIA ke tokoni hikoveve fakakolo & to’utupu faikakolo

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae’uma’ā e Hou’eiki. Mou kātaki pē he fakalōloa ka ko e fatongia pē ke tau fai. Sea ‘oku ‘i ai e, ‘a e ongo ki’i va’a ‘e ua ‘oku ou fie lave

atu ki ai 'uluaki ko e Va'a ko ē 'a e To'utupu. Pea ko hono ua ko e Va'a ko ē ki he Fakalalakaka. Langa Fakalalakaka pea mo e Pule Lelei. Polokalama 4 'i he peesi 268. 'Oku 'i ai 'a e me'a'ofa fakangāue heni pea mo e 'inasi mahino pē 'oku holo, ko e me'a 'oku ou fie lave au ki ai Sea 'i he *community development* mo e *local governance* nau 'osi lave atu pē ki ai he talanoa ko ē ki he *Budget Statement* 'a e fo'i pa'anga 'e 15 'oku to'o mei he Potungāue 'Uhila ki he totongi 'uhila ki he veve. Ko e kole atu pē he 'oku felāve'i eni pea mo e Vouti 'a e Potungāue kehe ka koe'uhī ko 'ene felāve'i pea mo e fakalalakaka ko e *local governance* ko e kole pē Hou'eiki 'oku 'ikai ko ha silini fo'ou eni ia ke to e tānaki mai ko e silini pē ia 'oku lolotonga tānaki pa'anga 'e 15 'a e 'api kotoa ki he hiko veve na'a lava mu'a 'o 'omai ki he Potungāue ko eni pea fakatafe ia ki he *local governance* ke lava 'o fakahoko 'aki 'a e ngaahi fatongia hiko veve 'e he ngaahi kolo takitaha he ngaahi vāhenga takitaha fakaivia ai 'a e kau ngāue, to'utupu ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ma'u'anga ngāue pea pehē foki kae lava 'o fakaivia ai mo e *local government*. Ko e silini lahi eni he 'oku a'u pē eni ia 'o lau kilu 'oku fakamole 'i hoku vāhenga 'api 'e 800 tupu 'i he ta'u ko e silini lahi ia ke lava 'o fakalele 'aki 'a e *local governance* lava 'o fai 'aki e ngāue 'i he *local government* pea fakataha mo hono fakaivia e to'utupu pea mo 'ui ai pea mo e vāhenga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki Sea kau ki'i tokoni atu ki he fehu'i ko eni 'Eiki Sea. Ko e pa'anga ko eni 'oku fokotu'u mai mei he Fakafofonga ko e pa'anga pē ia 'oku *charge* he veve pē ko e ma'u mafai ko eni ki hono fatongia ko ē hono hiko e veve fakauike 'i Tonga ni pea 'oku nau me'angāue 'aki leva 'a e Potungāue 'Uhila ke nau tānaki e sēniti ko eni pē 'oku totongi ki he veve 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u mo e kole ko eni 'oku fai mai 'Eiki Sea 'oku, ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea 'a e, ko e me'a ia ke mou pōpōtalanoa'i 'i he ngaahi vāhenga fili pea mo e Poate Veve ko e sino fakalao eni kuo fakamafai'i 'e he Laó ke fakafatongia 'aki hono fai e fatongia ko eni mo hono tu'uaki atu. Mahalo kuo lava atu pē kuo a'u 'o ta'u 10 'Eiki Sea 'a e ngāue 'a e Poate ko eni ko e taimi ko ē na'e kamata mai ai na'e pa'anga 'e taha pē pa'anga 'e ua nai pea 'oku tokoni'i eni he Pule'anga 'Aositelēlia pea mo e ngaahi hoa ngāue ki hono teke mo hono faka'ai'ai 'a e ngāue ko eni pea ko u tui 'Eiki Sea kapau 'oku māfana pē vāhenga ia 'a Tongatapu 1 ke nau ki'i kamata hiko 'e nautolu e veve ta'etotongi pea ...

<009>

Taimi: 2125-2130

'Eiki Minisitā Pa'anga : faka'ofa'ofa pē ia, ngāue'aki pē ia 'ene pa'anga ko ia 'oku 'oange 'e he vāhenga filí ke kamata 'aki. Ka ko e founa ko ia ke fakatafe atu 'a e pa'angá, 'oku 'ikai ke kau 'a e pa'anga ia ko iá 'i he patiseti ko ení, ko e pa'anga ia 'oku 'ave ia ki he ma'u mafai ko ení, pea 'oku 'atā pē ke fai ha pōtalanoa ia ki he kau Fakafofongá pea mo e Poate pea mo e kau talēkita ko ení, 'o hangē ko ia ko 'enau fokotu'ú, ka 'oku 'ikai ke kau ai 'a e patiseti ko ení mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai e 'Eiki Nōpele.

Tokanga ki he patiseti 'oku vahe'i ke tokoni'i Vā'a Sipoti e MIA

Lord Tu'ivakanō : Tapu mo e Seá. Sea ko e tokanga atu pē ki he vouti ko eni 'a e Minisitā. 'Oku fai pē 'a e tokanga ki ai, kaikehe, na'a lava pē ke fai ha tokoni ki ai he ko e motu'á ni na'e

kamata 'a e *ministry* ko ení he '05, pea 'oku kehekehe. Ka 'oku hangē 'oku ki'i liliú e 'ū me'a kotoa ia he ko e fatongia foki 'o e Potungāue ko ení. Tau fakatātā pē ki he sipotí 'oku ai e fatongia 'o e Potungāue Akó ko hono fakalele 'a e *physical educations*. 'Oku ai 'enau silapa, ko e fatongia 'o e Potungāué, ke nau tokoni'i kamata mei he *basic* mei he *primary school* pea tatau ai pē pē te nau tokoni'i 'a e *secondary school*. 'Oku ai e fatongia 'o e va'a sipotí. 'A ia nau 'eke 'a e pa'anga ko eni na'e tñaki mei he *levy* mahalo ko e me'a 'e 3 'oku tñaki mei aí. Ka na'e me'a mai 'a e Minisitā Pa'angá ko e 16.4 koā pē 5 miliona. Ka 'oku ou sio hifo ki he pa'anga ko eni 'oku tokoni'i e sipotí 'i ho'o Potungāué, fe'unga mo e 2 kilu 5 mano 6 afe fitu ngeau. Pea 'oku 'asi leva 'i he tokoni ko ē ki he *sport acitvities* 'i Fale Pa'angá, ko e 1 miliona, 'a ia 'oku toe taha. 'A ia kapau ko e taha e toe taha, pea 'atu 'a e 2 kilu, pea ka'iloa leva hono toé 'ona. Ka koe'uhi 'oku fiema'u ke kole ki he ... 'Eiki Minisitā.

Fakahā Minisita Pa'anga ko ē levi tñaki he sipoti 'oku fakapa'anga 'aki tokoni ki he sipoti

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Seá pea mo e Hou'eiki Mēmipá 'Eiki Sea. Ko e fakamatala ko ia na'a ku tukuatu ko eni felāve'i mo e pa'anga ko eni ki he *levy*, talu hono kamata e tukuhau ko eni fe'unga mo e pa'anga 'e 16 mo e poini miliona. Ko e ngaahi patiseti fakata'u ko ē 'a e Pule'angá, felāve'i pea mo e sipotí pea mo hono pou pou'i mo hono teke e sipotí, 'oku hili ko ia hono tali e patisetí, pea 'oku fakapa'anga leva ia pea mei he pa'anga ko eni. Ko e hangē ko ia ko e ... pea ko hono toé 'oku tauhi pē 'i Fale Pa'anga, kapau 'oku 'i ai ha fiema'u mei ai he lolootnga lele ko ia 'a e ta'ú, 'oku fengāue'aki pē 'a Fale Pa'anga mo e *MOI* ki hono fakakakato 'a e fiema'u ko eni ke tokoni'i e sipotí. Mālō 'Eiki Sea.

Fehu'ia pe 'oku lahi pe 'a e patiseti 2 kilu 5 mano tupu vahea ki he Va'a Sipoti

Lord Tu'ivakanō : Mālō 'Eiki Minisitā. Ka koe'uhi hangē ko ho'o me'á, ko e 16. miliona 'a e pa'anga na'e tñakí. Ka ko e 'uhinga 'oku ... he na'e 'i ai 'a e fakamatala na'e 'ave 'a e silini ko eni ki he *Council*. Ko e *Council* foki 'oku fili 'e he Kapinetí, ka ko e *Council* ia 'oku nau *responsible* nautolu ki he *IOC International Olympic Committee*, pea ko nautolu ia 'oku nau *fund* 'a e *Council*, Ka ko eni ia na'e ki'i makehe ia. 'Oku nau ngaue'aki 'e nautolu 'a e pa'anga tukuhau 'a e kakaí. Kaíkehe, ka ko e 'Eiki Minisitā, ko e silini ko eni 2 kilu 5 manó, 'oku fe'unga eni ki he ngāue 'a e sipotí, he ko e 'uhingá ko 'eku fakatātā pē he na'e kole 'emau Kōmiti Sipoti ko eni *Taekwondo* pea na'e holo hifo mei he toko 20 mahalo ki he ki'i toko 6 koā na'e ō. Ka koe'uhi 'oku anga fēfē ho'omou fengāue'aki pea mo e Kōmiti *TASA* pē mo e *Council* he 'oku tonu ke mou nofo tāfataha pē ki he ngaahi sipoti 'oku 'omai e metali koula ki he fonuá. Ka koe'uhi 'oku talamai pē 'oku nounou fakapa'anga. 'A ia 'oku mahino ...

<008>

Taimi: 2130-2135

Lord Tu'ivakanō: ...ko e pa'anga ko eni 'e 2 kilu 'oku 'oatu mei he Minisitā Pa'anga 'oku 'ikai ke fe'unga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ki he 1 miliona tuku ‘i Fale Pa’anga ke tokoni’i sipoti

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea tapu pea mo e ‘Eiki Sea fakakakato e fakamatala ko ē ‘anenai na’e fe’unga mo e 16 miliona pea ko e palanisi ‘o e ‘akauni ko ia he uike ni ko e 2.4 miliona ko e pa’anga ‘e 2 kilu ko eni ‘oku ‘i he ‘Esitimeti ‘a e *MIA* ko e *grant* ia ‘oku ‘oange ki he *MIA* ke ne vahevahe ki he ngaahi sino ngaahi sipoti kehekehe ‘oku nau kole pa’anga mai ki ai. Ko e pa’anga ‘e 1 miliona ko ē ‘oku tauhi ‘i Fale Pa’anga ko e fatongia pē ia ‘o e *MIA* ko e pa’anga eni Sea na’e ‘ave pē ko ē ki he *Tonga Sport Council*. Ko e sipoti ko eni ki Ha’amoā ko e *grant* fakamuimui na’e ‘ave ki ia ko e 2.4 miliona pea lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i palopalema he ngāue ko eni pea ‘e toki hoko atu ki ai e ngāue fakamā’opo’opo ‘i he kaha’u ‘oku foki mai leva ‘a e fatongia ko ia he taimi ni ‘oku ‘i he malumalu pē ia ‘o e *MIA* pea ko e maau ‘enau ngaahi palani mo e fokotu’utu’u ko ē ki he *development* e *sport* te nau toki fengāue’aki leva mo Fale Pa’anga ki he pa’anga ‘e 1 miliona ko ē ‘oku tauhi ai ke fakalahi ia mo fakaivia ‘aki ‘a e ngāue ko ē ke tokoni’i mo pou’ou’i ‘a e sipoti. Ko ‘eku ‘amanaki pē Sea ‘oku tokoni lahi e ki’i fakama’ala’ala ‘oku ou fai atu mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu’ivakanō: Mālō ‘Eiki Minisitā sai pe, ‘oku lahi ‘a e ngaahi me’a ia ke ‘oatu Minisitā Sipoti ‘a e *Internal Affairs* kae mahalo ‘oku sai ke ke toki ha’u koe ke ta talatalanoa mo ‘oatu ha me’a koe’uhī he ‘oku fu’u lōlōa ‘a e po’uli Sea pea mahalo ‘oku sai ke fokotu’u atu ai leva ‘a e me’a ‘a e motu’a mei Tonga mama’o atu ke ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea ‘oku ou fakafofonga atu ‘a e fakamālō, mālō si’ono tali e Patiseti ‘a e Vouti ...

Māteni Tapueluelu: Sea fakahoha’a nounou atu pē ki’i miniti si’isi’i pe ko ē, kātaki ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou fiema’u ‘e au pē na’e tonu ‘eku fanongo na’e ‘i ai ‘a e palopalema ho’o me’a ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia mahino ka au, me’a mai

Tokangaekina lahi patiseti ki he kau toli koe’uhi ko ‘enau lī pa’anga tokoni mai ki Tonga

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na ko e ki’i fehu’i nounou pē ia Sea ko hono ‘uhinga ko e tafa’aki ki he mahu’inga ko eni ‘i he palani ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā ko eni ‘i he malanga fefeka mo mālohi na’a ne hanga fakahoko kuo mahino pea ma’ala’ala ‘a e me’a kotoa ko e ki’i tokanga pē eni ia ‘a e motu’a ni ‘i

he peesi 38 'o 'ene palani ngāue fekau'aki eni mo e malu fakafonua pea 'oku kaunga eni ia ki he ngaahi tefito'i ngāue 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ki he ta'u 2020/21 a'u ki he 2022 'Eiki Sea mo e ngaahi liliu lalahi pea ko e malu fakafonua 'i he peesi 38 'a ia 'oku pehē ko e kolomu ko ē 'i loto mālie "tupu mei he to e tokolahi ange 'a e kau toli fo'i'akau ki Nu'usila mo 'Aositelēlia 'oku 'i ai 'a e fiema'u vivili ke to e fakatokolahi 'a e kau 'ofisa fetu'utaki Nu'usila ko e toko ua ke hiki hake 'o toko tolu taha he vāhenga 'Okalani, taha he Motu Saute, pea taha he 'elia *Hawkes Bay* pea ko 'Aositelēlia 'oku toko taha pē pea 'oku ngāue 'i he vāhenga *Victoria* fiema'u ha tokotaha ki he vāhenga *Queensland* he 'oku vā mama'o 'a e ngaahi 'elia mo e ngaahi faama.

Sea 'oku ou tokanga ko hono 'uhinga 'oku ou lave'i pē he mātu'a ni 'oku kaunga eni 'i he fiema'u ko ē ke fakafoki mai e ni'ihi kuo fuoloa 'enau fihia 'i muli 'i he toli 'e 'Eiki Sea kā ko e fakatatau ko e palani ngāue ē, ko e tu'u ko ē 'a e mata'ifika 'Esitimetri 'i he peesi 267 polokalama fika tolu, Va'a ki he Ma'u Ngāue ki Muli *Overseas Employment Division* ko e 27,7900 pea ko e fetu'utaki 0. Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku Sea ke kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke tokoni mai ko e tu'u ko ē 'ene mata'ifika ko ē 'i he polokalama ko 'ē pē 'e fiemālie pē ki ai 'i he ngāue ko ē 'oku 'amanaki ke ne fokotu'u mai ke fakalahi 'i he'ene palani, fakalahi ki muli 'a e ni'ihi ke fai ki ai 'a e fetu'utaki ko hono 'uhinga ko e tupu 'o e tafa'aki ko eni pea 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e ...

<007>

Taimi: 2135-2140

Māteni Tapueluelu : ..mātu'a ni he tafa'aki ko eni Sea he ko ia 'oku ma'u mei ai 'etau sēniti lahi, ko u 'ilo pe 'oku tokoni lahi 'aupito eni ki he pa'anga lī mei muli pē ko e *remittances*. Pea 'oku ai e tokanga na'a holo he vaha'a taimi pehē ni. Ka ko e fokotu'á ia Sea, pē 'oku fēfē 'a e tafa'aki ko eni. Ko e toko fiha 'oku kei fihia 'i muli he taimi ni he tafa'aki ko ē, pea ko 'ene tu'u ko ē 'oku fiemālie pē ki he fo'i mata'ifika ko ē Sea he fokotu'utu'u ko eni 'a e palani ke ki'i tokangaekina 'a e tafa'aki ko eni pē 'ikai he 'oku 'ikai fiema'u ke tō lalo 'a e tafa'aki ko eni Sea. Fiema'u ke tokanga'i 'a e toli ko hono 'uhinga ko 'ene tokoni mai ki he pa'anga muli ki he ngāue 'a e fonuá Sea. Ko e ki'i fehu'i nounou pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea, tapu mo e Feitu'ú na Sea, ko e ki'i toko ua ko eni na'e fakakaukau ko eni 'e to e fakalahi ko ē 'amuí Sea, 'oku te'eki ke mau fu'u fakapapau'i 'e kau, ka ko e anga ia 'o e fokotu'utu'u mahalo na'a toki kau ki he ta'u fo'ou. Ka ko e tu'ú Sea, ko e anga ia 'emau fakakaukau, mahalo na'a fu'u tokoni 'aupito. Ko e me'a ko ia ki he kau toli Sea, 'oku toe 'a e toko 1000 tupu, 'ikai ke u ma'u ki he lahi Sea, 'oku nau 'i Nu'usila, pea 'oku na meimei fika tatau pē pea mo 'Aositelelia. Sea, ko 'emau feinga ko eni, na'a 'ilo angé kuo vavevave pē he taimi, koe'uhí 'e ava ai 'a e kau'āfonuá koe'uhi kae si'i fakafolau mai. 'Oku nau lolotonga *isolate* pē nautolu ia he ngaahi, pea ko e ngāue ia 'oku 'aonga ai kinautolu ko e kau *liaison officer* nau hanga 'o si'i fai atu pē 'a e ngaahi fakalotolahi, pea mo ki'i talatalanoa atu kia nautolu, koe'uhi ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a Tongá ni he malu ko eni hotau kau'āfonuá. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Fokotu'u atu ai pē Sea.

Tokanga ki he polokalama ke tokaekina e kakai, to'utupu mo e kakai fefine

Sēmisi Fakahau : Fakatapu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kōmiti Kakatō. Ko e ki'i me'a pē 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea, 'io, 'uluaki fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakahoko kakato 'a e Patiseti ko ení, faka'ofa'ofa 'aupito 'a e Patiseti. Ko e me'a pē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'á ni, ko e polokalama ko ia fika 4, 'a ia 'oku fekau'aki ko eni mo e *community development*, pea mo e *local governance* pē ko e Va'a Langa Fakalalakalaka mo e Pule Leleí. Ko e me'a ia 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'á ni Sea, ko e polokalama 4, polokalama 5, fekau'aki pea mo e fakaivia ko ia 'a e kakai fefiné, pea mo e polokalama hono 7, 'a ia ko e Va'a Fakalalakalaka ia ko ē 'a e To'utupú.

Ko e me'a pē ia 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'á ni, he koe'uhí, na'a ku 'ohake pē kimu'a 'oku to e fakahoko pē 'a e ngāue tatau he ngaahi tafa'aki kehekehe pē. Neongo 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue ia ko ení, pea ko e Potungāue eni mahalo 'oku makatu'unga mei ai 'a hono fokotu'u 'a e ngaahi polokalama ngāue ko ení kā 'oku to e fakahoko pē ia 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe, pea ko e me'a pē 'oku ou ki'i tokanga ki ai, ko e pule leleí, he koe'uhí he 'oku 'i ai pē 'a e kehekehe hono fakahoko eni 'i he tafa'aki kehekehe pē. Ko e ngāue ko ení 'oku 'i ai e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá 'oku 'i ai pē 'enau va'a ki he kakai fefine, pea 'oku to e lele pē foki mo e ngaahi ngāue'anga 'i tu'a, kau ki ai 'a e ngaahi siasí ki he ngaahi polokalama 'a e kau talavoú, ko e fakatātā pē eni ki he ngaahi me'a ko eni, kae mahalo ko e me'a ia ko ení ia, ko e me'a fakakātoa ia ki he Pule'angá ke nau to e ki'i vakai ki ai, ke to e fakamāmau ange 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ko ení, pea mo e founa ko ia 'oku ngāue'aki ki ai 'a e pa'anga ko ia 'a e Pule'angá.

Fokotu'u ke fokotu'u Potungāue Sipoti e Pule'anga

Ko e ki'i me'a pē ia hono 2, ko e ki'i me'a faka'osí pē ia. Na'a ku to e 'ohake pē mo ia kimu'a, 'a ia 'oku fekau'aki 'a e polokalama ia fika 2, 'a ia 'oku fekau'aki ia mo e va'a sipotí. He ko e me'a foki 'oku ongo ki he motu'á ni, ko e 2020 eni 'oku tau kei feohi pē mo e palopalema mo e sipotí...

<008>

Taimi: 2140-2145

Sēmisi Fakahau: ... talu pē mei 'anefē ka 'oku 'alu 'a e fakalalakalaka kimu'a pea 'oku to e lahi ange hotau kakai 'oku nau fakahoko fatongia 'i he ngaahi tafa'aki ko eni 'o ma'u mo'ui mei ai. Pea ko e anga ko ē fakakaukau 'a e motu'a ni ke tuku atu pē ki he fakataha mahalo pē kuo taimi ke fokotu'u ha Potungāue Sipoti 'a e Pule'anga ke ne tokanga'i kakato e me'a ko eni mo pule'i lelei koe'uhí ke 'oua 'e to e hoko 'a e ngaahi palopalema ko eni kae lele lelei e me'a kotokotoa pē pea fakalalakalaka ki mu'a he koe'uhí 'oku mahino kia kitautolu tu'unga 'oku 'i ai e sipoti tautautefito ki he 'etau hangē ko e Mate Ma'a Tongá 'i he'ene hanga 'e he fa'ahinga sipoti ko eni 'o puke kakato mai 'o fakatahataha'i e kakai 'o e fonua 'i muli pea mo Tonga ni. Mahu'inga 'aupito 'aupito. Pea 'oku tau faka'amu ke hokohoko atu 'a e lelei ko ia ki he kaha'u kaikehe ko u tuku atu pē pea tautautefito ki he Pule'anga ke nau toki fakakaukau ki ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, sai pē ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga. Ko u fie tokoni ki he Feitu'ú na 'oku ke mea'i koā e me'a 'oku hoko ki he Mate Ma'a Tonga pē 'ikai? Kuo fakahoko atu he

ni'ihi homou tēpile 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Mate Ma'a Tonga pe. Sea, mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga ko e va'inga eni na'a ne fakatahataha'i e fonua pea na'e a'u ki ha tu'unga kuo me'a atu e Fale ni me'a mo e Hou'eiki ki ai tapu pē mo 'Ene 'Afio Hā'ele mo 'Ene 'Afio 'o 'afio 'i he va'inga ko eni 'Eiki Sea. Ko u faka'amu pē ke ke mea'i 'e Fakafofonga 'a e tu'unga 'oku ke me'a mai ki ai ke tukumai ki he Pule'anga ko eni, hū mai e Pule'anga ia ko eni kuo 'osi movete 'a e sipoti ia ko ia. Pea 'oku lolotonga fai e fakatonutonu fakalao hanga 'e he ni'ihi homou Pule'anga 'aneafi 'o lesisita 'a e, to e me'a ia 'e taha 'oku ui ko e Tonga Ma'a Tonga koā Sea. Pea 'oku 'i ai leva 'a e fepaki ...

Sēmisi Sika: Sea ki'i fakatonutonu atu pē mu'a 'uhī ke ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io fakatonutonu ē.

Sēmisi Sika: Na'e 'ikai ke hanga ha taha ia he Pule'anga he kuo 'osi 'o lesisita ko e 'ū kalapu pē ia 'a ia 'oku 'i ai e mafai pea nau ōmai pē nautolu 'o lesisita he anga 'enau loto. Na'e 'ikai ke fai ia he Pule'anga e lesisita.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ke me'a ki hē Sea?

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mahalo ko e ni'ihi pē heni 'oku nau mea'i lelei 'o fekau'aki pea mo e va'inga ko ia. Va'inga na'a tau polepole ai, va'inga na'a tau fiefia kotoa ai ka koe'uhī ko e tu'utu'uni 'oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga 'o hangē ko e me'a na'e me'a he 'Eiki Minisitā Polisi 'oku totonu ke tuku ki he Fakamaau' ke fai hano fakatonutonu, kuo hanga leva ha ni'ihi 'o to e fokotu'u ha me'a ke fepaki ia mo e tu'utu'uni 'a e Fakamaau. 'Oku 'ikai ke tau tui 'oku totonu ke fai e founa ko ia he 'oku 'osi mea'i pē he Hou'eiki e Fale ni ko e Fakamaau'anga ko e kau ia 'i he Pule 'oku ne tokanga'i e tafa'aki kongā tolu he fonua ni 'Eiki Sea. Pea 'oku fakaalaala e Pule'anga pea mo e Fale Alea ni 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'i he Fakamaau'anga pea 'oku totonu leva ke tuku ke fai e fakatonutonu he Fakamaau. Lolotonga ko ē fakatonutonu he Fakamaau'anga 'i ai e ni'ihi ia he Fale ni heni 'Eiki Sea na'a nau kau nautolu 'i he ō 'o to e pou pou'i 'a e me'a na'e hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Fika 2.

Ka ko u kole atu pē ki he Fakafofonga tau fokifoki mai he 'uhī he 'oku lahi e me'a ia palopalema 'i he Potungāue 'a e Minisitā ko eni. Kau ai mo e pa'anga he *levy* 'oku tākaki 'oatu ki he Feitu'u na Minisitā ki he ni'ihi 'oku nau vahe lau kilu, mou me'a ki ai ke me'a e kakai 'o e fonua ki ai 'oku tonu ke 'oua te tau to e hanga 'o to e fakapūlou'i e me'a ko ia. Pea matamata mai hūfanga he fakatapu te tau fakahaohao a'u ki he 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ni pea mo e Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ni te nau fakahaohao mei he me'a ko iá, 'ikai, ka koe'uhī ko 'ene 'i ai tuku mai ha taimi ke faingamālie e Pule'anga ko eni ke nau hanga 'o fakalelei'i e fu'u palopalema 'oku lolotonga hoko he taimi ni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io Minisitā fatongia ia 'a e Kapineti ke mou fakalelei'i.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko u fokotu'u atu Sea, fokotu'u atu mu'a ke tali ē ka tau hoko mu'a ki he Ngoue ko e mālie lahi mo'oni e Ngoue Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Siaosi Pōhiva: Sea ki'i faingamālie ... ko e ki'i fehu'i pē, 'Eiki Minisitā ke ne tali mai.

Sea Kōmiti Kakato: Te'eki ke 'osi 'a Tongatapu 8.

Sēmisi Fakahau: Sea mālō 'aupito 'io foki pē ki he poini ko e poini ...

<009>

Taimi: 2145-2150

Sēmisi Fakahau: ... ke fai ha fakakaukau na'a 'oku totonu ke fokotu'u ha Potungāue makehe pē 'o e Sipotí koe'uhí ko e mahu'inga 'o e sipotí ki he fonuá. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu 8. Mo'oni 'aupito ia.

Tali Pule'anga sai pē tukumai fokotu'u ki he sipoti ke fakakaukau he Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Fakamālō atu ki he fehu'i ko ení pea tapu mo e 'Eiki Seá. Tuku mai pē ke toki me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá fakakaukau'i ki he Patiseti 2021.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pē ko e 24/28.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. 'Oua te ke ...

Siaosi Pōhiva: Sea kātaki ko 'eku ki'i fehu'i pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pōhiva: Ki'i fehu'i. Tapu mo e Seá kae'uma'ā e Falé ni.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo vave 'etau taimí.

Fehu'ia e malu'i mo hano tokoni'i kau ngāue toli kuo uesia 'enau ngaahi ma'u'anga mo'ui he COVID-19

Siaosi Pōhiva: 'Eiki Minisitā ko e ki'i fehu'i pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā. Ko e fa'ahinga ko eni ko ē na'e o ko ē he *seasonal worker* kau toli. Ke ki'i fakamatala angé pe 'oku 'i ai ha ngaahi, na'e 'i ai ha ngaahi malu'i 'o e fa'ahinga ko eni pē ko ha kongá 'o kinautolu 'oku nau 'i ai hanau ngaahi monū'ia 'oku ma'u he me'a ko eni 'oku hoko ko eni 'i he KŌVITI 'oku nau fihia ko ē 'i Nu'usilá pehē ki he fa'ahinga ko ē 'oku 'omai ki Tongá ní. Ko hono uá 'oku 'i ai e fa'ahinga na'e 'osi hoko e toli ia ko e ngāue tu'uma'u ia ma'a kinautolu. Pea na'e lolotonga 'enau 'i Tongá ní kuo hoko ko eni 'a e tāpuni e *border* 'oku 'ikai ke nau to e lava nautolu 'o foki ke fakahoko 'enau ngāué. 'Oku 'i ai ha me'a 'oku fai homou potungāué ke lava ke nau ki'i ngāngāue atu ai mo talitali ha

faingamālie ‘o to e ava e *border* ka nau foki koe’uhí he ‘oku nau ta’ema’u ngāue pea ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi fāmili ke fafanga mo tauhi. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tali Pule’anga ki hono faitokonia kau ngāue toli & honau ngaahi fāmili

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea ka u fakalavelave atu ai pē ‘i he fehu’i ko ia kuo ‘omai ‘e Tongatapu 1. Ko e malu’í Sea ‘io ‘oku mo’oni ia ‘oku malu’i ia he ngaahi kautaha ko ia ‘oku nau ‘ave kinautolú. Pea na’e a’u pē ki he taimi na’e fai ai e fetu’utaki pea mo e kau *employer* ko ē ‘i Nu’usila mo ‘Asitelēliá ‘oku tokoni lahi ‘anautolu ko ē ‘oku taki ko ē he ngaahi kulupú pea mo kinautolu ko ē ‘oku nau hanga ko ē ‘o tokanga’i kinautolu ‘i he ongo vahefonua ko ení ki hono feinga’i ke mahu’inga mālie ka nautolu. Pea ‘ikai ko ia pē kae fai e ngaahi kole silini koe’uhí ke ‘ai ‘aki ke tokoni ki he me’akai. Pea ‘ikai ko ia pē ‘oku ‘i lolotonga ‘i ai foki pea mo e *CEO* ‘a e motu’á ni. Pea ‘oku si’i fatongia ‘aki ‘e he motu’a ko iá ‘a e ngāue ko iá ai ‘oku ‘a’ahi takai pea ‘oku ‘alu ai ‘o ‘ave me’atokoni ki he ngaahi fai’anga toli ‘i Nu’usila. Pea ko ‘Asitelēliá ‘oku ‘i ai pē ngaahi *community* ‘oku nau tokoni hake ki ai.

Ko e potungāue ko ē ‘a e motu’á ni Sea ‘oku ‘i ai ‘emau tokoni ‘oku lolotonga ngāue ki ai e tafa’aki ko ení ke mau hanga ‘o vahe’i ha sēniti ke ‘ai ki he ngaahi fāmili ko ē ‘i Tongá ni ‘anautolu ko ē ‘oku ‘i mulí ke si’i vahe kia nautolu pē ko iá. He ‘oku mau ‘ilo fakapapau ‘oku ‘i ai e tokolahi ‘ia nautolu ko e si’i nofo hē ‘oku nau si’i ‘unaloto mai. ‘I ai e ni’ihi ia ‘oku ngāue pē ‘aho pē ‘e taha ‘aho ‘e ua ka ‘oku fe’unga ia mo e totongi ‘aki ‘enau nofó fe’unga ia mo ‘enau ki’i kaí. Ka ko e sēniti ko ení ‘oku teuteu ko ení ‘e he potungāue ‘amautolú mahalo pē kuo ‘osi ‘alu ki Fale Pa’anga te mau feinga ke fakaiuia ‘aki e ngaahi fāmili ko ē ‘onautolu ‘oku ‘i mulí ke si’i fakaiuia ‘aki kinautolu. ‘Oku ‘i ai leva e ni’ihi na’a nau ‘i heni na’e ‘ikai ke si’i lava ‘o ‘alu mau to e feinga pē na’a lava faingamālie ki’i momo ko ē ‘oku mau ma’ú na’a lava ke si’i tufotufa atu ko e hā pē me’a ko ē ‘e ala a’u atú pea ko u tui ko e koloa lelei pē ia ko e a’u atu ia he ko e to’o pē ia mei he kato e māsiva Sea.

Ko ia Sea e si’i feinga ‘oku mau fai ‘i heni óku ‘ikai ke tukunoa’i ko homau lotó kotoa ia Sea. Mau foaki kotoa koe’uhí ke mau tokoni ‘aki kapau te mau tokoni he ki’i sēniti pea nofo atu mo e *CEO* mo e kau tama kau tangata ‘i muli hē nau feinga holo ai ‘o tokoni’i he ngaahi *community* Tongá ‘o ‘ai e me’akai pea si’i ‘alu ‘o tufa atu óku ‘ikai pē ke li’ekina kinautolu ko e ‘uhinga ia ko ē me’a na’a ku fakahoha’a ‘anenai ‘oua ‘ai ke li’ekina ha taha Sea. Ko ia pē ‘a e ki’i tali nounou ki he fehu’i ko ení. Mālō.

Tali Vouti Potungāue MIA

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tali e vouti ‘a e Minisitā. Tau hiki ē. Tau hiki ki he Vouti hono 18.

Vouti fika 18 - Potungāue Ngoue & Vaotātā

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae’uma’ā e Hou’eiki Kapinetí, ‘a e Hou’eiki Minisitā kae’uma’ā e Hou’eiki Nōpelé kae pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí

kae'uma'ā 'etau kau ngāue mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Sea ko u tui pē 'Eiki Sea 'oku ki'i maa'ulōloa 'a e pooni ka ko u faka'amu pē ...

<002>

Taimi: 2150-2155

'Eiki Minisitā Ngoue: ... Hou'eiki ke mou 'ā 'ā pē. Kau eni ia he vouti faingofua 'aupito ki he Falé ni. Talu e kamata e Fakamatala Patisetí ia mo e nofo pē he ngōué mo e toutaí 'Eiki Sea. Ke me'a ki hē 'Eiki Sea kuo kamata ke me'a e Hou'eiki kitu'a. Kuo nau pāhia nautolu he fanongo 'i he ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'Eiki Minisitā oku toe pē miniti 'e nima.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea kapau te ke me'a hifo ki he ki'i himi ko ē 'oku fokotu'u mai he ki'i Potungāue ko ení Potungāue matū'aki mahu'inga. 'Oku tau teu 'a e ngōué pea tō 'a e pulopulá, ka 'oku fakaviku he nima he 'Otuá, ka 'uha pē mātangí momoko pē māfana, ko e 'omi pē mei langi ke tupu ai 'a e tenga 'oku tō mei langi 'a e me'a lelei kotoa, fafeta'i tau fakafeta'i he'ene 'ofá. Ko u tui pē au 'Eiki Sea 'oku me'a mai e kakai e fonuá ki he me'á ni ki he himí pea 'oku mo'oni ia. Fai 'etautolu e ngāué 'oua te tau fakafalala ki ha ivi ha tangata. Tau fakafalala tautolu he 'oku 'i he 'Otuá 'a e me'a kotoa te ne fai 'e ia 'a hono fakafua mo hono fakaola mo e 'omi e 'uha. 'Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku tau fa'a tui pea tau falala ki hotau poto fakaetangatá ka 'oku hala he taimi 'e taha 'Eiki Sea.

'Eiki Sea kapau te mou me'a ki he peesi 275 ko e peesi 275 'oku 'asi pē ai ko e fakakātoa e Patisetí ko ē 'oku 'i ai e ki'i hiki. 'A ia ko e ki'i hiki ko ení 'oku hiki 'aki pē 8 kilu. 'I he ta'u kuo 'osí na'e 12 miliona, ta'u ni 13 miliona. Na'e 12 mo e poini 6 ...

Veivosa Taka: Sea, tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea ka u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u ke alea'i Vouti 24 fakataha mo e Vouti 18

Veivosa Taka: Kole atu ke 'omai mu'a mo e Vouti 24 ke alea'i fakataha ai pē ia heni fakataha mo e vouti ko ení ka tau, ke mau feme'a'aki ai pē Falé pea tali ai pē. Mālō Sea.

Kole ke alea'i kehekehe pe ongo vouti

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko u kole atu ki he Fakafofongá 'ai ke fakamatala tahataha pē he 'oku kehekehe pē ongo vouti.

Sea Kōmiti Kakato: Sai hoko atu ho'o me'á 'au 'Eiki Minisitā ko ho'o potungāue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kaekehe Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Na'a faifaí ka hē atu e mokohunu ia he ngoue

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e tu’unga ē kuo a’u ki ai he taimí ní ‘Eiki Sea hangē ko e me’a ‘oku mou me’a ki ai. Kapau te mou me’a hifo pē ‘ikai ke to e ‘i ai hano kehekehe ‘i he ‘Esitimeti ‘a e Falé ni. ‘Oku meimei lahi taha pē ‘Eiki Sea kapau te ke me’a hifo ko e lahi taha ki he vāhengá. Ko e 5 miliona ‘Eiki Sea. Ko e ngāue lau ‘ahó ko u fakamālō au ki he Minisitā Pa’angá ...

Sea Kōmiti Kakato: Nau me’a nautolu kitu’a. Me’a mai pē koe kia au.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Eiki Sea na’e ‘i ai si’i ni’ihi ngāue lau ‘aho ‘Eiki Sea hū atu e motu’á ni ko e toko 65 te’eki ai ke nau vahe ‘i he potungāué ‘Eiki Sea. Na’e ‘i ai e fo’i me’a mālie ‘Eiki Sea ‘oku hoko eni ko u faka’amu pē ke u talanoa pē ‘i he me’a ‘oku mo’oni ‘Eiki Sea. Ko u tui Sea kapau te ke me’a hifo ‘Eiki Sea ko e peesi hivá Hou’eiki kapau te mou me’a ki ai ko e Patiseti ko eni ko e pa’anga pau taha pē kuo ‘osi *confirm* ‘oku ‘i ai e pa’anga pehē ko e 38 miliona ‘oku ‘i he peesi hivá ia. Ko hono fakakakato kotoa mai ‘Eiki Sea ki he ngaahi potungāué ‘Eiki Sea ka ko u fie lave ‘Eiki Sea ki he lau ‘ahó ‘Eiki Sea me’a ko eni na’e me’a ki ai e kau Fakafofongá.

Tokolahi e ni’ihi ‘a ‘etau fānau tatau pē fānau tangata mo e fānau fefine ho’ata mai ia mei he Minisitā Akó ‘a e fānau ko e peseti ‘e 80 meimei ko ‘etau fānau fefine he fonuá ni ko nautolu ‘oku nau mei fakakakato ‘a e akó pe ko e Potungāue Akó ‘Eiki Sea. Ko u hū atu ki ‘ofisi he ‘aho ‘e taha ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ki’i tokotaha mei Nukunuku ko e ki’i fefine, ko e ‘alu ange ‘o kole ngāue lau ‘aho. Pea mau kaka atu ki ‘olunga ‘o ui ke nau kaka hake kaka hake mo e fa’ē pea u vakai ki he lo’imata’ia e fa’ē ko e fiema’u ha ngāue ‘o e taha ‘o hono foha na’a na ō ange ko e omi ‘o kumi ngāue. Na’a na ‘osi ‘i he potungāué pē Sea kae’uma’ā e Hou’eikí ka ‘oku ‘i ai e ki’i me’a na’e hoko ‘i he ‘aho ko iá ko u fakafeta’i koe’uhí ...

<002>

Taimi 2155-2200

‘Eiki Minisitā Ngoue: ko hono fakaola pē na’e fakahā mai ki he motu’a ni ‘oku fiema’u ke fai ha tokoni ki he kau ngāue lau ‘aho. Pea na’e fai ‘a e ‘eke atu ki he taha ‘i he kau Pule Ngāue ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e kau lau ‘aho talamai ko e fo’i toko 65 nau kei ngāue te’eki ke nau vahe. Pea ko e fiema’u ke fakamo’oni ai ‘a e motu’a ni kae lava ke nau hoko ko e tangata’i ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ko u ki’i maumau atu ho’o me’a, fakahoha’a atu. ‘E hū ai pē mo e Līpooti ko eni ‘a e Potungāue Ngoue, kae hū mei he Kōmiti Tu’uma’u ‘oku kau ia ho’o vouti ko eni. Hoko atu ho’o me’a.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, fakamālō atu Sea. Hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai Sea, na’e a’u leva ki ha tu’unga ‘oku ‘omai kiate au ‘a e pepa ko eni ke u fakamo’oni ai pea u sio hifo kā ‘oku ou tui ‘oku totonu ke ‘ave ha totonu ta’eveiveiua ki he tokolahi ‘o e kakai ‘o e fonua ni ‘oku nau fiema’u ngāue, kā na’a ku kole ki he taha ‘o e ni’ihi ‘o e kau taki ngāue ko eni, fakamolemole kapau ‘oku ke loto ke u fakamo’oni ‘i he pepa ko ení, te ke lava ‘o holoholo’i ‘a e mata ‘o e fa’ē ko ení ‘o fakakau, ko e taukei ngāue ‘Eiki Sea, ‘io, ‘osi ma’u ‘a e taukei ngāue ‘Eiki Sea. ‘Aho tatau pē na’e ‘oange leva ‘a e faingamālie ki he finemui ko ení mei Nukunuku pea mo e tokotaha mei Tokomololo, ‘o na kau ‘i he ngāue ‘Eiki Sea. Kapau te mou me’a hifo ‘Eiki Sea ki he pa’anga ko ē ‘oku totongi ‘e he Pule’angá ki he vahé kae’uma’ā ‘a e lau ‘aho, me’apango pē koe’uhí’ ko e

si'isi'i 'a e ngaahi ngāue'anga he fonua ni, tokolahi 'aupito 'etau fānau 'oku nau fiema'u ke nau ma'u ha ngāue ke tokoni ki honau ngaahi fāmili 'Eiki Sea.

Fakama'ala'ala he 'Esitimeti Potungāue Ngoue & Vaotātā

Kaekehe Sea 'oku ou foki mai ki he'eku 'Esitimeti 'oku mou me'a hifo ki ai Hou'eiki, ko e peesi 275 ko e fakakātoa ia, 13.4, 12.6 'i he ta'u kuo 'osi, 'a ia ko e 8 kilu pē 'e faikehekehe 'aki, 'i ai mo e pa'anga 'oku tokoni mai 'e he Pule'angá 'Eiki Sea ko e 9 miliona, 'i lalo hifo pē ai, pa'anga ngāue 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha to e pa'anga ngāue.

Ngaahi ngāue makehe 'a e Pule'angá 'Eiki Sea 'a ia ko e pa'anga 'e 4 kilu 'Eiki Sea. Pa'anga ko ē na'a ku lave ki ai 'i he peesi 9 'Eiki Sea, ko e pa'anga tokoni mei muli 'a ia kuo 'osi fakapapu'i ko e pa'anga ia 'oku pau 'aupito 'Eiki Sea, 'oku fe'unga mo e 2 miliona 5 kilu 87 'Eiki Sea, 'i ai pea mo e pa'anga 'oku tokoni mei muli ko e ko e 5 kilu 'Eiki Sea, fakatatau kātoa 'a e pa'anga ko eni 'Eiki Sea ko e 13 miliona 'oku ou lave ki ai 'Eiki Sea. Kapau te mou me'a hifo Hou'eiki 'oku ou tui pē ko e ngaahi me'a ko ena 'oku mou tokanga lahi taha ki ai, fekau'aki mo ha pa'anga ki he KŌVITI-19 'Eiki Sea, 'io 'oku 'i ai 'a e pa'anga pehē 'i he peesi 277 'Eiki Sea. 'I ai mo e pa'anga ki he KŌVITI-19, ngaahi me'a anga maheni pē 'Eiki Sea 'i he Potungāue 'ikai ke to e 'i ai ha liliu 'Eiki Sea.

Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e palani ngāue 'a e Potungāue ni ko u lave'i pē kuo 'osi me'a pē ki ai 'a e kau Fakafofonga, ko u pehē 'Eiki Sea ke tuku atu mu'a ke nau fai ha fehu'i, he 'oku ou tui au 'Eiki Sea 'oku 'osi mahino pē kia nautolu 'a e ngaahi me'a kotoa fekau'aki pea mo e Patiseti 'Eiki Sea. Pea 'oku ou talitali lelei atu pē ki he Hou'eiki ke tali ha'anau fehu'i pea kapau 'oku mou fiema'u ke fakamatala ki he palani, te u lava pē 'o fakamatala lelei ki he palani 'Eiki Sea, fekau'aki mo e vīsone 'a e Potungāue ko eni 'Eiki Sea, 'i he peesi 14, peesi 24 'Eiki Sea, vīsone 'a e Potungāue, ko e taumu'a ngāue ke hoko 'a e Potungāue 'oku taaimu'a 'i hono tataki, fakahinohino mo tokoni'i 'a e sekitoa ngoue ke malava 'o tuku atu ha me'akai fakatupu mo'ui lelei mo ha ma'u'anga mo'ui 'oku malava 'o mātu'aki matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e 'ea ma'a e kakai kotoa pē 'o e fonua, 'i he tu'unga faka'ekonōmika, fakasōsiale, pea malu, tolonga mo tu'uloa ai 'a e fonua.

'Oku faitokonia ke tu'uloa 'a e fakalakalaka 'a e sekitoa ngoue 'aki 'a e taliui, tonu mo 'aonga 'a e ngaahi fakahoko fatongia lelei ke fakamālohia 'a e ngaahi 'ilo, taukei mo e ivi ngāue 'a e ngaahi hoa ngāue 'Eiki Sea. Hou'eiki ko e ngaahi hoa ngāue ko eni, tu'apule'anga, kapau te mou me'a pē 'i he ...

<005>

Taimi: 2200-2205

'Eiki Minisitā Ngoue: ...palani ngāue 'a ia 'oku kau ai 'a Nu'usila, 'Initia, 'Aositelēlia, 'a ia ko 'Initia foki Hou'eiki 'oku hangē 'oku mou mea'i 'oku fakafou mai he *UNDP* kae pehē foki ki he Sekelitali 'o e Kominiulei 'o e Pasifiki 'Eiki Sea kae pehē foki ki he *FAO*, 'i ai 'a e ngaahi hoa ngāue ai 'a e potungāue ko e kakai e fonua, kau ngoue lalahi taautaha 'a ia 'oku nau fai 'a e ngaahi ngoue fetuku atu ki muli 'Eiki Sea kau ai mo e kau lālānga kau ai mo e kau tou ngāue 'Eiki Sea mo e ni'ihiki kotoa pē he fonua ni 'oku felāve'i pea mo e ngoue 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e ki'i me'a

pē 'oku ou lave fekau'aki mo e palani kā 'oku 'osi mea'i pē he Hou'eiki 'oku 'i ai ha fehu'i te u talitali lelei pē 'Eiki Sea ke fakahoko mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, fai ha feme'a'aki.

Sēmisi Sika: Mālō 'Eiki Sea, Sea ko 'eku ki'i fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā koe'uhī ko hono fakalea lelei mai, faka'ofa'ofa 'aupito pea mā'opo'opo 'a e potungāue mo e anga hono tataki. Ko u kole atu pē au Sea koe'uhī ke ke me'a mai pē koe kuo toka kotoa mai 'a e Hou'eiki ko e 10 ē kuo lava lelei e me'a ko 'ene tali 'a'ana mahalo 'e tali ia he taimi ni kā ko 'eku kole pē au koe'uhī 'oku to e tākaki mai foki mo e līpooti ko eni ko ē ki he Kōmiti Tu'uma'u e Ngoue mo e Toutai, 'oku ki'i lahilahi 'a e ngaahi me'a ko eni ko ē ke fakafehu'i ke tau ki'i mālōlō ā ka tau toki, na'a 'oku hala e uasi na'a kuo hoko 'a e 12 kae ha'u e kau polisi 'o puke tautolu he heni he *lockdown*.

'Eiki Minisitā Ngoue: Hou'eiki mou mea'i koā ko 'ene ifo pē ko ē 'a 'etau feme'a'aki he ki'i vouti ko eni 'ai ke tali pea tau toki mālōlō, he ko au 'oku ou talitali lelei pē au ke fai ha, he kuo 'osi lahi e ngaahi me'a Sea kuo 'osi fai 'a e palau e ngoue ki he kakai 'o e fonua, pēseti 'e 50 hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1, 'io, 'osi fai e ngāue ki ai pea mo e Minisitā Fonua he taimi ni ke mau vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fonua he taimi ni 'osi mea'i pē he 'Eiki Minisitā Fonua fu'u lahi e momoi fu'u lahi e me'a 'oku ma'u atu kae 'ikai ke lava 'o 'i ai ha kekelele fe'unga ke fakahaofi ke fai'aki ha ngoue ki he lahi taha 'a e ngoue Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea tali pē ke laumālie lelei 'a e Minisitā

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā me'a mai 'a Tongatapu Fika 4, pea hoko mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea ko e poupu pē ki he me'a 'oku fokotu'u mai 'e Tongatapu 2 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ko e vouti mahalo 'aki 'eni hono valu 'oku lava he 'aho ni 'a ia 'oku to e pē valu 'i he *base* ko ia 'oku 'uhinga ia 'e 'osi pē ia 'auhu. Kā ko e kole atu Hou'eiki ke tau mālōlō he 'oku fakataha'i 'a e Palani fakataha mo e 'Esitimeti mo e Līpooti heni pea 'oku 'ikai ke fai ha fu'u tokanga ia, ko e potungāue pē ia 'e taha ia ki he.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kole atu ke ki'i fakatonutonu atu ki he Fakafofonga, faitu'utu'uni ko ē ki hotau vaka ko e Feitu'u na ia 'Eiki Sea

Māteni Tapueluelu: Ko ia ko e fokotu'u ia

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u pehē 'e au 'oku 'i ai ha'ane fokotu'u pē ko e hā e fika 'oku tokanga ki ai he polokalama ka u tokoni atu

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u tu'u ko eni ke tokoni ki he 'Eiki Minisitā ke fakamaama atu pea mo e fokotu'u atu ai pē ke tali ka tau hiki ki he Potungāue Fonua *Land and Survey* he 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā ko ē Ngaahi Ngāue Lalahi ka tau toki faka'osi 'aki ia he pooni 'Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Hou'eiki mou kātaki pē 'Eiki Sea ko 'etau ngāue 'oku totonu pē ke fakamatoato mo fakapotopoto 'Eiki Sea ke me'a mai ki ai 'a e kakai 'o e fonua

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga me'a 'oku ke me'a ki ai 'i he 'etau 'ū pepa ngāue 'oku ou ngāue tatau heni mo au

Māteni Tapueluelu: Ko e 'uhinga ia 'a e kole atu 'Eiki Sea kuo ongosia 'a e Hou'eiki

Sea Kōmiti Kakato: Kiate au na'e 'osi tufa atu 'etau ngāue kia moutolu taimi eni ke fai 'etau *homework* he me'a 'oku tau ngāue ai 'i Fale ni. Na'a ku 'osi talaatu 'anenai ke tau tuku ka mou vili mai pē ke tau hoko atu, kā na'e 'i ai e ki'i maumau fakatekinikale ka au ko 'eni ko u ki'i *fit* kā ko u pehē ke tau 'oua te mou to e holomui he ko moutolu na'a mou teke mai e motu'a ni ke tau 'unu ko ia kā 'oku ou tokanga ki he taimi na'a faifai kae mo'ua ha Fakafofonga he 12.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakapotopoto e fokotu'u

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga he Vouti Potungāue Ngoue & Vaotātā

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea tapu mo e Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki Sea 'oku fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Ngoue pea mo e Vaotātā 'i he huluhulu ki he 'Esitimetri ko eni 'a e potungāue ko eni kau 'Eiki Sea 'a e sekitoa ko eni 'i he fika tolu hake ki he Potungāue Mo'ui mo e Ako 'i he 'inasi lahi taha 'i he vahevahe ko ē 'o e ivi 'o e fonua pea 'oku 'ikai ke to e 'i ai hano 'uhinga 'o'ona 'Eiki Sea. Ko e ngoue mo e toutai kau ia he ongo pou tuliki ko ē 'o e langa faka'ekonōmika langa fakasōsiale 'a e fonua. Kuo 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ia ki he 'Esitimetri mo e Palani Ngāue kuo 'osi maau 'Eiki Sea. Ko e siate ...

<007>

Taimi: 2205-2210

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. folau ki he Potungāue ko eni ko e me'a mahu'inga tahá, 'a e malu 'a e ma'u'anga me'atokoni 'a e kakai 'o e fonua 'uluakí ia. Ua, ke hoko ia ko ha tu'umalie 'anga, 'a ia ko hono 'uhingá, ko hono fakatau atu ki muli, fakatau fakalotofonua, pea 'oku 'osi fakaivia 'a e Potungāué, 'i he me'angāue, 'ikai ke ngata pē 'i he faka'ai'ai 'a e sekitoa ko eni, faka'atā 'a e ngaahi koloa felāve'i mo e ngoué, faka'atā mei he tuté, mo e ngaahi me'a pehē. Ngaahi *input* kātoa ki he ngoué, mo e vaotātā, 'oku tokoni'i ia 'e he Pule'angá 'Eiki Sea. 'Oku ai mo 'enau polokalama ki he vaotātā ki hono teke mo hono poupou'i 'o e tō 'o e ngaahi vaotātā 'i he ngaahi 'api 'utá, hoko ia ko ha ma'u'anga pa'anga mo ha ma'u'anga mo'ui 'Eiki Sea.

Ko e langa ko ia e me'atokoni, ko u lave'i pē 'Eiki Sea, ko e ta'ú ni ko e 'uhingá ko e KŌVITI-19 ko e ngaahi pa'anga ko ia na'e vahe'i ko ē ki he Faka'ali'ali Ngoué, 'oku ai e femahino'aki pea mo e Potungāué pea mo e 'Eiki Minisitā, hangē ko e pa'anga ko ia na'e 'osi vahe'i ki Vava'u ki he *Show* 'a Vava'u mo Ha'apai fakafoki pē 'a e pa'anga ko iá ki he ngaahi vahefonua ko iá ke tokoni ha ngaahi polokalama ki he faka'ai'ai mo tokoni'i e ngoué, neongo 'oku 'ikai ke fakahoko 'a e Faka'ali'ali Ngoué. Pea ko e ngaahi kaveinga ngāué pea mo e palani 'Eiki Sea 'oku maau pea 'oku

ou fokotu'u atu, ko e lipooti ko ia 'a e Kōmiti Kakatō 'a e Kōmiti ki he, tau toki 'omai pē ia ke tau alea'i 'etautolu 'a e lipooti ko iá. Ka ko e ngaahi polokalama ngāué 'Eiki Sea, kuo maau. 'Oku ou fokotu'u atu ke tau tali ia 'a e 'Esitimeti 'a e Potungāue Ngoué pea mo e Vaotātā.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Siaosi Pōhiva : Sea fakamolemole pe ka u fai atu ha ki'i tokoni pe Minisitā Ngoue.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e lipooti fakamolemole Tongatapu 1. Ko e Lipooti ko eni mei he Kōmiti Tu'uma'u 'o e Ngoué, 'oku hū mai ai mo e faka'amu 'a e Kōmití, ke 'alu fakataha mo e me'a 'a e 'Eiki Minisitā, he 'oku kau ai 'a e kole 'a e ngaahi *constituency* ki he Pule'angá ke kumi ha ngaahi kekeleke ke lisi, ko e 'uhingá ko e ngāue mo e kumi mo'ui 'o e ngoué he taimi ko eni 'oku tau tolonga atu ai he me'a ko ení. 'E lava pē ke na 'alu fakataha mo e vouti ko ení. Me'a mai Tongatapu 1.

Tokanga ki he fakamole 11 miliona he hū moa mai mei muli

Siaosi Pōhiva : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, kae'uma'ā 'a e Hou'eikí. Ko e ongoongo fakafiefia ia kapau 'e tali pea fai leva 'a e ngāue ko iá 'e he Pule'angá, ke ai ha kekeleke ke faka'aonga'i ki he ngoué. Kaikehe ko u fie to'o mai 'a e ki'i siteitistika ko ení he 2018, pea fakahoa mai ia ki he peesi 282, Va'a ki he fanga monumanu fe'unga fakakātoa 'a e hū koloa mai kau he ma'olunga taha 'o e koloa hū maí, ko e kakano'i moá fe'unga mo e 11 miliona, 11 miliona 'i he ta'u Sea. Ko e vakai pē eni na'a lava ke fakakaukau, koe'uhi ko e fiema'u ko ia ke ma'u ngāue 'a hotau kakaí. Ke lava ke fakakaukau, ke tau lava 'o fafanga pē 'a e moá 'i Tongá ni kae lava ke nofo 'a e fu'u 11 miliona ko eni he ta'ú, 'o lava fakahoko 'aki ha ngāue, ma'u ai ha ngāue 'a e kakaí. Pea 'oku ai pē mo hono ngaahi uesia, lava 'e he fanga moá 'o to e fakatupu mo ha ngaahi ngāue kehe, hangē ko e fafanga moe ngaahi me'a pehē. Ka ko e tukuatu pē Sea koe'uhi ko e fiema'u ko eni ke fakangāue'i 'a hotau kakaí, na'a 'oku taimi ke tau fakakaukau'i ha *import substitution* tautautefito ki he fanga moá, 11 miliona ia kae 3 miliona pē e sipi. Sio ki he lahi ko ia 'o e silini, 'oku mole 'i he moa 'atā'atā pē 'i he ta'u. Ko e anga pē ia e fakakaukau Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. To e fakatonutonu atu pē fakahoha'a 'a e motu'á ni ki he Lipooti 'a e Kōmiti Ngoue mo e me'á, 'e toki makatu'unga ia he tali 'e he Pule'angá 'a e fakatangi ko eni fekau'aki mo e kekelelé. Fakamolemole 'oku 'ikai ke fai ha tu'utu'uni atu. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Lolotonga lele polokalama Potungāue Ngoue ko e tufa moa ke tokoni'i e kakaí

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea. Fiefia pē ke fakahoko atu heni, 'oku lolotonga lele 'a e polokalama 'a e Potungāue Ngoue hono fakatupu e fanga ki'i moa tokoni'i 'aki 'a e sekitoa ko ení 'Eiki Sea. Kuo 'osi ai 'a e pa'anga 'a e Potungāue 'i 'Eua fe'unga mo e moa 'e 1000 pea 'oku 'amanaki ke fakalahi 'o 2000 pea ko e taumu'a ngāue ko ē ki aí ke vakai'i 'a e ngaahi kulupu...

<008>

Taimi: 2210-2215

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... te nau lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni fakakomēsiale 'Eiki Sea. Sea ko Fisi 'oku 'ikai ke ngofua e hū mai e kakano'i moa ko eni mei 'Amelika ki Fisi. Ko e founga ko ē 'oku ngāue'aki 'e Fisi 'oku nau fakalele fakasōsaieti. 'A ia 'oku 'omai 'e he kautaha 'a e fua'imoa 'o fakatupu pea tufa atu leva ia ki he ngaahi *community* 'o nau faama'i. Ko e 'osi pē ko ē 'enau faama'i nau to e fakatau mai leva 'a e moa ki he sōsaieti ko eni kakano'i moa ko e 'uhinga ko hono fakatau *fresh* atu e fo'imoa pea mo e fua'i moa. 'Oku tau fononga atu ko eni 'i he fokotu'utu'u 'a e Potungāue 'Eiki Sea ke tau lava 'o fakahoko 'a e ngāue tatau 'i he kaha'u 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, ko u pehē ke tau ...

Lord Tu'ivakanō: Sea fokotu'u atu ke tau ngata ā ai he kuo 'uha mai 'a tu'a mahalo mei tutulu hotau Falé ka ko u tui pē kei taimi pē ke, ko e me'a ko eni ke alea'i pē he taimi 'aho hē he ko hono 'uhinga e me'a na'e Hā'ele mai ai e 'Eiki ke 'omai tautolu mei he fakapo'uli 'o 'ave ki he maama, ko ia koā pīsope?

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e hā e me'a 'oku 'ai ke alea'i he 'aho, pea tau 'ai he taimi ni he faingamālie 'Eiki Sea.

Lord Tu'ivakanō: Kei taimi lahi pē 'apongipongi Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Vouti ko eni 'a e 'Eiki Minisitā 'oku tau talanoa ai 'oku fiema'u fakavavevave, tali e kakai Tonga kotoa ia 'oku nau fiema'u 'oku nau ngoue kotoa.

Fokotu'u lava he ngaahi kosilio fakakolo ke lisi ha kelekele ke ngoue ai honau vāhenga

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i tokoni vave pē Sea, me'a ko eni ko ē līpooti ki hono 'a e tuku ko eni ko ē ha konga kelekele fai e ngoue 'e lava pē he 'ū kosilió Sea. Ko e Kosilio Tongatapu 3 mau 'osi lisi 'e mautolu 'emau konga kelekeleke 'eka 'e 20 ke 'uhinga ke tufa holo ke fai ai ha fanga ki'i manioke mo e alā me'a pehē. 'A ia ko e anga pē ia 'a e fokotu'u 'ikai ko e 'uhinga ia ke tali ki he Pule'anga pē 'e lava pē he ngaahi kosilió ia he ko e 'uhinga 'oku 'osi lava 'o lesisita hoko ko e sino fakalao ke nau hanga lisi 'a e ngaahi konga kelekele ke tokoni ki he ngaahi vāhenga mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki ko u lave'i kuo mou a'u ki he si'i hela'ia he'etau ngāue he 'aho ni ka ko ho'omou Sea he Kōmiti Kakato 'oku 'ikai ko ha tangata ia 'oku fo'i vave. 'Ikai ke u pehē atu au ko e hā e 12:00 'anai. Ka u to e tala atu leva ke tau tuku he 4:00 pea tau tuku. Liliu e Falé. (**Liliu 'o Fale Alea**)

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi. Tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko eni 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga